

КЫРГЫЗ МАМЛЕКЕТТИК ЮРИДИКАЛЫК УНИВЕРСИТЕТИ

Д 12.19.592 Диссертациялык кеңеши

Кол жазма укугунда
УДК 343:147.3(575.2)(043.3)

Байгубатова Надира Рахымбековна

**КЫРГЫЗ РЕСПУБЛИКАСЫНЫН
ЖАЗЫК-АТКАРУУ СИСТЕМАСЫН РЕФОРМАЛОО:
КӨЙГӨЙЛӨРҮ, ТЕНДЕНЦИЯЛАРЫ, КЕЛЕЧЕГИ**

12.00.11 – сот бийлиги, прокурордук көзөмөл,
укук коргоо ишмердүүлүгүн уюштуруу

Юридика илимдеринин кандидаты окумуштуулук
даражасын изденип алуу үчүн жазылган **диссертация**

Илимий жетекчи:
юридика илимдеринин доктору, профессор,
Кыргыз Республикасынын эмгек сиңирген юристи
Керезбеков Канат Керезбекович

Бишкек 2021

МАЗМУНУ

КИРИШҮҮ	3
1-ГЛАВА. КЫРГЫЗ РЕСПУБЛИКАСЫНЫН ЖАЗЫК-АТКАРУУ СИСТЕМАСЫН РЕФОРМАЛООНУН ТЕОРИЯЛЫК-УКУКТУК НЕГИЗДЕРИ	11 – 63
1.1. Жазык-аткаруу системасын реформалоо түшүнүгү жана маани-маңызы	11
1.2. Кыргыз Республикасынын жазык-аткаруу системасын реформа кылуунун негизги этаптары	19
1.3. Кыргыз Республикасынын жазык-аткаруу системасын реформалоо зарылдыгын жараткан факторлор	49
2-ГЛАВА. КЫРГЫЗ РЕСПУБЛИКАСЫНДАГЫ ЖАЗЫК-АТКАРУУ СИСТЕМАСЫН РЕФОРМАЛООНУН УЮШТУРУУЧУЛУК-УКУКТУК ӨНҮТТӨРҮ	64 – 97
2.1. Кыргыз Республикасынын жазык-аткаруу системасынын ишин уюштурууну ченемдик-укуктук камсыз кылуу	64
2.2. Соттолгондорго мамиле жасоонун эл аралык стандарттары Кыргыз Республикасынын жазык-аткаруу системасына реформа жасоонун укуктук багыттамаасы катары	80
2.3. Коомдон бөлбөстөн жазаларды аткарууну уюштуруу жазык-аткаруу системасын реформалоонун артыкчылыктуу багыты катары	87
3-ГЛАВА. КЫРГЫЗ РЕСПУБЛИКАСЫНЫН ЖАЗЫК-АТКАРУУ СИСТЕМАСЫН РЕФОРМАЛООНУН НЕГИЗГИ БАГЫТТАРЫ	98 – 126
3.1. Кыргыз Республикасынын жазык-аткаруу мыйзамдарын гумандаштыруу	98
3.2. Кыргызстандын жазык-аткаруу системасын реформа кылуунун шарттарында Кыргыз Республикасынын мыйзамдары боюнча соттолгондордун укуктарын жана эркиндиктерин ишке ашыруунун укуктук кепилдиктери	123
ТЫЯНАКТАР	130
ПАЙДАЛАНЫЛГАН АДАБИЯТТАРДЫН ЖАНА БУЛАКТАРДЫН ТИЗМЕСИ	133
ТИРКЕМЕЛЕР	171

КИРИШҮҮ

Теманы изилдөөнүн актуалдуулугу. Кыргыз Республикасы 1991-жылы эгемендүүлүктү алган учурдан тартып жазык-аткаруу ситемасы социалдык-экономикалык кризистин, оор кайгылуу революциялык толкундардын, курч саясый тирешүүлөрдүн бүткүл татаал кыйынчылыктарын баштан өткөрдү.

Ушул татаал, карама-каршылыктарга толгон мезгилде Кыргызстандын пенитардык системасы өзүн аман сактап калуу менен бирге гумандаштыруу жана демилитаризациялоо боюнча эл аралык стандарттарга багытталган реформа жасоо процесин ишке киргизди.

Бирок кайра түзүүлөрдүн жыйырма жылдан ашуун доорунда топтолгон тажрыйбаларга жана оңдуу институттук жыйынтыктарга, реформалардын жүргүзүлүп жаткандыгына карабастан Кыргыз Республикасынын пенитардык системасынын келбети өзгөрүлгөн жок жана ал өтө терең каатчылыктын (кризистин) кучагында турат. Мындай оор жагдайлар тууралуу акыркы учурларда Кыргыз Республикасынын коопсуздук Кеңешинин жыйындарында (2016-жылдын 30-апрелинде жана 2018-жылдын 8-февралында), өлкөнүн көз каранды эместигинин жылдарында биринчи жолу бир нече ирет баса белгиленди. Жарытпаган финансылуу, коррупция, эркиндиктен ажыратуучу жерлердеги калктын ченемден өтө ашык көрсөткүчтөрү жана кылмыштуулуктун күчөп өсүшү, кыйноолордун колдонулушу, булар кыйынчылыктардын, көйгөйлөрдүн толук эмес тизмеси.

Жазык-аткаруу системасыны түзгөн укук коргоочулук иш-милдет талаптагыдай иштебей калды, башкаруу системасынын коопсуздугунун архитектурасынын бузулушунун жана майнаптуулугунун төмөндөшүнүн коркунучтуу белгилери байкалууда. 2015-жылы өзгөчө кайтарууга алынган түрмө мекемесинен коркунучтуу кылмышкерлердин качып чыгышы, анын мезгилинде төрт кызматкерлердин өлтүрүлүшү мындай жыйынтыктын туура экендигин бышыктап турат. Кайгылуу окуяларды болтуруучу буга окшош

себептер жана окуя мындан мурда, 2005-жылы №31 түзөтүү мекемесинде да болгон. Булар өзүнүн маңызы боюнча системанын ишинин негизги принциптерин тез арада кайра кароо зарылдыгы жөнүндө кыйкырган катуу белги болуп саналат. Жазыктарды-аткаруу системасынын кунарынын кете башташынын айкын белгилерине жана андагы көйгөйлөрдүн себептеринин айкын болуп турганына карабастан жазык-аткаруу системасын эптеп жашап тургандай кылып минималдуу колдоого алуу саясаты жүргүзүлүп жатат.

Жазык-аткаруу системасында түзүлгөн татаал кырдаал түп-тамырынан берки радикалдуу кайра түзүүлөрдү, өзгөртүүлөрдү сот акыйкаттуулугун өркүндөтүү жана сот реформасынын багыттары боюнча жүзөгө ашырылып жаткан иш-чаралардын алкагында жасоого мажбур кылып, жаңы пробациялык орган - Кыргыз Республикасынын Юстиция министрлигине караштуу пробация боюнча департамент 2018-жылы түзүлдү. Муну менен бирге Кыргыз Республикасынын Өкмөтүнө караштуу Жазаларды аткаруу мамлекеттик кызматы кайра уюштурулду жана Юстиция министрлигинин карамагына 2021-жылдын февралында өткөрүлүп берилди.

Акыркы жылдарда өлкөнүн жазык-аткаруу системасынын ишин жөнгө салган улуттук мыйзамдар дүркүрөп өнүгүү жана кайра каралуу доорун баштан өткөрүп жатат. Мисалы, 2012-жылдан тартып 30дан ашуун ченемдик-укуктук документтер кабыл алынды. Жазык-аткаруу системасын өркүндөтүү, бекем укуктук базаны түзүү үчүн керектүү, 2019-жылдын 1-январынан тартып колдонууга киргизилген Жазык-аткаруу кодекси сыяктуу бир катар стратегиялык мыйзамдар (дагы башка жазык-укуктук циклдеги актылары менен бирге) иштелип чыкты жана кабыл алынды.

Бирок, алардын мазмундарына жүргүзүлгөн салыштырма-укуктук талдоолордун негизинде мыйзамдардын ортолорунда техникалык-юридикалык мүнөздөгү айрым карама-каршылыктар жана ылайык келбөөчүлүктөр бар экендиги, айрым ченемдерди жана аларга жүргүзүлүүчү мониторингдерди ишке ашыруучу механизмдердин жок экендиги аныкталды.

Ондогон жылдарда топтолгон жазык-аткаруу системасынын ишиндеги олуттуу кемчиликтер жана көйгөйлөр, ошондой эле системаны реформа кылууга жасалган майнабы жок үзгүлтүксүз аракеттер жазык-аткаруу системасындагы реформаны тез жүзөгө ашыруу мүмкүн эмес экендигин көрсөттү. Буга убакыт, олуттуу ресурстар, масштабдуу уюштуруучулук-укуктук күч-аракеттер, ошондой эле фундаменталдык илимий изилдөөлөр талап кылынат.

Белгилей кетчү нерсе, Кыргыз Республикасынын жазык-аткаруу системасын реформалоо көйгөйлөрүнө багышталган, топтолгон тажрыйбаларды эске алуу менен жазылган атайын жүргүзүлгөн фундаменталдуу изилдөөлөр ушул мезгилге чейин жок.

Жаңы мыйзамдардын колдонууга киргизилишинен, жазык-аткаруу системасынын Кыргыз Республикасынын Юстиция министрлигинин юрисдикциясына берилишинен улам жаралган жаңы шарттар, жагдайлар, көйгөйлөр аларды комплекстүү изилдөөнүн зарылдыгын жаратты.

Жүргүзүлө турган изилдөөлөрдүн тандалып алынуучу темасын, анын мазмунун жана багыттарын учурдун шарттары жана жагдайлары, коомдогу өзгөрүүлөр озунуп аныктап койду.

Диссертациянын темасынын ири илимий программалар менен байланышы. Диссертациялык изилдөөнүн темасы демилгелелүү болуп саналат.

Диссертациялык иштин максаты Кыргыз Республикасынын жазык-аткаруу системасын азыркы этапта реформалоонун теориялык, укуктук жана уюштуруучулук көйгөйлөрүнө комплекстүү талдоолорду жүргүзүү аркылуу анын иштерин өркүндөтүүгө багытталган теориялык жана тажрыйбалык сунуштарды иштеп чыгуу болуп саналат.

Ушул максаттарды ишке ашыруу үчүн төмөнкүдөй **милдеттер** алдыга коюлду:

1. Кыргыз Республикасынын жазык-аткаруу системасын реформалоонун маңызынын теориялык негиздерин изилдөө.

2. Кыргыз Республикасынын жазык-аткаруу системасын реформалоонун негизги этаптарын аныктоо.

3. Кыргыз Республикасынын жазык-аткаруу системасын реформалоо зарылдыгынын келип чыгышына себеп болгон факторлорду аныктоо.

4. Жазык-аткаруу системасын уюштурууну жана анын ишин жөнгө салуучу Кыргыз Республикасынын мыйзамдарынын азыркы абалын ачып көрсөтүү.

5. Соттолгондорго мамилелерди жасоонун эл аралык стандарттарынын Кыргыз Республикасынын жазык-аткаруу системасын реформалоодогу ролун аныктоо.

6. Коомдон ажыратып бөлбөстөн жазаларды аткарууну уюштурууну, бул жаатта топтолгон тажрыйбаларды Кыргыз Республикасынын жазык-аткаруу системасын реформалоонун артыкчылыктуу багыты катары кароо.

7. Кыргыз Республикасынын жазык-аткаруу системасын реформалоонун келечектүү багыттарын таап көрсөтүү.

Алынган натыйжалардын илимий жаңылыгы диссертант улуттук юридика илиминде биринчилердин бири болуп Кыргыз Республикасынын жазык-аткаруу системасын реформалоодогу көйгөйлөрдү, реформаны аныктоочу тышкы жана ички факторлорду эске алуу менен анын негизги мүнөздүү багыттарын жана келечегин тиешелүү ведомствонун позициясынан гана эмес, бүтүндөй соттук-укуктук реформада жүргүзүлүп жаткан багыттардын контексти менен бирге изилдөөгө алат.

Кыргыз Республикасынын жазык-аткаруу системасын реформалоонун теориялык, уюштуруучулук жана укуктук өңүттөрүн изилдөөнүн жыйынтыгында өлкөнүн бүтүндөй укук коргоо органдарын реформалоо менен байланышкантбилимдерди түзүү үчүн мааниси бар айрым категориялардын укуктук мазмундары такталды.

Реформалоонун негизги этаптары бөлүштүрүлдү жана кабыл алынган башкаруу чечимдеринин өз ара байланыштары жана өзгөчөлүктөрү ачылып көрсөтүлдү. Кыргыз Республикасынын жазык-аткаруу системасын реформалоого керектүү оңтойлуу шарттар аныкталды жана мамлекеттик жана жеке өнөктөштүктүн негизинде түзөтүү мекемелерин өнүктүрүүнүн мүмкүн болгон келечектери көрсөтүлдү.

Алынган натыйжалардын практикалык баалуулугу теориялык жактан түзүлгөн аныктамалар жана жыйынтыктар Кыргыз Республикасынын жазык-аткаруу системасын реформалоо маселелерин андан ары иштеп чыгууда, ошондой эле жазаларды аткаруудагы укуктарды колдонуу иштеринде пайдаланылса болот.

Юридикалык багыттагы жогорку окуу жайларда “Укук коргоо органдары” сабактарын өтүүдө, “Жазык-аткаруу укуктарын” ж.б, окутууда, о.э. жазык-аткаруу системасынын кызматкерлеринин квалификацияларын жогорулатуу системасында да сунуштарды, жыйынтыктарды пайдаланса болот.

Коргоого коюлуучу негизги жоболор.

1. Жазык-аткаруу системасын реформа кылуунун ийгиликтүү ишке ашышы көп жагынан анын теориялык негиздерин иштеп чыгууга жараша болорун эске алсак, улуттук жаза-аткаруу системасын реформалоо Кыргыз Республикасынын бүткүл укуктук системасын глобалдуу модернизация кылуунун жана жазаларды аткаруунун жаңы моделдерин куруунун бир бөлүгү катары чыгат жана кылмыш иштери боюнча сот акыйкаттуулугун аткаруунун механизмдеринин иштерин олуттуу модификациялоо боюнча мамлекеттин татаал, карама-каршылыктуу жана максаттарга багытталган иши болуп эсептелет.

2. 1991-жылы Кыргыз Республикасы көз каранды эместикти алышы менен гумандаштыруу жана демилитаризациялоо боюнча жазык-аткаруу системасын реформалоо процесси ишке киргизилген болчу, анын алкагында

биринчи жолу кийинки жылдарда болгон реформалоонун төмөнкү төрт этабы аныкталган:

- биринчи этап - 1991 – 2000-жылдар;
- экинчи этап – 2001 – 2008-жылдар;
- үчүнчү этап – 2009 – 2019-жылдар;
- төртүнчү жаңы этап 2019-жылдын 1-сентябрынан тартып башталат.

3. Кыргыз Республикасынын жазык-аткаруу системасын реформалоонун келип чыгышын жараткан саясый, укуктук жана социалдык-экономикалык мүнөздөгү факторлорго биринчи жолу талдоолор жүргүзүлдү. Факторлордун натыйжалары ведомстволук кайра баш ийдирүүлөргө жана кайра которуштурууларга гана эмес, пенитардык системаны реформа кылууга ыкчам, комплекстүү жана масштабдуу мамиле жасоо керектигине да негизденет.

4. Кыргыз Республикасынын жазык-аткаруу системасынын улуттук укуктук негиздерине талдоолорду жүргүзүүнүн негизинде карама-каршылыктары жана ылайык келбөөчүлүктөрү бар айрым ченемдик-укуктук актылардын, анын ичинде соттук-укуктук реформанын иш-чараларынын алкагында 2017-жылы кабыл алынган, колдонулуп жаткан жаңы жазык-аткаруу кодексинин да мазмундарын өркүндөтүүчү негиздүү сунуштар иштелип чыкты.

5. Соттолгондорго мамиле жасоонун эл аралык стандарттары, улуттук жазык-аткаруу системаларына укуктук багыттама катары сунуш кылынган, укук бузуучуларга жана соттолгондорго мамиле жасоонун кыйла жалпы гумандуу, прогрессивдүү эрежелери катары жобо негизделет.

6. Коомдон ажыратып бөлбөстөн жазаларды аткарган, эркиндиктен ажыратуунун альтернативасы болгон системаны өнүктүрүү керектигине олуттуу жүйөөлөрдү изилдөөдө келтирүү менен, Кыргыз Республикасынын жазык-аткаруу системасын реформалоонун азыркы этабындагы маанилүү, артыкчылыктуу багыттардын бири катары Кыргыз Республикасында

түзүлгөн пробация органдарына оң баалар ыйгарылат. Жана пробация түшүнүгүнө «Пробация (латынча probatio - сыноо) иши - соттолгондорду коомдон обочолонтуп бөлүү менен байланышпаган жазаларды аткаруу жана социалдык-укуктук багыты ачык билинген мамлекеттик мажбурлоо, коомдук таасир этүү жаатындагы мамлекеттин жаңы пенитенциардык институту», - деп автордук аныктама берилген. Ошону менен катар, Кыргыз Республикасындагы пробация органдарынын ишин изилдөөнүн негизинде, бул орган түзүлгөндөн тартып уюштуруучулук-финансылык мүнөздөгү олуттуу көйгөйлөргө туш болгону негиздүү көрсөтүлөт жана алардын ишин өркүндөтүү боюнча сунуштар берилет.

7. Өлкө өзүнө кабыл алган эл аралдык милдеттенмелерге ылайык гумандаштыруу, ошондой эле соттолгондордун укуктарын жана эркиндиктерин сактоо маселелерин эске алуу менен Кыргыз Республикасынын жазык-аткаруу системасын реформалоонун келечектүү, концептуалдуу багыттары аныкталган. Логикалык-укуктук байланыштарды эске алуу менен автор буларды сунуш кылат:

- лагердик типтеги кармоодон түрмөлүк кармоого өтүү жолу менен эркиндиктен ажыратууну аткаруу системасын түп-тамырынан бери модернизациялоону;

- жеке түрмөлөрдү түзүүнүн керек жана пайдалуу экендигине негиздемелерди берет жана бул жааттагы иштин укуктук базасын түзүүнү;

- жашаган жеринен алыс жакта жазаны өтөп жаткан, эркиндиктен ажыратылган соттолгондордун социалдык-пайдалуу байланыштарын колдоо көйгөйүн чечүү үчүн онлайн жолугушууларды (видеочалууларды) жана онлайн кат алышууларды киргизүүнү сунуштайт, бул COVID-19 пандемиясынын шарттарында өзгөчө маанилүү;

- жазык-аткаруу системасындагы кадр саясатын түп-тамырынан бери кайра кароонун зарыл экендигине негиздүү жүйөөлөр келтирилет жана кадрлардын кесиптик даярдыктарынын сапатын жогорулатуу, Кыргыз

Республикасынын жазык-аткаруу системасын ишин өркүндөтүү милдеттерин чечүүгө жардам көрсөтүү максаттарын көздөп атайын билим берүү мекемелерин түзүү.

Изденүүчүнүн жеке салымы болуп изилдөөлөрдүн учурдагы актуалдуулугу, илимий жаңылыктары, ошондой эле тажрыйбалык маанилеринин чоң экендиги менен аныкталды. Коргоого киргизилип жаткан жоболор диссертация жактоочу тарабынан жеке иштелип чыккан.

Изилдөөнүн натыйжаларын пробациялоо. Жүргүзүлгөн изилдөөлөрдүн жыйынтыктары менен сунуштары Кыргыз мамлекеттик юридикалык университеттин жазык-аткаруу укук жана криминология кафедрасынын кеңейтилген жыйындарында талкуулардын жүрүшүндө пробациялоодон өттү.

Диссертациянын негизги жоболору Кыргыз Республикасынын ЖАК сунуш кылган илимий журналдардарга, ошондой эле Россия Федерациясынын илимий басылмаларына жарыяланган илимий макалаларда чагылдырылган.

Иштин түзүмү. Кыргыз Республикасынын ЖАК сунуш кылган талаптарга ылайык диссертация жазылып аткарылган. Анын түзүмү изилдөөлөрдүн максаттары жана милдеттери менен аныкталган жана кириш сөздөн, өзүнө сегиз параграфты камтыган үч главадан, тыянактан, тиркемелерден жана пайдаланган адабияттардын тизмесинен турат.

1-ГЛАВА. КЫРГЫЗ РЕСПУБЛИКАСЫНЫН ЖАЗЫК-АТКАРУУ СИСТЕМАСЫН РЕФОРМАЛООНУН ТЕОРИЯЛЫК-УКУКТУК НЕГИЗДЕРИ

1.1. Жазык-аткаруу системасын реформалоо

түшүнүгү жана маани-маңызы

Азыркы учурда жазык-аткаруу системасы (мындан ары – ЖАС) түшүнүгүн жана анын маани-маңызын аныктоо көйгөйү өлкөнүн жаңы жазык саясатына жана анын алкагында пенитенциардык тутумду андан ары гумандаштыруу боюнча жүргүзүлүп жаткан иш-чараларга байланыштуу түзүлгөн турмуш чындыктарынан улам актуалдашып баратат. Айрыкча 2017-жылдын 31-январында кабыл алынган Кыргыз Республикасынын №17 Жазык аткаруу кодекси [1] (мындан ары – КР ЖАК) жана “2018-2023-жылдарга Кыргыз Республикасынын жазык-аткаруу (пенитенциардык) системасын өнүктүрүү стратегиясы” [2] (мындан ары – Стратегия), ошондой эле жазык-укуктук циклдеги башка актылар (жаңы Жазык кодекси, Жоруктар жөнүндө кодекс, Бузуулар жөнүндө кодекс, Пробация жөнүндө мыйзамы д.у.с) кабыл алынып, жарыкка чыгышы жазык-аткаруу системасынын коомдук маанисин олуттуу күчөттү. Ушундан улам ал олуттуу теориялык да, тажрыйбалык да мааниге ээ болду жана укук колдонуу ишине ондуу өзгөртүүлөрдү киргизүүгө жөндөмдүү болгон атоолордун жалпыга бирдейлигин камсыз кылуу аркылуу юридикалык илимде жана мыйзамдык редакциялоо чөйрөсүндө аны башкача өзгөртүп түшүнүү талап кылынууда.

Анткени жазык-аткаруу системасын реформалоонун ийгиликтүү ишке ашырылышы ЖАСтын теориялык негиздеринин, так айтканда жазык-аткаруу системасы түшүнүгүнүн жана анын маани-маңызынын, аны реформалоонун максаттарынын жана милдеттеринин, ошондой эле реформаны жүргүзүүнүн жана ишке ашыруунун принциптеринин кандай аныкталганына жараша да болот. Теориялык жоболордун жана тажрыйбалык бүтүмдөрдүн негизинде жазык-аткаруу системасын реформалоо жаатында кабыл алынган

чечимдердин себептерин, алардын майнаптуулугун, реформа жасоо мезгилдеринин өз ара байланыштарын жана максат ченемдүү, же ченемдүү эместигин аныктоого, баалоого мүмкүн да болот.

Жазаны аткаруу чөйрөсүндөгү мамлекеттик саясаттын, ар кандай өлкөлөрдүн ушул системасында түзүлгөн салттардын өзгөчөлүктөрүнө жараша ага түрмө, түзөтүү, пенитенциардык система, ал эми совет мезгилинде “түзөтүү-эмгек системасы” [3, 97-б.; 4, 18-б.] катары аныктама берилгенин белгилей кетүү керек. Кыргыз Республикасынын көз каранды эместикти алышы менен болгон өзгөрүүлөр жазаны аткаруу чөйрөсүндөгү мамлекеттик саясатты реформа кылуунун зарылдыгын жаратты, ошонун натыйжасында ал жазык аткаруу деп айтылды, ал эми анын ишке ашырылышы ушул аталышка жараша жазык-аткаруу системасы деп аталып калды.

Жазык-аткаруу системасын реформалоо деген аталышты аныктоо үчүн, реформа деген аталыштын өзү анын негизи болуп калгандыгын байкоого болот.

Реформа (французча «reforme», латынча «reformatio» - “кайра түзүү” же “re” жана “forma”) кайра түзүү, түрдү өзгөртүү, тигил же башка социалдык институттардын, мекемелердин иш ыкмаларын кайрадан куруу [5, 286-б.].

Башка сөздөр менен айтканда реформа - бул радикалдуу өзгөрүүлөрдүн комплекси [6, 137-б.] жана социалдык долбоор түрүндөгү мамлекеттин масштабдуу иштери [7, 217-б.]. Ошолордун натыйжасында бара-бара жаңы укуктук система келип чыгат, же болбосо колдонулуп жаткан системада жаңы сапаттар, өзгөчөлүктөр же олуттуу белгилер жаралат [8, 189-б.].

Жогоруда айтылгандарга ылайык “жазык-аткаруу системасын реформалоо” түшүнүгүнө Кыргыз Республикасынын бүткүл укуктук системасын глобалдуу модернизация кылуу этаптарынын бир бөлүгү катары мамиле жасоо керек. Анткени баардык реформаларды бир хронологиялык

мезгилдин алкагында комплекстүү караганда гана мамлекеттик-коомдук өзгөрүүлөрдүн процесстеринин объективдүү сүрөтүн көрүүгө болот [9, 189-б.].

Айта кетчү нерсе, “пенитенциардык системаны реформалоо – өлкөдөгү соттук-укуктук реформаны тереңдетүүчү айкын кадамдардын бири болуп саналат” деп, 2010-жылга чейинки мезгилде Кыргыз Республикасынын пенитенциардык системасын реформалоо Концепциясында [10] баса белгиленип, “пенитардык системаны реформалоо” деген сөздүн маанилүүлүгүнө аныктама берилет.

Бирок, ошону менен катар, реформалоо процесси ар дайым белгилүү ченемдеги стресс – бул мыйзамдардагы теңдемдүүлүктөрдүн бузулушу, укук көңдөйлөрүнүн келип чыгышы, юридика тажрыйбаларынан, укуктук колдонуулардан “четтөөлөр”, укуктук аңсезимдеги майышуулар болуп саналат [6, 139-б.].

Ошентип, үстүдө айтылгандарга таянып, “жазык-аткаруу системасынын реформасы” деген түшүнүккө төмөнкүдөй аныктама берсек болот.

Жазык-аткаруу системасынын реформасы – бул татаал, карама-каршылыктуу жана кылмыш иши боюнча сот адилеттүүлүгүн кадимкидей иштетүүнүн механизмдин олуттуу модификациялоо боюнча максаттарга жетүүгө багытталган мамлекеттин иши жана жазаны аткаруунун жаңы моделин куруу болуп саналат.

Айта кетчү нерсе, кылдат пландаштырууну жана жетишилген жыйынтыктарга дайыма баа берүүнү, максаттарга жетүүнүн жаңы ыктарын жана ыкмаларын пайдаланууну, аларды укуктук жактан бекемдөөчү милдеттерге зарыл болгон түзөтүүлөрдү киргизүүнү, зор чен-өлчөмдүү өзгөрүүлөрдүн күчүн колдонуп жазаны аткаруунун бир моделинен башка моделге өтүү тез арада ишке ашпайт. Ушундан улам ал бара-бара, этап-этабы менен ишке ашырылуучу процесс болуп саналат.

Ошону мене катар, ишке ашырылуучу реформа сапаттык өзгөрүүлөрдү, колдонулуп жаткан укуктук тартиптердин жакшырышын, анын майнаптуулугунун жогорулашын, жазык-аткаруу системасын реформалоонун максаттарынын толук ишке ашырылышын милдеттүү түрдө камсыз кылууга тийиш.

Ал эми жазык-аткаруу системасын реформалоонун максаттары жазаны өтөөнүн шарттарын гумандаштырууну, соттолгондордун укуктук статустарын жана аларды камсыз кылуунун кепилдиктерин кеңейтүүнү, көйгөйлүү маселелерди чечүүдө мамлекет менен коомдун кеңири эриш-аркак иштөөсүнө, өз ара жардамдашууларына жетишүүнү, булар менен байланышкан көптөгөн милдеттерди чечүүнү талап кылат. ЖАС ты реформа кылуу идеясын жигердүү жүргүзүүгө жөндөмдүү, жаңы формациядагы персоналдарды даярдоо, соттолгондорго мамиле жасоонун эл аралык стандарттарын турмушка киргизүү маселелери да олуттуу жана маанилүү көйгөйлөр.

“Түрмөдө мүмкүн болушунча аз түрмө болушуна”, “соттолгондорду кайра коомдоштуруу жана коомго ыңгайлаштыруу иштери эрктен ажыратуучу жерлерге барган учурдан тартып жүзөгө ашырылышына” негизги, түпкү милдеттер багытталууга тийиш. Ошондуктан пенитенциардык мекемелер соттолгондорду социалдык жактан сакайтуучу борбор катары каралууга тийиш, анда социалдык коргоо, саламаттыкты сактоо, билим берүү кызматтарынын жана башка ведомстволордун өкүлдөрү эриш-аркак кызматташып иштеши керек. Жүргүзүлгөн баардык иштер жазык-аткаруу системасындагы жаңы пенитенциардык маданияттын түзүлүшүнө алып келүүгө тийиш [11, 7-б.].

Аталган ушул реформа жазык-аткаруу системасынын алдындагы системаларды: түзөтүүчү мекемелерди, коомдон бөлүп ажыратпаган жаза аткаруучу мекемелерди, тергөө абактарын, ошондой эле ЖАС үчүн кадрларды даярдоочу системанын өзүн, баарын кошуп бириктирген

комплексүү жана так мүнөзгө ээ болууга тийиш. ЖАС объекттеринде жүргүзүлүп жаткан реформаларга жасалган көп кырдуу жана терең талдоолордун негизинде мына ушундай жалпылоочу жыйынтык чыгарылды.

Жүргүзүлгөн баардык реформаларда өзгөрүүлөрдүн көлөмдөрүн, ишке ашыруунун негизги мезгилдерин, жүргүзүү мөнөттөрүн жана жүзөгө ашырылып жаткан кайра түзүүлөрдүн сапатын жана жыйынтыгын көп жагынан анктоочу башкы жана негизги багыттарды аныктоо абдан маанилүү. Ушул көйгөйдүн туура, так чечилиши көп жагынан жазык-аткаруу системасын реформа кылуунун конкреттүү багыттарын иштеп чыгууда жетекчиликке алына турган принциптерге жараша болот.

Жазык-аткаруу системасын реформа кылуунун масштабдуулугун, кыргыз коомчулугунун учурдагы чындыктарынын шарттарынан анын жаралгандыгын эске алып ЖАС ты реформалоону иштеп чыгуунун негизги принципери катары төмөнкүлөрдү айтууга болот: 1) коомдо болуп жаткан өзгөрүүлөрдү эске алуу менен ЖАС реформасын жүзөгө ашыруу; 2) жазык, жазык аткаруу жана жазык-процессуалдык саясаттарындагы өзгөрүүлөр менен ЖАС реформасынын өз ара байланыштары; 3) пенитенциардык системаны реформалоонун эл аралык тажрыйбаларын, ошондой эле аталган жааттагы пайдубалдуу илимий-изилдөөлөрдү эске алуу.

Жазык-аткаруу системасынын ишиндеги жаңы шарттарды эске алган, жазаны аткаруунун ар кандай өңүттөрүнө ургаалдуу жүргүзүлгөн изилдөөлөр өз кезегинде өзгөчө көңүл бурууга татыктуу. Анткени кандай гана реформа болбосун, анын ичинде өзгөчөлүктөргө ээ, ЖАС сыяктуу бөтөнчөлүктөрү бар реформалар турмушка жаңыларды киргизүүнү талап кылат.

Диссертациялык изилдөөнүн теориялык базасын жазык-аткаруу системасынын ишин изилдеген окумуштуулардын илимий эмгектери түзөт.

Н.Ф. Аблизин, Г.А. Аванесов, В.М. Анисимков, Ю.М. Антонян, В.П. Артамонов, З.А. Астемиров, Л.В. Багрий-Шахматов, Н.А. Беляев, М.Н.

Гернет, А.А. Герцензон, А.Я. Гришко, М.Г. Детков, А.И. Зубков, Ю.И. Калинин, И.И. Карпец, Л.Г. Крахмальник, Н.И. Кузнецова, В.М. Кузьмин, С.И. Кузьмин, В.М. Курицын, Ж.А. Курмангалиев, М.П. Мелентьев, А.С. Михлин, А.Е. Наташев, Н.Ф. Облизин, В.В. Овчинников, П.Е. Подымов, С.В. Познышев, П.Г. Пономарев, А.Л. Ременсон, Ф.М. Решетников, В.И. Селиверстов, Н.А. Стручков, Ф.Р. Сундуков, В.Д. Сысоев, Ю.М. Ткачевский, Г.Ф. Хохряков, В.А. Уткин, Ю.М. Угрюмов, Б.С. Утевский, Н.А. Хлопин, Г.В. Хохряков, Ю.Я. Чайка, А.В. Шамис, И.В. Шмаров, В.У. Ялунин ж.б. сыяктуу чет элдик окумуштуу укук таануучулардын, эксперттердин көз караштары изилдөөдө чагылдырылган.

Кыргыз Республикасында ушул көйгөйлөрдүн ар кандай маселелери Ч.М. Абжапарова, Т.А. Асаналиев, А.С. Базарбаев, К.А. Бодобаев, К.И. Джаянбаев, Ч.И. Джакупова, Ч.К. Жаанбаева, К. Исмаилов, И.Б. Какеев, К.Т. Камытов, О.Д. Ким, М. Кенжебек кызы, Т. Кожонов, А.К. Курманов, К. Маркверинг, К.С. Мамажанов, Б.О. Сарманова, Б. Сапарбаев, М. Сабирова, А.К. Сманалиева, Э.А. Сопиева, Н.Н. Сулайманова, Л.Ч. Сыдыкова, В.В. Ткаченко, А.Ш. Шаршеналиев, А.К. Шагивалиев, А.Т. Эсенбекова жана башкалар сыяктуу окумуштуулардын илимий эмгектеринде чагылдырылган.

Азыркы учурдун шарттарында жазык-аткаруу системасынын ишинин абдан ондуу жана инновациялык өзгөчөлүктөрү анын коом үчүн ачыктыгы болуп саналат. Ушундан улам аны реформалоонун көйгөйлөрүн иштеп чыгууга укук коргоочу уюмдар да жигердүү катышып жатышат.

Бул теманын актуалдуулугуна карабастан окумуштуулардын көңүлүнө сейрек түшөт, жазык-аткаруу системасын реформалоонун айрым этаптарына, ошондой эле айрым өнүттөрү: укуктук, кадрдык, социологиялык маселелерге изилдөөлөр жүргүзүлгөн. Ал эми Кыргыз Республикасындагы жазык-аткаруу системасын реформалоонун уюштуруучулук-укуктук маселелерине жеткиликтүү изилдөөлөр жүргүзүлө элек.

Бирок, ошого карабастан, бул жаатта кызыгууну жараткан монографиялык эмгектер кездешет, мисалы, С.М. Зубаревдин «Правовое обеспечение реформы уголовно-исполнительной системы» (1999 г.) [12] илимий диссертациялык изилдөөсү. Анда Россия Федерациясынын жазык-аткаруу системасын реформалоонун теориялык жана колдонмо көйгөйлөрүнүн маселелери жана реформаны укуктук камсызкылууну өркүндөтүүнүн келекчектери каралган, ошондой эле укуктук камсыз кылуунун майнаптуулугун жогорулатуучу сунуштар иштелип чыккан.

Ошондой эле, А.К. Шагивалиевдин «Формирование правовых основ контроля и надзора за местами лишения свободы Кыргызской Республики» (2002-ж.) [13], - деген кандидаттык ишинде Кыргыз Республикасынын эркиндиктен ажыратуучу жерлерине контроль жана көзөмөл жүргүзүүнүн калыптанышына, өнүгүшүнө, абалына жана аны андан ары өркүндөтүүнүн жолдоруна талдоолор жүргүзүлгөн. Ушул илимий эмгекте изилдөөгө алынган мезгилдеги Кыргыз Республикасынын пенитенциардык системасын реформалоонун айрым маселелерине болгону бир гана бөлүк арналган.

Ушул өңүттөгү В.У. Ялуниндин «Реформа уголовно-исполнительной системы современной России: Проблемы, тенденции, перспективы» (2004-ж.) [14] - деген аталыштагы кандидаттык ишинде, көрсөтүлгөн этаптагы Россиянын жазык-аткаруу системасын реформалоонун теориялык, уюштуруучулук жана укуктук көйгөйлөрүнө комплекстүү изилдөөлөр жүргүзүлгөн, РФнын ЖАСын реформа кылуунун бир катар концептуалдык жоболору такталган, жазанын айрым түрлөрүн уюштурууну өркүндөтүү боюнча конкреттүү сунуштар иштелип чыккан.

Ал эми В.Ф. Лелюхтун «Российская уголовно-исполнительная система: социальные проблемы реформирования» (2006-ж.) [15] – деген темадагы диссертациялык изилдөөсүндө жазык аткаруу системасын заманбап кылып реформалоонун жүрүшүндө жаралган көйгөйлөрдү чечүүгө социологиялык мамиле жасоонун негиздери каралат жана изилдөөнүн негизги жоромолу

катары “жазык-аткаруу системасынын социалдык багыттагы иш-милдеттери реалдуу иштерде канчалык толук чагылдырылса, реформанын жүрүшүндө социалдык көйгөйлөрдү чечүүчү мүмкүнчүлүктөр ошончолук көбүрөөк болот” жобосу чыгат.

Кыргыз Республикасынын жазык-аткаруу системасын реформалоо көйгөйлөрүнө багышталган, атайын жүргүзүлгөн изилдөөлөрдүн санынын аз экендиги тандалып алынган изилдөө темасынын актуалдуулугун жана ушундай изилдөөлөргө муктаждыктар чоң экендигин бышыктап турат. Ошону менен катар, жогоруда көрсөтүлгөн илимий иштердин баардыгы мурда колдонулган мыйзамдардын негизинде жазылгандыктан, алар жазык-аткаруу саясатынын азыркы абалын чагылдырып көрсөтпөйт.

Муну менен бирге Кыргыз Республикасынын жазык-аткаруу системасынын реформасынын кыймылы жөнүндө маселелер адабияттарда ар кандай мезгилдерде кабыл алынган мыйзам актыларга түшүндүрмө (эреже катары) берүүлөр менен гана чектелет жана реформалардын өзү ар кандай себептер менен жетишсиз, толук эмес чагылдырылган.

Айта кетчү нерсе, Кыргыз Республикасынын жазык-аткаруу системасын реформалоо көйгөйлөрүнө багышталган, топтолгон тажрыйбаларды эске алуу менен жазылган атайын монографиялык эмгектер, жүргүзүлгөн фундаменталдуу изилдөөлөр ушул мезгилге чейин жок. ЖАСты реформалоонун бөлүктөрү, айрым этаптары эреже катары, ошондой эле укуктук, кадрдык, эл аралык айрым өнүктөрү изилденген.

Ошондуктан аталып көрсөтүлгөн жагдайларда, ошондой эле белгиленген багыттар боюнча айрым илимий изилдөөлөрдүн жыйынтыктарында аныкталган Кыргыз Республикасынын жазык-аткаруу системасын андан ары өнүктүрүүнүн келечегин жана тенденцияларын эске алуу менен ушул көйгөйлөрдү комплекстүү изилдөөнүн зарылдыгы жана максат ченемдүүлүгү жаралды.

Жүргүзүлө турган изилдөөлөрдүн тандалып алынуучу темасын, анын мазмунун жана багыттарын учурдун шарттары жана жагдайлары, коомдогу өзгөрүүлөр озунуп аныктап койду.

1.2. Кыргыз Республикасынын жазык-аткаруу системасын реформа кылуунун негизги этаптары

Азыркы дүйнөдө жазаны аткаруу мамлекеттин өзгөчө маанилүү жана татаал иш-милдети болуп саналат, аны ишке ашыруу кайтаруу, көзөмөлдөө жана соттолгон адамдардын жашоо-турмушун камсыз кылуу боюнча персоналдарынын көп пландуу иштери бар атайын мекемени түзүүнү талап кылат. Анткени “кылмыштуулук жашап турганда, мамлекет аны жасаган адамдарды аргасыз жазага тартат” [14, 19-б.]. И.Я. Фойницкий баса белгилегендей, мамлекетке таандык жазага тартуу укугу - бул кылмыштан жабыр тарткан жеке адамдардын алдындагы жана бүтүндөй коомдун алдындагы милдет, ал аны жүзөгө ашырууда карманып тура албайт [16, 15-б].

Бирок, ага чейин баардык мезгилдердеги жана баардык элдердеги жазага тартуучу институттардын баштапкы укуктары жасалган кылмыштан жабыр тарткандардын өздөрүнө таандык болгон, ал укук өч алууну талап кылган. “Адамга же анын үй-бүлөөсүнө келтирилген оор ыза үчүн ким өч ала албаса анда ал маскара болду, кудайды кордоду жана коомдун алдындагы өз милдетин бузду деп таанылган. Ал эми коом болсо өз кезегинде кордоочуга согуш менен барып, жабырлануучуга жана анын уруусуна өч алуу ишин жүзөгө ашырууга жардам берген [16, 11-б]. Сот акыйкаттуулугунун ордуна алмашылган мындай согуштар алгачкы турмуштарда абдан көп колдонулуп, жаза чараларын – жеңилгендин үстүнөн жеңүүчүнүн чараларын түзгөн.

Бар-бара мамилелердин өнүгүшү менен бийлик жана жазалоо коомчонун колуна топтоштурулуп, жабырлануучунун жеке ызасы арткы

планга жылдырылган. Бирок башка коомчолор менен болгон жаңжалдар согуштун тутанышына алып келген, өч алуулар кайра өч алууларды жараткандыктан элдер дайыма душманчылык кырдаалында жашаган [16, 12-б.]. Баардык коомчулуктарды, урууларды бириктирген, мамлекеттүүлүк деп аталган күчтүү бийлик гана буларга биротоло тыюу салган. А.Малиновский айткандай “мамлекетте ыза ачуулары жок болгондуктан ал өч алуу жазаларын басаңдаткан” [17, 130-б.]. Мисалы, Хаммурапи мамлекетинин мыйзамдарында кылмыш жасоолорго карата колдонулуучу укуктардын чектери толук аныкталган жана жабырлануучу мурдагыдай өзү билемдик аракеттерин (өлтүрүү учурларында) жасабоого, белгиленген ченемдерди сактоого милдеттүү болгон [18, 88-б.].

Ушинтип мамлекеттин түзүлүшү менен өчтүн трансформацияланышы жүрүп, жазалоочу өзгөчө укук ага өтөт (б.з.ч. XX – XVIII кылымдарда эле). Мамлекет озүнүн мыйзамдарынын жыйындыларын орното баштайт. В.В.Есипов айткандай, ансыз жалпы туура жашоо мүмкүн эмес болгондуктан [19, 1-б.], тигил же башка жоруктарды жасоого тыюулар салынып, аларды жасагандарга карата жарыяланган жаза чараларын аткарууга жоопкерлер дайындалган.

Колдонулуучу жаза чаралары улуттук салттарга жараша көп түрдүүлүгү менен айырмаланат. Мисал катары бир өлүм жазасына тартуунун көп сандаган түрлөрү болгонун гана эске салалы (адамзатынын тарыхында колдонулган өлүм жазасын шарттуу түрдө төмөнкүчө бөлүүгө болот: жөнөкөй жана квалификациялуу, так айтканда кыйноо татаалдыктары жок жөнөкөй жана шерменде кылуу кыйноолору менен өлтүрүү жазалары), ошондой эле денеге жаракаттарды келтирүү жазалары, куугунтуктоо, сүргүнгө айдоо, жарандык кабыр-барктан жана укуктардан, ар кандай мүлктөрдөн ажыратуу жазалары колдонулган.

Ушул аталган баардык жазаларды аткаруудагы цивилизациялардын башкы атрибуттарынын бири түрмө болуп саналат (ал латын тилиндеги

“turrim”, же польшалык “turma”, француздук “torm”, түрктүк “türmä” – зындан, түрмө деген сөздөрүнөн келип чыккан, бул сөз татарлардын “törmä”, алтай кыргыздарынын “türmö” деген сөздөрү менен үндөшүп турат [20, 137-б.]).

Түрмөлөр Кытайда б.з.ч. 2600-жылдарда, Байыркы Вавилондо, еврейлерде, египеттиктерде жана классикалык мамлекеттерде болгондугу белгилүү [16, 308-б.]. Эреже катары түрмөдөгүлөр жазанын аткарылышын күтүшсө да, түрмөгө камоо иши жаза чарасынын кызматын сейрек аткарган,. И.Я. Фойницкий баса белгилегендей “байыркы түрмөлөр жаза үчүн эмес, инсандарды зордоп колго түшүрүү үчүн жазага чейин колдонулган” [16, 308-б.]. Же болбосо, жергиликтүү башкаруучуга же мамлекетке коркунуч туудурган адамдар бир катар учурларда түрмөгө узак мөөнөткө камалган.

Мисалы, байыркы Грецияда түрмөгө камоо чет элдиктерге же карыздары барларга карата алар милдеттенмелерин аткарганга чейин [21, 88-б.], алдын ала камоо түрүндө колдонулган; айрым учурларда уурулук үчүн соттолгон адамдарга карата, уурдалган буюмдун эки эселенген наркын төлөтүү менен бирге белгилүү бир мөөнөткө чейин түрмөдө жазаны мажбурлап өтөтүү [22, 366-б.] колдонулган. Ушундай жазаларга соттоо укугуна сот, ал эми кылмыш киши өлтүрүү менен коштолгон учурда, маанилүү саясый кылмыштарды жасагандарга, же мамлекеттин кирешесине төлөнө турган жеке адамдын акча каражаттарын кызматтык кыянаттык менен пайдаланып өзүнө ыйгарып алгандарга карата жаза чарасын аныктоо укугуна Кеңеш ээлик кылган [23, 151-154-б.].

Афинада полициянын, муну менен бирге түрмөнүн администрациясынын иш-милдеттерин он бирчилердин (грекче. «οί ένδεκα» - [οί ένδεκα] – «он бирчилер») коллегиясы аткарган. Тартипке жана өлүм жазасынын аткарылышына көзөмөл жүргүзүү алардын милдети болуп саналган. Ошондуктан алардын карамагына түрмө сакчылары, ошондой эле шаардын ичинде жашоого укуктары жок баш кесерлер баш ийген [24, 119-б.].

Эң кызыктуусу, Афинадагы соттолгондор кеңири тизмелүү укуктарга укуктуу болгон, мисалы, Дионнисий жана Панафинея майрамдарын майрамдоодо жолугушууга келгендерди кабыл алышкан, атүгүл алар түрмөдөн убактылуу чыгарылган [25, 284-б.], соттолгондор жалпы жатактарда жашашкан, кыйноолор кулдарга гана колдонулган [22, 366-б.]. Бирок, эркин (кул эмес) жарандарга карата да кыйноолор колдонулган мисалдар тарыхта кездешет, мисалы, Аристокитондун (б.з.ч. 514-ж.) окуясы [21, 29-б.] буга далил.

Кошумчалай кетчү нерсе, байыркы гректерде түрмө ар кайсы жерлерде ар кандай айтылган: афиндер аны «δεσμοτήριον» [desmotírion] – «түрмө» же οἰκίμα [oíkíma], же болбосо ἀναγκάιον [ánankaíon] “эрксиздендирүүчү жай” деп аташкан. Аттика авторлорунун чыгармаларында «δεσμοτήριον» [desmotírion] деген аталыш жекелик маанисинде колдонулган, себеби Афинада бир гана мамлекеттик түрмө болгон деп эсептелинип жүрөт. Ал эми Платондо түрмөнүн үч түрү жөнүндө сүйлөм кездешет, алардын бири “оңолбой турган” кылмышкерлерге колдонулуучу жазаны аткаруучу жай болууга тийиш эле [24, 116-117-б.].

Гректерден айырмаланып римдиктер түрмөлөрдү бир нече түрлөргө бөлүшкөн. Мисалы, уламыш боюнча падыша Анко Марций (б.з.ч. 640-616-ж.) Рим шаарынын чок ортосуна, форумдун үстүнө *carcer* деп аталган түрмөнү курган [26, 41-б.], ал башкача *Мамертин түрмөсү*¹ деп да аталып жүрөт. Ал эми Ювеналдын сатираларында минтип айтылат: ал узак жылдар бою Римде пайдаланылган мамлекеттик жалгыз түрмө болчу [27, 40-б.], Капитолийге алып барчу тепкичтерге жакын жерде, Ынтымак кудайы

¹ Айта кетчү нерсе, тарыхта Мамертин түрмөсүнүн аталышынын негизи белгисиз. Божомолдорго караганда, балким бул коңшу Марс ибадатканасынын көрсөткүчү. Же ал жерде мамертиндик туткундарынын (“Пиррикалык жеңиш” деген сөздүн себеби болгон (негизсиз ири жоготууларга учурткан жеңишти түшүндүргөн), Пир согушунда (ар кандай саясий бирикмелердин курамында грек мамлекеттери, римдиктер, италия элдери жана Карфаген катышкан бир катар аскердик чыр-чатактар) туткундалгандар) камалышынан улам пайда болгон орто кылымдардагы “*Mamertina*” деген сөзүнөн болушу мүмкүн.

храмынын жанына, азыркы христиандык San Pietro in Carcere жана San Giuseppe de'Falegnami эки чиркөө [28, 68-б.] турган жерге курулган болчу.

Кийин ушул түрмө Рим падышаларынын бири Тулло Холилия же болбосо Сервий Туллиус (бул падыша тарыхчы Ливинин эмгектеринен табылган) тарабынан кеңейтилип, Капитолий менен Форумдун түндүк тараптагы аяктарындагы жер алдына эки кабаттуу, тегерек ийилип кошулган төбөсү бар жашыруун камералар салынган. Ал б.з.ч. IV кылымдан тартып биздин доорго чейин пайдаланылган. Мамлекетке чыккынчылык кылгандар, же жогорку даражалуу аскер туткундары, өлүм жазасына тартылгандар «Carcer Tullianum» - «Туллиево зынданында» [29; 27, 68-б.] камакта кармалган. Римдин атактуу тарыхчысы Саллюстийдин (б.э.ч. 86 – 34-ж.) “Катилина кутуму” деген китебинде булар айтылат: “Эгерде түрмөдөн сол жакка бир аз өйдө бассаң он эки футтук жер тереңдигине жайгашкан Туллиев деп аталган зындан бар. Анын туюк дубалдары жана таштан салынган тегерек ийилип кошулган төбөсү бар. Кароосуз ташталган анын караңгы булуң-бурчтарынан чыккан сасык жыттар көңүл айныткан терс таасирлерди тийгизет” [30, 35-б.].

“*Tullianum*” деген аталыш падышанын атынан, же болбосо буга альтернатива болгон теория боюнча *цистерна* деген сөздүн баштапкы мааниси катары колдонулган “булак” деген маанини берген «tullus», «tullius» сөздөрдөн келип чыгышы мүмкүн [30, 185-б.] (адегенде ал булак суусун сактоочу сыйымдуулук катары курулган, кийин Туллиандын мезгилинде ал жер кургатылган жана байыркы Римдин негизги суу арыгы менен байланышкандыгына байланыштуу соттолгондорду камоо жерине берилген, өлтүрүлгөн кишилердин денелери шаар арыгында аккан сууга ыргытылган жана аларды көмүүсүз агызып кеткен) [27, 185-б.].

Түрмөгө алып барган тепкичтер «*Scalae Gemoniae*» же «*Gradus Gemoniorum*» «онтоолордун тепкичи» - деп аталган, ага жалпы элдин көрүшү үчүн өлтүрүлгөндөрдүн өлүктөрү коюлган [31, 73-б.].

Бул жерге ар кандай мезгилдерде Югурта² (б.з.ч.117-жылдан тартып римдиктер менен Югурта согушун жүргүзгөн Нумидия падышасы) жана Верцингеторикс (Галлидеги кельттердин арверндер уруусунун башчысы – авт.), Гай Гракхтын тарапташтары, белгилүү Катилин кутумунун катышуучулары, Рим империясынын мамлекеттик жана аскердик ишмери Сеян жана анын балдары, байыркы христиандардын уламышы боюнча апостолдор Петр менен Павел [27, 68-69-б.] камалган жана өлүм жазасына тартылган, бирок окумуштуулардын пикири боюнча ушул эки апостолдун зынданга салынышы, жазага тартылышы жөнүндө эч кандай документтештирилген далилдер сакталган эмес [32].

Айта кетчү нерсе, жогоруда аталган зындан биздин кылымдын IV-кылымына чейин, улуу император Коснтиндин каалоосу боюнча ушул жер бейкүнөө өлтүрүлгөн ушул эки апостолго арнап берилгенге чейин түрмө катары пайдаланылган. VII кылымда «San Pietro in Carcere» чиркөө үйү (зынданга салынган ыйык Петрдун чиркөөсү) курулган, ал эми XVI кылымда анын үстүнө «San Giuseppe de'Falegnami» чиркөөсү (ыйык Иосиф Плотниктин чиркөөсү) курулган [32], ал ошол жерде ушул кезде да колдонулуп жатат.

Туллия зынданыныкына окшогон камералар Анка Марция түрмөсүндө да болгон, алар «tobur» [29; 22, 367-б.] деп аталган, ошондой эле байыркы таш талкалоочу жерден анча алыс эмес жерге «Lautumiarum carcer» таш талкалоочу түрмөсү курулган, ага аскер туткундары камалган [33, 686-б; 34, 51-б.]. Фукидинин Сиракуз таш талкалоо жай жөнүндө баяндамасынын негизинде баа берсек «Lautumiarum carcer» таш талкалоочу түрмөсүндөгү оор абал Сиракуздагыдан кем болбосо керек [35, 352-б.].

Түрмөдөгү тартипке, өлүм жазасынын аткарылышына көзөмөл жүргүзгөн триумвирлер магистраттары, же болбосо «tresviri capitales»

² *Атүгүл, ошол себептен, нумидия падышасы Югуртанын "О, римдиктер, жадагалса силердин мончонор дагы муздак" деген ачуу тамашасы айтылып келет, дешет*

коллегиясы 290-жылдан тартып б.э. чейин түрмө администрациясынын иш-милдеттерин аткарышкан [36, 22-б; 33, 65-б.].

Рим укуктарында мамлекеттик түрмөдөн башка да камоонун бөлөк түрү каралган. Мисалы, магистрат үйүнө камоонун «*custodia libera*» - «эркин камоо» - деп аталган өзгөчө түрү жогорку кызмат орду барларга карата колдонулган. Бул императордук доордо эркиндиктен ажыратуунун гумандуу жана ишенимдүү түрү деп эсептелинген [22, 367-б.]. Камакка алуунун альтернативасы катары карыз болгон киши зайым берген адамдын үйүнө да камалган, ал жерде күнөөлүүнүн моюну чынжыр (*catenae*) менен байланып, колу-буттарына кишен (*compedes pedicae; manicae*) салынган, моюн менен бутка тагылган чынжырлар (*nervi*), булгаары курлар (*boiae*), атайын оюлган жыгач буюму (*columbaria*) менен туташтырылган. Матап байлоонун жол-жоболору, ченемдери, мисалы моюнду байлоочу чынжырдын салмагы, же карыз болгон күнөөлүүнү уруп-сабоонун ыкмалары мыйзамдардын 12 таблицасында толук көрсөтүлгөн. Көтөрүлүш чыгарган, салынган чынжырлар менен күндүзгү иштерди аткаруудан баш тарткан кулдарга екарата тартиптик жаза чаралары колдонулган, алар кожоюндун ээлигиндеги өзгөчө жеке түрмөгө (*ergastula, carceres rusticis*) камалган [31, 73-б.].

Байыркы римдиктердин мыйзамдарынын 12 таблицасы, жазаны аткаруунун түрү катары түрмөгө камоо деген түшүнүктү билишкен эмес [31, 73-б.]. Ал эми сенат кээде зарылдыгына жараша түрмөгө камоону колдонгон. Ал эми императордук доордо түрмөгө камоо бийликтин кароосу жана жагдайдын талабы боюнча колдонулгандыгына карабастан, мыйзам боюнча дайындалган («*perpetua*» - «белгисиз мөөнөткө» жана «*temporaria vincula*» - «мөөнөттү») жаза катары кызмат кылган. Ошондой эле тергөө камагы катары, ал эми жеке жана фискалдык укуктун чөйрөсүндө карыздарды төлөөгө мажбурлоо каражаты катары түрмөгө камоонун маанилүү орду болгон. Артыкчылыктуу коомдук орду бар адамдарды жана аялдарды ачкадан же муунтуп жабык өлтүрүү жолу менен өлүм жазасын аткаруучу

жердин кызматын II кылымдан тартып биздин эрага чейин түрмө аткарган, магистраттар аны аткаруучулар болуп саналган [22, 367-б.].

Коомдун өнүгүшү менен өч алуу жазасынын баштапкы максаттары кийинчерээк акырындап башка максаттар менен алмаштырыла баштаган, мисалы, кылмышкерлерди түрмөгө камоо жана жумуш үйлөрүнө (Arbeitshäuser, Bridewells) дайындоо аркылуу да зыяндуу элементтерди коомдон алып салуу аракеттери XVII кылымда дээрлик баардык европалык мамлекеттерде пайда болгон [19, 393-б.]. Ушул эле учурда түрмө ишинде мурдагыдай эле прагматизм менен утилитаризм үстөмдүк кылгандыгын белгилей кетүү керек.

Улуу Британиянын түрмөлөрүндөгү абалды изилдеген атайын комиссиянын 1728-жылы жарыяланган отчетунда көрсөтүлгөн түрмөдөгү абдан жаман кырдаал, абал ошол мезгилдеги парламентти да катуу солк эттиргендиктен, ал күнөөлүүлөрдү камоо буйругун дароо берген. Кызмат ордуна кыянат пайдалануу, опузалап акча талап кылуу, паракорчулук, соттордун өкүмдөрүн тоготпоо эркиндиктен ажыратуучу жерлерде күчөп кеткен көрүнүшкө айланган. Кылмыш үчүн түрмөгө камоо алынып салынып, уурулук үчүн даргага азуулар колдонулган. Эркиндиктен ажыратуучу жерлер жакыр карызгерлерге чектен тыш толгон. Түрмөчүлөрдүн мөөнөтүн өтөп бүткөн соттолгондордон эркиндикти сатып алууну талап кылган учурлары көп кездешет (ушундай жол менен он бир жылга чейин түрмөдө кармоо учуру жөнүндө отчетто айтылат). Мындан сырткары отчетто төмөнкүлөр көрсөтүлгөн: санитардык-гигиеналык эрежелерди тап-такыр сактабоолор; соттолгондорду азык-түлүк менен өтө начар камсыз кылуу жана соттолгондордун эсебинен же кайрымдуулук каражаттарынан аларды жарытпагандай сатып алуулар түрмө калкын чогуу жаткандарга жана түрмөчүлөргө көз каранды кылып койгон, түрмөчүлөр төлөгөндөргө өзүнчө бөлмөлөрдү жана тамак-аштарды өзүнчө бөлүп берген; оорулуулар үчүн обочолуу өзүнчө жай бөлүнгөн эмес, ал эми өлгөндөрдүн сөөктөрү учурунда

алынбай, узакка сасып жата берген. Мындай шарттарда түрмөлөр эпидемияларды (мисалы тиф) таркатуучу жайга айланары шексиз. Булардын үстүнө-кошул-ташыл болуп айрым түрмөлөрдө бир катар өзгөчөлүү салттар колдонулган, мисалы, Германиянын шаарларында жакынкы тарыхта «bien venu» же «ырайым кылууну суроо» ырым-жырымдарын аткаруу аркылуу соттолгондор түрмөгө кабыл алынган. Чечмелеп так айтканда, жылаңач соттолгондор машинага байланып (мойнунан, буту-колунан) соттун көрсөтүүсү боюнча чаап сабоо колдонулган: «grande venue» - «жыйырма сокку»; «demie venue» - «он сегиз» же «petite venue» - «он эки сокку» деген соттун буйругу менен соттолгондорго тиешелүү соккулар урулган, Ошондон кийин соттолгон киши босогону өпкөн, андан кийин түрмөгө кирген [37, 14-15-б.].

Атагы мезгилдерди жарып келе жаткан, абсолюттук падышачылыктын симфолу болгон Европанын легендарлуу түрмөсү – азыркы Июль колоннасынын жана Париждин жаңы операсынын ордуна 1369 – 1381-жылдары курулган Франциянын Бастилия чеби чуулгандуу мезгилдерде падышалар жана алардын жакындары жашына турган жер катары кызмат кылган, ал эми 1476-жылдан тартып бул чеп мамлекеттик кылмышкерлерди камоочу түрмөгө айланган. Күбөлөрдүн бир добуштан бышыктоолору боюнча ушул түрмөдөгү тартип өзүнүн ырайымсыздыгы, катаалдыгы, кандуулугу, азап чектирүүлөрү менен айрмаланган. Мисалы, король Людовик XIдин жеке душманы епископ Верденский Гильом де Горакура кичинекей темир клеткада 15 жыл камалып турган, анын ичине ал отура гана алган. Камактагы киши сотсуз эле, корольдун *lettre de cachet* - деп тергелген жазма катынын негизинде камалган жана чыгарылган. Ошондой эле камалгандардын тагдыры чектен тыш катаал, абдан ырайымсыз коменданттардын каалоолоруна жараша чечилген. Ошондой коменданттардин бири жана акыркысы, губернатор Лонздун мыкаачылыктарынын кесепетинен 1789-жылы Бастилия кулатылган. Ушул

кулоонун жылдыгын француздар 1880-жылдан тартып ушул күнгө чейин Бастилияны алуунун улуттук майрамы катары майрамдап келатышат [38].

Ошол эле учурда айрым жерлерде соттолгондорго кыйла гумандуу мамилелер жасалганын көрүүгө болот, мисалы, Голландияда, Швейцариянын айрым кантондорунда соттолгондор бир кишилик, таза камераларда кармалган жана аткарган жумуштары үчүн акы төлөнгөн. Аларга көчөлөрдү тазалоо, жибек ийрүү, токой кыйуу жумуштары тапшырылган [37, 32-33-б.].

Кылмыш жасаган адамдарга гумандуу мамиле жасоону өнүктүрүү идеясы айрым көрүнүктүү инсандардын филантроптук иштерди өркүндөтүшүнө түрткү берген. Мисалы, Дж. Говард, И. Бентама, К. Бернар, биртууган Веннингиндер, Ф.П. Гааза жана башкалар соттолгондордун кызыкчылыктары үчүн эле эмес, бүткүл коомдун кызыкчылыктарын үчүн түрмөгө камоону туура уюштуруунун зарылдыгы жөнүндө тезистерди жана социалдык мажбурлоочу пайдалуу институтту курууну сунуш кылышкан.

Мисалга алсак, Дж. Говарддын, И. Бентаманын идеяларында төмөнкүдөй пенитенциардык кызыктуу жаңы новеллалар, архитектуралык ой-чабыттары каралган: камакка алуу менен түзөтүү эмгектерин кошуунун зарылдыктары; түрмөнүн администрациясы контролдогон, өзүн өзү башкарган артелдерге соттолгондорду бириктирүү; соттолгондорду этап этабы менен бошотуу, чечмелеп айтканда, соттолгондор өзгөчө өткөөл абалдан, жарым эркиндиктен ийгиликтүү өткөндөн кийин гана биротоло бошотулууга тийиш; ошондой эле учурдагы пенитенциардык талаптарга толук жооп берген максаттарды алар сунуш кылышкан [19, 394-б.].

Айта кетчү нерсе, Европа ушул айтылгандардын үстүнөн ойлоно баштаган XVIII-кылымдын аягында Түндүк Америкада, Пенсильвания жана Нью-Йорк штаттарынын түрмөлөрүндө адамзатынын тарыхында биринчи жолу пенитардык башталыштар иш жүзүндө колдонулган. Утопистердин-тажрыйбачыл тобу - түрмө мейкиндигин уюштуруу принциптеринин үстүнөн иштеген квакерлер сектасынын таасирдүү мүчөлөрү олуттуу

теориялык базаны түзүү аракеттеринин жыйынтыктарын чыгарган [39]. Ошонун негизинде түрмө реформаларын жүргүзүү, соттолгондорго гумандуу мамиле жасоо идеясын өнүктүрүү жана пенитенциардык эл аралык конгресстердин серияларын өткөрүү маселелерин талкуулоого алып келди (эл аралык пенитенциардык конгресстер өткөн: Брюсселде, 1848-ж.; Франкфурт на Майнеде, 1847-ж. , 1850-ж.; Лондондо, 1871-ж.; Стокгольмдо, 1876-ж.; Римде, 1885-ж.; Санкт-Петербургда, 1890-ж.). Ошондой эле эл аралык жазык укуктарынын курултайлары (Брюсселде, 1889-ж.; Бернде, 1890-ж.; Парижде, 1893-ж.) [19, 394-б.; 16, 313-б.] өткөрүлгөн.

Түрмөгө камоонун максаты – камактагы кишиге өзүнүн кылган жоругу жөнүндө ойлонууга жана өкүнүүгө мүмкүндүк берүү үчүн жалгыздоо мүмкүнчүлүгүн берүү, түрмө илимин “пенитенциардык система” деген аталыш менен байытуу (англисче. penitence – күнөөнү моюнга алуу) [39]. Өкүнүү жана күнөөнү моюнга алуу, кылмыш жолунан биротоло кайтуу үчүн соттолгондорду жалгыз болуунун тиешелүү даражасы жана өзүнүн ойлорун топтоо мүмкүнчүлүктөрү менен камсыз кылууну, камоо камерасында өкүнүү процессин аткаруу үчүн ар бир соттолгонго өзүнчө камера бөлүп берүүнү квакерлер сунуш кылышкан.

Бул система пенсильвандык деп аталып калган, ал XIX кылымда абдан кеңири тараган жана түрмө архитектурасына өз таасирин тийгизген. Мындай түрмө англичан Джон Хэвиленддин долбоору боюнча Филадельфиянын чет жакасына 1829-жылы курулган жана ал Чыгыштын пенитенциардык классикалык үлгүсүнө айланган, салттуу чеп архитектурасынын элементтери менен идеологияга негизденген жаңылыктар айкалыштырылып курулган түрмөнүн имараты узун коридорлору жана кичинекей жалгыз камералары бар камоо корпустарынан турган, ал эми корпустар борбордук административдик имараттан туш-тушка тарамдарга бөлүштүрүлүп салынган. Түрмөнүн короосуна бири бирине туташ курулган кичиней үйлөрдүн биринде бир орундуу, экинчисинде эки орундуу камералары бар

корпустарды борбордук административдик имараттан туш-тушка тарамдарга бөлүштүрүп куруу пенсильвандык системанын негизги принциби болгон. Россиялык архитектор Павел Козлов 1880-жылдарда Лефортов түрмөсүн курууда ушул принципти пайдаланган.

Квакердик теория менен бир мезгилде башкача түрмөнүн паноптикон дизайны да сунуш кылынган. Англиялык философ Иеремия Бентам [40] мындай түрмөнү куруунун артыкчылыктарын жан талашып пропагандалагандардын бири болгон. Бентам соттолгондордун адептик-ахлактык келбеттерин түзөтүү идеологиясын жана экономикалык сарамжалдуулук маселелерин жетекчиликке алып паноптикон (латынча Panopticon деген сөз – баардыгын көрүүчү деген маанини берет) түрмөсүн курууну сунуш кылган. Паноптикон тегерек түрмө корпустарынан курулган, алардын ичине бир кишилик камералар чоң камералар бирге жайгаштырылган, алардын темир торчолор менен тосулган терезелери сыртты көздөй каратылган. Дубалдар менен бөлүнгөн камералар соттолгондорду бири биринен ажыратып бөлүүнү камсыз кылган. Ал эми көзөмөлчү тараптагы боштуктар темир торчолор менен тосулган. Түрмө корпусунун ортосуна салынган атайын бөлмөдөн көзөмөлчүлөр ондогон камералардагы соттолгондордун жүрүм-турумдарына көзөмөл жүргүзүп турушкан. Бул персоналдардын текшерип туруу түйшүктөрүн жеңилдеткен жана анын ишинин майнаптуулугун жогорулаткан. Мындай типтеги түрмөлөр XIX кылымда жана XX кылымдын башталышында кеңири тарап, паноптикон түрмөлөрү Улуу Британияда, АКШда, Кубада курулган. Жабылып калуудан, же бөлүктөрү кайра курулуудан улам паноптикон түрмөлөрү азыркы учурда колдонууда тап-такыр жок,

Жазаларды чыгаруу жана аларды аткаруучу системаны тартипке келтирген орус укуктары узак жолду басып өттү. Тартипке салуунун алгачкы аракеттери XIII-XV кылымдарда жасалган. Бул чөйрөдөгү актылардын жетиштүү сандары бүгүнкү күнгө чейин жетти, мисалы, Акылман Ярослав

жана анын балдары Ярославичтер колдонгон Орус чындыгы; Иван IIIтүн жана IVтүн 1497- жана 1550-жылдарда колдонгон соттоо эрежелери; Собордук мыйзамдар жыйнагы, 1649-ж.; Петр I Аскердик артикулу, 1715-ж.; Екатерины Iнин актылары - «Россия империясынын губернияларын башкаруучу мекемелери» жөнүндө 1775-жылдын 7-ноябрындагы мыйзамы жана Түрмөлөр жөнүндө 1778-жылдагы жобосу; Александр Iдин жана Пнин 1811-, 1819-, 1832-, 1851-жылдардагы жарлыктары жана башкалар [16].

Ушул аталган документтердин негизинде орус жеринде колдонулган жазалардын ар кандай түрлөрүн бөлүп көрсөтүүгө болот, мисалы, айып; же жазалардын ар кандай ырайымсыз түрүнүн бири болгон соода аянтында жалпы эл алдында камчы менен сабоо аркылуу аткарылган соодалык өлүм жазасы; талион (өч алуу) принциби буюнча мүчөлөргө зыян келтирүү; “Ленада жашоо үчүн Сибирге сүргүнгө айдоо; аныкталбаган жаза түрү – мамлекет башчы эмне десе ошондой кылынган; түрмөгө камоо, өлүм жазасынын түрлөрү – даргага асуу, отко өрттөө, тамагына куюу, жерге көмүү д.у.с.

Жазаларды аткарууну гумандаштыруунун алгачкы аракеттери Екатерина Пнин падышачылыгынын мезгилинде байкалган. Ал эми эркиндиктен ажыратуучу жерлерди башкаруунун түзүмүн реформалоо боюнча алгачкы кадамдар XIX кылымда жасалган. Курамына княздар, графтар, сенаторлор, жашыруун кеңешчилер, мамлекеттик жогорку чиновниктер, көрүнүктүү юристтер кирген атайын комиссия Европанын, АКШнын 15 өлкөсүндөгү түрмө иштерин изилдеп, түрмө жаатындагы кайра түзүүлөрдү каржылоонун эсептерин сунуш кылгандыгы адабияттарда белгиленген [18]. Булар менен бирге түрмө системасы Россиянын Ички иштер министрлигинин карамагынан Юстиция министрлигинин баш ийүүсүнө 1895-жылы өткөрүлүп берилген. Мына ушул мезгилдерде өлкөнүн түрмө системасынын көйгөйлөрүн жарандык коомдун катышуусу менен биргелешип чечүү аракеттери жасалган. Азыркы байкоо кеңештерине

окшогон түрмөлөрдөгү көзөмөлчү коомдор Александра Идин уруксаты, көрсөтмөсү боюнча түзүлүп, 1819-жылдан тартып 1917-жылдын аралыгында иштеген. Кылмышкерлерди адеп-ахлактык жактан түзөтүү милдети ушул көзөмөлчү коомдун алдына коюлган. Алардын милдеттери кенен болгондон улам коомдун иштери соттолгондордун турмуштарынын баардык тараптарын, камалгандардын ден соолуктарын сактоо үчүн шарттарды түзүүдөн тартып ар кандай муктаждыктарын (кийимге, бюут кийимге, тамак ашка ж.б.) толук канааттандырууга, акыл-эс, адептик тарбиялоого, камоо жайларына жайгаштырууну жана кармоону контролдоого чейинки маселелерди камтыган. Бирок мындай прогрессивдүү тилектерге карабастан мүмкүнчүлүктөрдүн жоктугуна, мамлекеттин, коомдун мындай чукул бурулуштарды жасоого даяр эместигине байланыштуу түрмөлөрдүн көзөмөлчү коомдору коюлган милдеттерди чече алган эмес. М.Н.Гернет баса белгилегендей, моюндарына, буту колдоруна чынжырлар, кишендер тагылган жана тешик тактайлар кийгизилген түрмөдө отургандарга гумандуу жоболорду сунуш кылуу сандырактагандык менен тантыгандык болгон [41, 10-б.].

Ал эми, Кыргызстандын улуттук жазык-аткаруу системасынын калыптануу жана өнүгүү өзгөчөлүгү катары, анын кыргыз элинин тарыхы менен тыкыс байланышканын жана объективдүү шарттардан улам узак, татаал жолду басып өткөнүн белгилей кетүү керек. Тарыхый калыптануунун өзгөчөлүктөрүнө толук түшүнүү жана изилдөөлөрдү объективдүү жүргүзүү максаттарын көздөп анын өнүгүшүндөгү жана өркүндөтүлүшүндөгү өзгөчөлүү мезгилдерди, негизги этаптарды өзүнчө бөлүп кароонун зарылдыгы бар. Мындай изилдөөлөр анын азыркы абалын жана андан ары өнүгүү келечегин аныктоо үчүн да керек.

Бир катар коомдук, тарыхый шарттардын, себептердин олуттуу таасирлерин эске алуу менен Кыргызстандын улуттук жазык-аткаруу

системасынын калыптанышын жана өнүгүшүн төмөнкүдөй бир нече этаптарга бөлүүгө болот:

- *падышалык Россиянын курамына киргенге чейинки мезгил;*
- *кыргыздар падышалык Россиянын (1865 – 1917-жылдарда) курамында турган мезгил;*
- *Кыргыз Республикасы СССРдин курамына (1917 – 1991-жылдарда) кирген мезгил;*
- *Кыргыз Республикасы көз каранды эместикти алган мезгил (1991-жылдан тартып, азыркы мезгилге чейин).*

Падышалык Россиянын курамына киргенге чейинки мезгил. Ушул мезгилде салттарга (адаттарга) жана мусулмандык укуктарга (шариатка) негизденген кыргыздардын өзүнүн укуктук системасы бар болчу. Ал эми сот акыйкаттуулугун бийлер жана казылар жүзөгө ашырган [42; 43; 44], булар 1930-жылдарга чейин колдонулган [45]. Азыркы Борбордук Азиянын аймагында, анын ичинде Кыргызстанда зындандардын (түрмө орлорунун – автордун тактоосу) болгондугу жөнүндө эскерүүлөр адабияттарда кездешет [46; 47; 48], ошого карабастан кыргыздарын адаттык жазык укугунда камоого алуу жана эркинен ажыратуу сыяктуу түшүнүктөр болгон эмес. Ушундан улам кылмыш менен келтирилген залалдардын толтурула турган өлчөмдүк ордун аныктоо жана далилдөө ошол мезгилдеги бийлердин жана казылардын сотторунун башкы иш-милдеттери болгон, алар “малдар, буюмдар, акчалар менен төлөнүп берилген. Мында келтирилген залалдардын аныкталбаган өлчөмдүк орду жабырлануучунун жана күнөөлүүнүн коомдогу мүлктүк жана укуктук абалдарына жараша коюлган [49, 12-б.]. Соттун өкүмү менен кылмышкерлерге карата жазалардын төмөнкүдөй түрлөрү колдонулган: өлүм жазасы, ыза кылуучуну жабырлануучунун зомбулугуна жана ага кызмат кылууга берүү, кулдукка берүү, куугунтуктоо, шерменде кылуучу жазалар, денеге жаракат келтирүүчү жана дене мүчөлөрүнө зыян келтирүүчү жазалар, кун, айып, мүлктүн баарын же бөлүгүн тартып алуу же

конфискациялоо, сөгүп ынандыруу, ат-тонго жыгуу, тогузка жыгуу, “мойнуна кезек, көчүгүнө тезек тиркөө” [50, 10-б].

Дарга азуу, муунтуп өлтүрүү, карышкырлардын тытмалап жеши үчүн колдорду-буттарды байлап тоолорго таштап салуу, сууга чөгөрүү, аскадан кулатуу, азоо аттын куйругуна байлоо, дагы башкалар өлүм жазасынын түрлөрү деп эсептелген. Эл көп чогулган жыйындарда, курултайларда өлүм жазалары аткарылган. XIX кылымдын экинчи жарымынан тартып кыргыздарда өлүм жазасы өлтүрүлгөндүн кунун төлөй албагандарга карата гана колдонулган [51, 100-б.].

Кыргыздардын юридикалык адаттары бийлердин туура эмес чечимдерине (өкүмдөрүнө) карата даттанууларга жол берген. Мында нааразы тарап “тартуу” (пара – сатып алуу) кылган, өзүнүн уругунун манабына даттанган [42, 18-б.].

Изилдөөгө алынып жаткан мезгилдеги укуктук ченемдер, анын ичинде жазаларды аткаруу жөнүндө ченемдер патриархалдык-уруучулук түзүлүштүн саркындыларынын салттуу мүнөздөрүн алып жүргөн жана диндик жана адеп-ахлактык салттар менен катуу чиеленишип, өз ара аракеттерде колдонулган, алардын ортолорунда так чектер болгон эмес.

Кыргыздардын падышалык Россиянын (1865 – 1917-жылдарда) курамында турган мезгил. Ушул мезгилди Кыргызстандын заманбап жазык-аткаруу системасынын калыптана баштоо мезгили деп айтууга болот. Себеби, жазалоо саясатын жүргүзүүгө өзгөчө маани бергендигине байланыштуу, падышалык Россия колониалдык администрация катары дароо түрмө органдарын уюштурууга киришкен [52].

Мисалы үчүн, алгачкы жылдарда эле Туркистан крайынын беш облустарында (Сырдарыя, Фергана, Самарканд, Жети-Суу жана Закаспий) сүргүн түрмөлөрүнөн башка, эрктен ажыратуучу 67 жай түзүлгөн. Сүргүн түрмөлөрүнүн негизгилери биринчи кезекте Борбордук Россияга түзүлгөн. Туркистан крайындагы түрмөлөрдү башкарууну генерал-губернатордун

канцеляриясы, облустук башкармалык жана Закаспий облусунун канцеляриясынын начальниги жүзөгө ашырган [13, 12-б.].

Кыргыз Республикасы СССРдин курамына (1917 – 1991-жылдарда) кирген мезгил. 1917-жылдагы Октябрь революциясы менен орнотулган советтик бийликтин мезгилиндеги өнүгүүлөрдүн этаптары абдан татаал жана оор болгон. Советтик курулуштун өзүндөгү ички карама-каршылыктар, саясий эрөөлдөр, ошондой эле кылмышкерлер контингентинин абдан көп түрдүүлүгү, жаңы түрмө системасын курууну жүзөгө ашырган кызматкерлердин билимдеринин жана тажрыйбаларынын жоктугу кыйынчылыктардын, оорчулуктардын негизги себептери болгон.

Жазалоо-түзөтүү түзүмүнүн ишин жөнгө салган, анын ишин башкарууну кайра уюштурган көптөгөн документтер кабыл алынган, 1954-жылга чейин түрмө ведомствосу бир органга баш ийүүдөн башка органга баш ийүүгө (депутаттардын губерниялык жана облустук советтерине; юстициянын элдик комиссариаттарына; НКВДга, аткаруу комитеттерине; юстиция министрлигине; ИИМге) тынымсыз ыргытылып турган (жада калса камоо жайлары ар кандай ведомстволорго баш ийген кырдаалдар да орун алган). Анын үстүнө жазалоо саясаты акыркы чектен эң кийинки башка чекке улам, улам өтүп турган, 1930 жылдан тартып 1953-жылдын аралыгында жүргүзүлгөн массалуу репрессияларды, андан кийинки массалуу мунапыстардын кесепетинен келип чыккан кылмыштуулуктун зөөкүрлүктөрүн буга мисал катары келтирүүгө болот [13].

Жазаны аткаруу жана соттолгондорго мамиле жасоо чөйрөсүндөгү мамлекеттик саясат түпкү башталышынан тартып эле жазалоочу-түзөтүүчү-эмгектендирүүчү катары түзүлгөн. Ушундан улам баарыдан мурда эл чарбасын өнүктүрүүнү жана өлкөнүн өдүрүштүк муктаждыктарын канааттандырууну иш жүзүнө ашыруу үчүн соттолгондордун эмгектери пайдаланылган. Мисалы, Союздун аймагындагы курулуш-монтаж иштеринин жалпы көлөмүнүн 15 – 18 % эркиндиктеринен шарттуу

ажыратылып соттолгон жана эркиндиктерден ажыратуучу жерлерден шарттуу бошотулган адамдар аткарган. Ал эми СССРдин ИИМи өлкөнүн өнөр жайы министрликтеринин жана ведомстволорунун баардык гиганттарынын арасында 5 – 7-орунду ээлеп турган [53, 68-б.].

Мына ушинтип мажбурлоо аркылуу пайдаланылган, өзгөчө инфратүзүмдөрдү түзүүнү талап кылбаган, арзан жумушчу күчтөр өлкөнүн калкы аз жана жетүү татаал райондорунда арзан күчтөрдү кеңири колдонууну жаратты. Соттолгондор гана көпчүлүк учурларда биринчи өтүүчүлөр жана социалисттик беш жылдыктарды аткаруучулар болушкан деп эсептелинип жүрөт [13, 42-б.].

Буга Түркстан АССРи боюнча жазалоочу бөлүмдүн кызыктуу маалыматтарын келтирели, 1918 – 1919-жылдарда анын карамагында 19 түрмө болгон, алардын ичинен 5и облустук, 14ү уездик. Ал эми Кыргызстандын азыркы аймагында Пишпектеги, Кара-Колдогу, Оштогу 3 түрмө, ошондой эле НКФДнын карамагындагы 2 камак үйү (Пिशпектеги жана Оштогу) колдонулган. Пишпектеги камак үйүнө 250гө жакын киши, Кара-Колдогу түрмөгө 120га жакын, Оштогу камак үйүнө 90дон 180ге чейин кишилер камалган [52].

Кийинчерээк 30 кишилик “камак үйлөрү” Нарында, андан кийин Жалал-Абадда ачылган. 1920-жылы Молдовановка айылына жакын жерге биринчи концентрациялык лагерь түзүлгөн, ал 1921-жылдын орто ченинде гана жоюлуп, анын ордуна айыл чарба колониясы, дагы башка колониялар уюштурулган. Алардын бири борбордогу мурдагы “Ысык Көл” кинотеатрынын жанына жайгашкан [52]. Аларда өзүнчө комендант, мажбурлоо жумуштарынын башчысы, чарба башчысы, бухгалтер, эки ашпозчу, эки сакчы, катчы, курьер болгон. Бир нече жүздөгөн камактагыларды үч сызыктуу мылтыктар менен куралданган 22 жоокер контролдоп турган.

Совет бийлигинин алгачкы жылдарындагы түп-тамырынан бери өзгөртүүлөрдүн жүрүшүндө “Түрмө” деген аталыш эски бийликке таандык, ал эскирген деп эсептелген. Ушундан улам 1918 – 1924-жылдарда “түрмө” деген сөздөн кутулуу үчүн Кыргызстандагы камоо жайларын “эркиндиктен ажыратуучу үй”, “камак үйү”, “камоочу жер”, “түзөтүү үйү”, “түзөтүү-эмгек үйү”, “түзөтүү-жумуш үйү”, “жумуш үйү” деп ар түрдүүчө айтышкан [13, 17-б.].

Совет бийлиги түрмө чөйрөсүн көзөмөлдөөчү атайын ыйгарым укуктуу органды уюштуруу аракеттерин жасап, 1931-жылы Кыргыз АССРинин юстэлкомуна баш ийген түзөтүү-эмгек мекемелеринин башкармалыгын (УИТУну) түзгөн. 1935-жылы СССРдин НКВДсынын лагерлердин башкы башкармалыгы (ГУЛАГ) түзүлүп, түзөтүү-эмгек-мекемелеринин баардыгы 1953-жылга чейин анын карамагына берилген. 1954 – 1969-жылдарда эркиндиктен ажыратуучу баардык жерлер Коомдук тартипти сактоо министрлигинин (КТСМнын) КЖББсына (камоочу жерлердин башкы башкармалыгына) берилген. Ал эми 1969-жылдан тартып 1991-жылдын аралыгында түзөтүү-эмгек мекемелери Ички иштер министрлигинин карамагында турган [13, 32, 36-б.].

Айта кетчү нерсе, Түркистандын Борбордук Аткаруу Комитетинин токтому менен 1918-жылдын 13-декабрында бекитилген “Эркиндиктен ажыратуу, жаза чарасы катары жөнүндө жана аны өтөөнүн тартиби тууралуу” Убактылуу нускама жана 1924-жылдын 16-октябрындагы РСФСРдин Түзөтүү-эмгек кодекси, ошондой эле 1928-жылы бекитилген Кыргыз АССРиндеги түзөтүү-эмгек үйлөрүндөгү ички тартиптин эрежелери жана башкалар түзөтүү-эмгек мекемелери системасынын алгачкы бекитилген ченемдик актысы жана ошол мезгилдеги түзөтүү-эмгек саясатынын негизги жоболорун чагылдырат деп эсептелген [13, 16, 20, 24-б.].

Качан миллиондогон адамдар репрессияларга, сүргүндөргө, мөөнөттөргө айдалып жана жарандык укуктарынан ажырап турган 1930 –

40-жылдарда, коомго коркунучтуу деп таанылган адамдарды эркиндиктен ажыратуунун соттон тышкары түрү институтун түзүү жөнүндө СССРдин Борбордук Аткаруу Комитетинин жана СССРдин СовЭлКомунун 1934-жылдын 5-ноябрындагы токтому менен түзүлгөн жаңы система өзүнүн ырайымсыз күч-кубатын толук көрсөткөн. Ал кезде айкындуулук, ачыктык жөнүндө таптакыр сөз кылууга болбой тургандыгы жалпыга маалым. Чыныгы күнөөлүүлөр менен бирге саясий камактагылардын, “эл душмандарынын” жана алардын үй бүлөөлөрүнүн, илимдин, маданияттын, искусствонун өкүлдөрүнүн саясий тегирмендин ташына бей күнөө жанчылып калганы өтө коркунучтуу жана өкүнүчтүү. Буга Чоң-Таш тоо аймагынан табылган репрессиянын 138 курмандыктарынын калдыктары, алардын сөөктөрү 1991-жылы коюлган Бишкектин чет жагындагы “Ата Бейит” мемориалдык комплекси эч тандыргыз далил болуп саналат [52]. 19 улуттун өкүлдөрү жана ар кайсы диндерди туткандар, ар кандай социалдык катмарлардан чыккандар – жөнөкөй дыйкандан тартып эл комиссары даражасындагы партиялык жогорку чиновниктер атылгандардын арасында бар. Алардын баардыгы өлгөндөн кийин акталды. Тоң жарчасында, Ысык-Көлдүн түштүк жээгине жакын жерге жана Оштогу Ак-Буура дарыясынын боюна репрессияда атылгандардын эл көрсөткөн бейиттеринен башка, дагы канчалаган репрессия курмандыктарынын белгисиз мүрзөлөрү республикабызда бар болду экен? [48, 261-б.; 54, 258-б.].

Ушуну менен бирге статистикалык маалыматтарга ылайык согуштун алдындагы 1937 – 1941-жылдарда эркиндиктен ажыратуучу жерлердеги камалгандардын сандары 2 млн. кишиден ашкан, бул советтик мамлекеттин бүткүл тарыхындагы туу чоку [13, 34-б.]. Ушул жагдайга түшүндүрмө берүүлөрдү атактуу укук коргоочу, Нобель сыйлыгынын лауреаты А.И.Солженицындын “Архипелаг ГУЛАГ” [55], деген китебинен табууга болот. Жалпы индустриализациялаштыруунун, коллективдештирүүнүн жана айыл чарбасын ирилештирүүнүн мезгилинде туруктуу жашаган жерлеринен

өлкөнүн түнт булуң-бурчтарына, көбүн Сибирге үй-бүлөөлөрү менен мажбурлап көчүрүүнүн натыйжасында түзүлгөн бүтүндөй калк жашаган жерлерди темир зымдар менен курчап-тосуу жолу менен лагерлердин түзүлгөндүгүнө аталган китепте далилдер келтирилген. 1948-жылга чейин түзөтүү-эмгек лагерлериндеги аялдар эркектер менен бирге чогуу жайгаштырылган, алар оор жумуштарды, анын ичинде токойлорду кыюу жумуштарын жасашкан. Алардын бала-бакырасы үчүн балдар үйлөрү түзүлгөн [55, 40-41-б.].

Ал эми, Улуу Ата Мекендик согуштун алгачкы үч жылында Кызыл Армиянын катарын толуктоо үчүн эркиндиктен ажыратуучу жерлерден 975 миң киши аскерге алынган (алардын эсебинен штраф полктору жана батальондору түзүлгөн). 1945-жылы аскердик кызматтарды өтөгөн соттолгондордун саны 1 млн. 461 миң кишиге жеткен. Ал эми 1953-жылдын 1-январындагы абал боюнча эркиндиктен ажыратуучу жерлерде кармалгандардын саны 1 млн. 727 970 кишини түзгөн. Алардын 26,9 % революцияга каршы (саясый) кылмыштар үчүн жоопкерчиликтерди тарткандар жана 1953-жылдын мартында гана мунапыска чыгарылгандар, түзөтүү системасынан юстиция министрлигинин карамагына берилгендер болгон. Жалпы жазык (саясый эмес) кылмыштарды жасоо үчүн соттолгон 1,2 млн. киши эркиндикке чыккан [13, 34-б.].

Түзөтүү системасы юстиция министрлигинин карамагында турган мезгилде зөөкүрдүктөр, ээн-баштыктар күчөп, кылмыштуулуктун деңгээли эки эседен ашуунга өсүп, мамлекеттик масштабдагы коркунучтарды түзүп калгандан улам (“53-жылдагы суук жай айлары”-деген атка конгон мезгилди эстесек) түзөтүү системасы юстиция министрлигинен СССРдин ИИМинин карамагына өткөрүлүп берилген. Ушундан кийин юстиция министрлиги жоюлуп кеткен жана анын чачыраган бөлүктөрүн чогултуу аркылуу Л.И.Брежневдин тушунда гана 1972-жылы ал калыбына келтирилген [13, 36-б.].

“СССРдин ИИМинин түзөтүү-эмгек лагерлери жана көлониялары жөнүндө” жобонун (1954-ж. кабыл алынган), “Прокурордук көзөмөл жөнүндө” (1954-ж. кабыл алынган) жобонун (ушул жобонун 5-главасы толугу менен эркиндиктен ажыратуучу жерлерде мыйзамдуулуктардын сакталышы, жазаларды аткаруудагы жана соттолгондорго мамиле жасоодогу тартипке болгон прокурордук көзөмөлдү толук көлөмдө калыбына келтирүү маселелерине арналган) колдонула башташы менен лагерлердеги, колониялардагы кырдаалдарды жакшыртуу, жазаларды аткаруу маселелерин түп-тамырынан бери өзгөртүү, мыйзамдуулуктарды калыбына келтирүү, тарбиялык иштерди талаптагыдай жолго коюу мезгили 1954-жылдан тартып бабталган деп эсептелинип жүрөт. “Эмгекчилердин депутаттарынын райондук, шаардык кеңештеринин аткаруу комитеттерине караштуу байкоо комиссиялары жөнүндө” (1957-ж. кабыл алынган), “Түзөтүү-эмгек колониялары жана түрмөлөрү жөнүндө” (1961-ж. кабыл алынган), “Нефтехимиялык өнөр жайы курулуштарындагы иштер үчүн соттолгондорду эркинен ажыратуучу жерлерден шарттуу бошотуу жөнүндө” (1964-ж. кабыл алынган) токтомдор, “Өспүрүмдөрдүн эмгек колониялары жөнүндө” (1968-ж. кабыл алынган) мыйзам, ошондой эле ССР Союзунун жана союздук республикалардын түзөтүү-эмгек мыйзамдарынын негиздери (1969-ж. кабыл алынган) тууралуу токтом, Кыргыз ССРнин түзөтүү-эмгек кодекси (1979-ж. кабыл алынган) сыяктуу негизги актылардын жана башкалардын кабыл алынышы менен лагерлердеги, колониялардагы кырдаалдарды жакшыртуу аракеттери жасалган [13, 37-40-б.].

Жогоруда аталган ченемдик актылардын негизинде Илимий изилдөө иштеринин атайын бюросун түзүү (1955-ж.), түзөтүү эмгек лагерлерин жоюу жөнүндө (1956-ж.), алардын базасында түзөтүү-эмгек колонияларын түзүү (1959-ж.) жана соттолгондорду дифференциациялоо үчүн эркиндиктен ажыратуучу жерлердин түзүмдөрүнө өзгөртүүлөрдү киргизүү жана жалпы, күчөтүлгөн, катуу жана өзгөчө режимдердеги колониялардын төрт түрүн

түзүү жөнүндө (1961-ж.), жатак-абактарын (1963-ж.), өспүрүмдөр үчүн эмгек колонияларын түзүү жөнүндө (1968-ж.) жана аларды тарбиялоо-эмгек колониялары деп атоо жөнүндө (1970-ж.) түп-тамырынан бери өзгөртүү чечимдери кабыл алынган [13, 37-40-б.].

Жогоруда биз караган жаза аткаруу органдарынан да башка органдар бар болгон. Мисалы, СССРдин коргоо министрлигинин атайын аскердик бөлүктөрүндөгү тартип батальону тартиптик багыттагы жазаларды аткарган. Соттор жана башка органдар “Соттолуучуларга түзөтүүчүлүк-эмгектик таасир этүү чаралары менен байланышпаган жазык жазаларынын РСФСРда аткарылышынын тартиби жана шарттары жөнүндө” СССРдин Жогорку Совети 1984-жылдын 16-июлунда бекиткен жобого ылайык соттор жана башка органдар жазанын бир катар түрлөрүн (айыптарды, мүлктү конфискациялоону, аскердик же атайын наамдардан ажыратууну) аткарган [56].

Социалисттик курулуштун доорундагы жетимиш жылдан ашуун изденүүлөрдүн натыйжасында түзүлгөн жазык аткаруу системасынын кыскача тарыхынын көрүнүшү ушундай. Анда терс жактар бар экендигине карабастан мектептик билим берүүнү, кесиптик-техникалык даярдоону, өз алдынча коркөм-чыгармачылык, өндүрүштүк иштерди жүргүзүүнү мурда дүйнөдө эч болбогон деңгээлде уюштуруунун советтик тажрыйбасынын жакшы жактары арбын экендиги дүйнөлүк коомчулукта баса белгиленип жүрөт [53, 67-б.].

Кыргыз Республикасы көз каранды эместикти алган мезгилдеги (1991 – 2020-жылдар) улуттук жазык-аткаруу системасынын өнүгүү тарыхы
Кыргыз Республикасынын эгемендүүлүктү 1991-жылы алышынан тартып башталат. Мурдагы СССРден Кыргызстанга кубаттуу өндүрүштүк базасы, өнүккөн инфратүзүмдөрү, так уюштуруулары, тартиптери, машыккан ички күчтөрү д.у.с. бар жаман эмес мурастар калган [13, 41-б.]. Ошого карабастан СССРдин кыйрашынан жана өлкөдөгү узакка созулган экономикалык терең

каатчылыктардан улам ушул улуттук жазык-аткаруу системасынын өнүгүшү оор жана кыйын этапка кирген.

Көз каранды эместикти алган Кыргыз Республикасы өнүгүүнүн демократиялык жолуна түшүп, БУУнун жана дүйнөлүк уюмдардын мүчөсү болуп, адамдардын укуктарын сактоо чөйрөсүндөгү 20дан ашуун эл аралык келишимдерге кошулуп, тиешелүү милдеттенмелерди өзүнө алгандыгын белгилей кетүү керек. Жазаларды аткаруу системасын гумандаштырууга багытталган улуттук мыйзамдарды иштеп чыгуулар, укуктук системаны түп-тамырынан бери реформа кылуу аракеттери башталган. Анын жүрүшүндө көз каранды эмес, эгемендүү Кыргыз Республикасынын биринчи Жазык-аткаруу №142 кодекси 1999-жылдын 13-декабрында кабыл алынган [57]. Анда мурдагы, 1970-жылдагы Кыргыз ССРинин Түзөтүү-эмгек кодексине таандык бир катар боштуктар да, кемчиликтер да четтетилген [58], жазык жазаларынын аткарылышын мыйзамдык жөнгө салуу чөйрөсү олуттуу кеңейтилген жана анын сапаттык деңгээли жогорулатылган. Жазалардын баардык түрлөрүн аткаруунун, өтөөнүн жана жазанын-укуктун башка чараларынын маселелери биринчи жолу коддоштурулган бирдиктүү мыйзамда жөнгө салынат, жазык аткаруу мыйзамдарынын принциптери, булактары бекитилет, соттолгондордун укуктук абалдары д.у.с. өзүнчө главада каралат.

Ушинтип Кыргыз Республикасынын жазык аткаруу системасын гумандаштырууга, анын ишин, анын ичинде ведомстволук кайра баш ийүүлөрдү өркүндөтүүгө багытталган реформа кылуу процесси ишке киргизилди, анын алкагында иштер төмөнкүдөй төрт этапта жүзөгө ашырылууда (Кыргыз Республикасынын Жазык-аткаруу системасынын реформалоо процессинин этаптары (көз карандысыздыкты алгандан бери) 1-Тиркемеде чагылдырылып көрсөтүлгөн):

1991 – 2000-жылдарда – реформаны жүзөгө ашыруунун биринчи этабында пенитардык система Кыргыз Республикасынын Ички иштер

министрлигинин карамагында, ички иштер министринин төрт орун басарларынын бирөөсүнүн көзөмөлүндө турган.

Кыргыз ССРинин Ички иштер министрлигинин аткаруу-эмгек мекемелеринин башкармалыгы Кыргызстан Республикасынын аткаруу иштери боюнча башкармалыгына кайра уюштурулган. Андан кийин Кыргызстан Республикасынын аткаруу иштери боюнча башкармалыгы 1993-жылдын 4-июлунда Кыргыз Республикасынын жазык-аткаруу иштери боюнча башкармалыгы болуп кайра түзүлгөн. 1995-жылдын 14-апрелинде Кыргыз Республикасынын жазык-аткаруу иштери боюнча башкармалыгы Кыргыз Республикасынын Ички иштер министрлигине караштуу Жазыктарды аткаруу башкы башкармалыгы болуп кайра уюштурулган [59].

2001 – 2008-жылдарда болуп өткөн экинчи этапта жаңы доордун талаптарына жазык-аткаруу системасын ылайыкташтыруунун олуттуу иштери жүзөгө ашырылган. Эл аралык мыкты тажрыйбалар жетекчиликке алынып жана жазык-аткаруу системасын гумандаштыруу, демилитаризациялоо зарылдыгын ишке ашыруу максатында жазык аткаруу системасы ИИМдин баш ийүүсүнөн жана түзүмдөрүнөн чыгарылып, Кыргыз Республикасынын Юстиция министрлигинин карамагына өткөрүлүп берилген.

“Кыргыз Республикасынын жаза-аткаруу системасын мындан ары өркүндөтүү боюнча иш-чаралар жөнүндө” Кыргыз Республикасынын Президентинин 2001-жылдын 24-октябрындагы УП №305 Жарлыгын [60], “Түзөтүү мекемелерин кайтаруунун жана соттолгондорду жана кайтарууга алынган адамдарды конвойлук күзөтүү тартиптери жана шарттары жөнүндө” [61] жана “Кыргыз Республикасынын Ички иштер министрлигинин жазык-аткаруу системасын Кыргыз Республикасынын Юстиция министрлигинин карамагына өткөрүп берүү жөнүндө” [62] Кыргыз Республикасынын Өкмөтүнүн 2002-жылдын 17-майындагы №310 жана 2002-

жылдын 20-июнундагы №391 токтомдорун ишке ашыруу боюнча иш-чаралардын алкагында баш ийүү түзүмү өзгөртүлгөн.

Ошол өзгөртүүлөр пенитардык системанын иштеринин укуктук негиздерин, анын ичинде Жазык аткаруу кодексин модификациялоо зарылдыгын жараткан. Ушундан улам “Кыргыз Республикасынын айрым мыйзам актыларына өзгөрүүлөрдү жана толуктоолорду киргизүү жөнүндө” 2002-жылдын 20-мартындагы №41 [63] жана “Жазык-аткаруу (пенитардык) системасынын органдары жана мекемелери жөнүндө” 2003-жылдын 12-августундагы №197 Кыргыз Республикасынын мыйзамы кайра модификацияланган [64].

Мындан сырткары 2010-жылга чейинки мезгилде Кыргыз Республикасынын пенитардык системасын реформалоонун концепциясы Кыргыз Республикасынын Өкмөтүнүн 2002-жылдын 9-декабрындагы №833 токтому менен жактырылган [65]. Ушул концепцияны иш жүзүнө ашыруу үчүн азыркы Кыргызстандын тарыхында биринчи жолу Кыргыз Республикасынын пенитардык системасын 2010-жылга чейин реформа кылуунун “Үмүт” деп аталган программасы 20006-жылдын 10-мартында иштелип чыккан [66]. Ушул программа менен өлкөнүн жазык-аткаруу системасын андан ары өнүктүрүүнүн концептуалдык негиздери түптөлүп, эркиндиктен ажыратуучу жерлерде соттолгондорду кармоонун шарттарын эл аралык ченемдерге жана стандарттарга жакындатуунун он төрт багыты каралган: мыйзамдык базаны өркүндөтүү, системаны демилитаризациялоо; пенитардык мекемелердин материалдык-техникалык базасын чыңдоо; түрмөдөгү калктын санын азайтуу; жазанын альтернативдик чараларын колдонуу жана аларды өнүктүрүү; эркиндиктен ажыратуучу жерден бошотулгандан кийинки коомдук турмушка соттолгондордун социалдык реабилитацияланышы жана ыңгайлашы үчүн керектүү шарттарды пробация органдарын түзгөнгө чейин түзүү. Дагы ушу сыяктуу багыттар анда көрсөтүлгөн.

Ушул аталган документ пенитардык системаны иш жүзүндө реформа кылуучу биринчи программалык документ болуп саналат жана ал КРнын жазык-аткаруу системасынын турмуштагы өз ордун табышына жана өнүгүшүнө олуттуу салым кошкон. Мисалга алсак, ЖАС ишин жөнгө салуучу мыйзамдык базаны өркүндөтүү жаатында көп иштер жүргүзүлгөн; өлүм жазасы колдонуудан алынып салынган жана өмүр бою эркиндиктен ажыратуу сыяктуу жазанын жаңы түрлөрү киргизилген; жазык, жазык-процессуалдык жана жазык-аткаруу жана Кыргыз Республикасынын башка мыйзамдарына кеңири өзгөрүүлөр жана толуктоолор киргизилген [67], алардын алкагында эркиндиктен ажыратуучу жаза чараларынын альтернативдик түрлөрүн кеңири колдонуу каралган.

Эркиндиктен ажыратуу менен байланышпаган жазык жазаларын аткаруу үчүн жоопкер жана Ички иштер министрлигинин карамагында турган жазык-аткаруу инспекциясы, ведомствосу 2008-жылы Кыргыз Республикасынын Юстиция министрлигине караштуу Жаза аткаруу башкы башкармалыгына өткөрүлүп берилген [68]. Ушинтип ушул мезгилдеги иш-чаралардын аякташы менен өзүнчө пробация кызматын түзүү үчүн база түптөлгөн, ошондой эле ЖАС ты демилитаризациялоо процессинин улантылышы болуп калган.

Жазык аткаруу системасын гумандаштыруунун 2009 – 2019-жылдардагы үчүнчү этабы КР Өкмөтүнүн түзүмүн өзгөртүү [69] менен башталат. 2009-жылдын аягында жазык-аткаруу системасы юстиция министрлигинин карамагынан чыгарылат да, Кыргыз Республикасынын Өкмөтүнө караштуу жазаны аткаруу мамлекеттик кызматы деп аталган жаңы органга берилет [70].

Пенитардык системаны андан ары өркүндөтүү максатында КР Өкмөтүнүн токтому менен “2012 – 2016-жылдарда Кыргыз Республикасынын жазык аткаруу (пенитенциардык) системасын өнүктүрүүнүн улуттук стратегиясы” кабыл алынган [71]. Анда мыйзамдык базаны өркүндөтүүнүн

артыкчылыктуу төмөнкүдөй сегиз багыты көрсөтүлгөн: камактагы адамдарды кармоонун шарттарын жакшыртуу; кадр саясаты жана социалдык коргоо; медициналык камсыз кылуу; түзөтүү таасирлери жана социалдык калыбына келтирүү; жазаларды жана соттолгондорду коомдон обочолонтуп бөлүү менен байланышпаган жазык-укуктук таасир этүүнүн башка чараларын аткаруу; өндүрүштөрдү түзүү жана өнүктүрүү, кесиптик-техникалык окутуу; мамлекеттик, эл аралык, мамлекеттик эмес, дин уюмдары жана ЖМКлар менен өз ара аракеттенишүү.

“Кыргыз Республикасынын сот адилеттигин өркүндөтүү боюнча чаралар жөнүндө” Кыргыз Республикасынын Президентинин 2012-жылдын 8-августундагы ПЖ №147 Жарлыгы [72] жазык-аткаруу мыйзамдарын жана ЖАСты өркүндөтүүдө маанилүү, негизги ролду ойногон. Анын негизинде Кыргыз Республикасынын Жогорку Кеңеши 2017-жылы бир катар стратегиялык мыйзам актыларын иштеп чыккан жана кабыл алган, анын ичинде Кыргыз Республикасынын Жазык-аткаруу кодекси жана Кыргыз Республикасынын Жазык кодекси, Кыргыз Республикасынын “Жоруктар жөнүндө” кодекси, Кыргыз Республикасынын “Бузуулар жөнүндө” кодекси жана башкалар 2017-жылдын 24-январындагы №10 КР мыйзамы менен 2019-жылдын 1-январынан тартып колдонууга киргизилген [73].

“2018-2023-жылдарга Кыргыз Республикасынын жазык-аткаруу (пенитенциардык) системасын өнүктүрүү стратегиясы” [2] үчүнчү программалык документ болуп калды, анда төмөнкү негизги милдеттер аныкталган (Стратегиянын 4-главасынын §1):

1) камалгандарга, анын ичинен жашы жете электерге мамиле кылуунун эл аралык ченемдеринин жана стандарттарынын талаптарын эске алуу менен узак мөөнөттүү келечекке мамлекеттин пенитенциардык саясатын иштеп чыгуу;

2) жазык-аткаруу системасын системалуу кайра түзүү, жазык-аткаруу системасынын мекемелерине туруктуу жана башкарылуучу абалды камсыз кылуучу натыйжалуу коопсуздук системасын түзүү;

3) кармоонун ар кандай режимдери жана түрлөрү бар жаңы инфраструктураны куруу аркылуу соттолгондорду дифференциялуу кармоону камсыздоо, ошондой эле колдонуудагы мекемелерди оптималдаштыруу жана модернизациялоо;

4) жазык-аткаруу системасында коррупциялык мүмкүнчүлүктөрдү жоюу;

5) соттолгондорду түзөтүүгө, кайра социалдаштырууга жана тарбиялоого багытталган жазаны аткаруунун натыйжалуу механизмдерин түзүү;

6) соттолгон жана камакка алынган адамдардын укуктарынын сакталышына кепилдик берген кармоо шарттарын камсыз кылуу;

7) пробация институтун түзүү жана жазалардын альтернативдүү түрлөрүн аткаруу системасын өнүктүрүү;

8) натыйжалуу кадр саясатын камсыз кылуу;

9) жазык-аткаруу системасында өндүрүштү өркүндөтүү жолу менен соттолгондорду иш менен камсыз кылуу деңгээлин жогорулатуу;

10) соттолгондорду, анын ичинен жашы жете электерди кайра социалдаштыруу жана реабилитациялоо, эркиндигинен ажыратуу жайларында жаза өтөгөн соттолгондорду бошотууга даярдоо программаларын өнүктүрүү.

Мындан сырткары, 2017-жылдын 24-февралында кабыл алынган “Пробация жөнүндө” жаңы мыйзамды [74] ишке ашыруу максатында Кыргыз Республикасынын Өкмөтүнүн 2018-жылдын 31-декабрындагы №666 токтому менен [75] жаңы орган - Кыргыз Республикасынын Юстиция министрлигине караштуу пробация департаменти түзүлгөн. Түзөтүү мекемелеринен жана башкалардан мөөнөтүнөн мурда-шарттуу бошотулган адамдарды коомдон

обочолонтуу бөлбөө, жазык-укуктук таасир этүүнүн мажбурлоосуз чараларын, пробация көзөмөлүн, контролдоону аларга колдонуп жазаларды аткаруу милдеттери ага берилген [76] (ушул көрсөтүлгөн иш-милдеттер уюштуруу жол-жоболору бүткөнгө чейин 2019-жылдын 1-январынан тартып 2020-жылдын 1-январына чейин, кийин №400 2019-жылдын 5-августундагы өзгөртүүлөрүнө ылайык 2019-жылдын 1 сентябрынан баштап Кыргыз Республикасынын Өкмөтүнө караштуу жазаны аткаруу мамлекеттик кызматынын жазык-аткаруу инспекциясына (токтомдун 3-пункту менен), жүктөлгөндүгүн белгилей кетүү керек.

Мына ушинтип *жазаларды аткаруу ишин өркүндөтүүнүн жаңы төртүнчү этабы 2019-жылдын 1-сентябрынан тартып башталды*. Качан жазаны аткаруунун эки системасы эки башка органдын карамагында – эркиндикти ажыратуу менен байланышкан камоо иштери жазык-аткаруу мамлекеттинде, ал эми мунун альтернативдик варианты Юстиция министрлигинде болуп, жазык-аткаруу системасын демилитаризациялоо жана депенализациялоо процесстери андан ары улантылды.

Ушуну менен токтобостон, кийин, Кыргыз Республикасынын мамлекеттик аткаруу органдарынын ишин оптималдаштыруу максатында, 2021-жылдын 12-февралындагы өкмөттүн токтомуна ылайык Кыргыз Республикасынын Өкмөтүнө караштуу Жазаларды аткаруу мамлекеттик кызматы кайра түзүлүп, Кыргыз Республикасынын Юстиция министрлигинин карамагына өткөрүлүп берилди.

Ошентип, акыркы өзгөртүүлөргө ылайык, азыркы убакта, жазык-аткаруу системасы толугу менен юстиция тутумуна киргизилип турган мезгили жана бул кадамдардын тууралыгын убакыт өткөндөн кийин гана баалай алабыз.

Жалпы жонунан кыскача алганда, Кыргыз Республикасынын жазык-аткаруу системасын реформалоонун этаптарын так ушундай бөлүүгө болот. Бирок минтип бөлүштүрүп кароо да көп маселелерди жана талаштарды

жаратышы мүмкүн. Анткени жүргүзүлүп жаткан реформалар дайыма эле алдыга коюлган максаттарга жете албайт, анын үстүнө айрым учурларда бир реформа башка реформанын ичине кошумча киргизилет. Мындай жагдай көбүнчө системанын өз ичиндеги тең салмактуулуктун бузулушун, теңдемсиздикти жаратат да, укуктук турмуштун башка элементтеринен укуктук аң сезим зордук менен бөлүнүп алынат.

Реформалардын жүргүзүлүп жаткандыгына карабастан Кыргыз Республикасынын жазык-аткаруу системасынын келбети өзгөрүлгөн жок жана ал өтө терең каатчылыктын (кризистин) кучагунда турат. Өзгөрбөөгө туш болуунун жана мындай оор абалдын келип чыгышынын жана анын өнүгүшүнүн негизги шарттарын, себептерин көрсөткөн, түшүндүргөн изилдөөлөр керек деген ойлор коомчулуктун тынчын алууда. Ушул маселелер кийинки параграфтарда кыйла толук каралат жана терең талдоолорго алынат.

1.3. Кыргыз Республикасынын жазык-аткаруу системасын реформалоо зарылдыгын жараткан факторлор

Болуп жаткан өзгөрүүлөрдүн жана өнүгүүлөрдүн келип чыгышын жараткан факторлорду, шарттарды, негизги себептерди таап, ачып көрсөтүү аркылуу өзгөрүүлөрдүн эмне үчүн болуп жатканын билүү үчүн илимий адабияттарда кеңири колдонулган изилдөөлөрдү ушул темада жүргүзүүнүн зарылдыгы келип чыкты. “Саясый жана экономикалык өнүгүүнү, идеологиянын жана адеп-ахлактын абалын, саясый жана укуктук институттардагы өзгөрүүлөрдүн тенденцияларын эске албастан, коомдо болуп жаткан социалдык өзгөрүүлөр менен байланышы жок эле коомдук институттарга, анын ичинде жазык-аткаруу системасына реформа жүргүзүү эч мүмкүн эмес” [12, 102-б.].

Фактор (латынча «factor» - «жасоочу», «өндүрүүчү») – кандайдыр бир процесстин, кубулуштун кыймылдаткыч күчү, себеби [77, 834-б.]. Илимий адабияттарда “фактор” деген түшүнүк өзгөрүүлөр менен чоңдуктардын ортосундагы байланыштарды аныктоочу, ага таасир этүүчү күч, себеп катары түшүндүрүлөт. Себептер жана коштоочу шарттар, ошондой эле аны менен функциялык байланышта турган кубулуштар факторлор болуп саналат [12, 102-б.].

А.В. Воронцов баса белгилегендей, аны таанып билүүгө алып баруучу жолдогу тепкич, элемент катары мүнөздөөгө мүмкүндүк берген себептердин статистикалык байкалган чагылып көрүнүшү катары кароо керек [78].

Өбөлгөлөрдү объективдүү жана субъективдүү деп бөлүштүрүү салттуу болуп саналат. Жазык-аткаруу системасын реформалоого карата колдонулуучу алардын маанилерин Г.П. Байдаков минтип толук ачып берген: “Социалдык-саясий, экономикалык, педагогикалык, психологиялык кубулуштардын жана коомдун өнүгүшүнүн азыркы этабында жазыктарды аткаруучу органдардын ишинде болуп жаткан процесстердин кеңири чөйрөсүнүн чагылдырылып көрсөтүлүшү ушул проблемаларды коюунун жана чечүүнүн объективдүү жана субъективдүү өбөлгөлөрү болуп саналат [79, 250-б.].

Кыргыз Республикасынын жазык-аткаруу системасын реформа кылуунун өбөлгөлөрү жетиштүү экендигин белгилей кетүү керек, мисалы, акыркы учурларда Кыргыз Республикасынын Коопсуздук кеңешинин жыйындарында бул бир нече жолу белгиленген [80; 81].

Көз каранды эместикти алган учурдан тартып ЖАС жаатында реформалар жүргүзүлүп келаткандыгына карабастан Кыргыз Республикасы дагы эле терең каатчылык (кризис) абалында турат. Анын негизинде жетишсиз өлчөмдө финансылоо, коррупция, өндүрүштүк инфра түзүмдөрдүн бузулушу көйгөйлөрү орун алып, кыйноолорду жана камалгандардын укуктарын кемсинтүүлөр колдонулуп, негизги минималдык стандарттар

сакталбай жатат. ЖАС ты түзгөн укук коргоочулук иш-милдет талаптагыдай иштебей калды, башкаруу системасынын коопсуздугунун архитектурасынын бузулушунун жана майнаптуулугунун төмөндөшүнүн коркунучтуу белгилери байкалууда. Мисалы, 2015-жылы өзгөчө кайтарууга алынган №50 тергөө камак жайындагы - республикадагы абдан ишенимдүү түрмөдөн качып чыккан өзгөчө коркунучтуу тогуз камактагы адамдын жетөөсү өмүр бою эркинен ажыратылгандар болгон. Качуу мезгилинде алар төрт кызматкерди өлтүрүшкөн [82]. Ушул факты чыгарылган мындай жыйынтыктын туура экендигин бышыктап турат. Кайгылуу окуяларды болтуруучу буга окшош себептер жана окуя мындан мурда, 2005-жылы №31 түзөтүү мекемесинде да болгон. Булар өзүнүн маңызы боюнча ЖАС ишинин негизги принциптерин тез арада кайра кароо зарылдыгы жөнүндө кыйкырган катуу белги болуп саналат. Жазыктарды-аткаруу системасынын кунарынын кете башташынын айкын белгилерине жана андагы көйгөйлөрдүн себептеринин айкын болуп турганына карабастан жазык-аткаруу системасын эптеп жашап тургандай кылып минималдуу колдоого алуу саясаты жүргүзүлүп жатат.

Азыркы учурда жазык-аткаруу системасынын ишинин маселелери боюнча мамлекеттик саясатты Кыргыз Республикасынын Юстиция министирлигинин алдындагы төмөнкү эки орган жүзөгө ашырып жатат (*Жазык-аткаруу системасынын органдарынын жана мекемелеринин азыркы түзүмү 2-Тиркемеде чагылдырылып көрсөтүлгөн*):

1-органга, Кыргыз Республикасынын Юстиция министрлигине караштуу Жазаларды аткаруу мамлекеттик кызматына (мындан ары – ЖАМК) соттолгондорду коомдон обочо кармоо менен байланышкан, так айтканда белгилүү мөөнөткө эркиндиктен ажыратуучу жана эркиндиктен өмүр бою ажыратуучу жазаларды аткаруу жоопкерчилиги жүктөлгөн;

2-орган ЖАС ты демилитаризациялоо жана депенализациялоо боюнча реформа кылуунун, ошондой эле 2018-2023-жылдарга Кыргыз

Республикасынын жазык-аткаруу (пенитенциардык) системасын өнүктүрүү Стратегиясынын [2] алкагында Кыргыз Республикасынын Өкмөтүнүн 2018-жылдын 31-декабрындагы №666 [75] токтому менен түзүлгөн Кыргыз Республикасынын министрлигинин алдындагы пробация департаменти болуп саналат. Анын карамагына ушул аталган токтом менен 2020-жылдын 1-сентябрынан тартып коомдон обочолонтпостон жазаларды, жазык-укуктук таасир этүүнүн мажбурлоо чараларын аткаруу, түзөтүү мекемелеринен шарттуу түрдө мөөнөтүнөн мурда бошотулган адамдарга пробациялык көзөмөл жана контроль жүргүзүү боюнча функциялар берилген [76].

Коомдон обочолонтпостон жазаларды аткаруунун өзгөчөлүктөрү кийинки главадагы атайын бөлүктө каралат. Ал эми бул главада Кыргыз Республикасынын Юстиция министирлигине караштуу жазыктарды аткаруучу мамлекеттик кызматтын соттолгондорду коомдон обочо кармоо менен байланышкан жазаларды аткаруудагы көйгөйлөрүнүн алкагында каралат.

Кыргыз Республикасынын Юстиция министирлигине караштуу жазыктарды аткаруу мамлекеттик кызматы аткаруу бийлигинин укуктарды коргоо мамлекеттик органы болуп саналат [83], анын түзүмүндө мекемелердин төмөнкүдөй түрлөрү иштейт [59]:

1) 12 түзөтүү абактары, алардын ичинде:

- эркектер үчүн 4 жалпы режимдеги түзөтүү абагы (казармалык типте жабык лагердик принцип боюнча);

- эркектер үчүн 4 катуу режимдеги түзөтүү абагы (казармалык типте жабык лагердик принцип боюнча);

- эркектер үчүн 1 өзгөчө режимдеги түзөтүү абагы (камералык принцип боюнча);

- 1 түрмө

- аялдар үчүн 1 түзөтүү абагы;

- жашы жете элек эркек балдар үчүн 1 тарбиялоо абагы;

- 2) 10 жатак-абактары;
- 3) 5 тергөө изолятору.

Айта кетчү нерсе, жазык аткаруу мамлекеттик кызматы системасында мыйзамдарда каралган (КР Жазык-аткаруу кодексинин 73-беренесинде [1] жана башка ченемдеринде) аялдар жана өспүрүмдөр үчүн түзөтүү бөлүктөрүнүн баардык спектри жок; тергөө изолятору мыйзамдык жобо боюнча кылмыштарды жасоо жагынан шек туудурган жана айыпталып кармалган адамдарды камакта кармоо [84] үчүн дайындалганына карабастан өмүр бою эркинен ажыратылып соттолгондорду камакта кармоо үчүн пайдаланылып жатат.

Мындай кырдаал мыйзамдар менен бекитилген ченемдерге жана жазаны өтөө стандарттарына, камакта кармоонун режимине ылайык келбөөчүлүккө, ар кандай категорияда соттолгондорду бирге кармоого алып келет, мунун кесепетинен жазаны өтөө мыйзамда каралгандагыдан катаал режимде жүзөгө ашырылган айрым учурлар кездешет.

Расмий маалыматтар боюнча Жаза аткаруу мамлекеттик кызматынын мекемелеринде 2020-жылдын 1-январына карата 9 миң. тегерегинде киши кармалса, 2019-жылдын 1-январына карата - 10 574 киши, 2018-жылдын 1-январына карата – 10 959 киши, 2016-жылы – 10 328 киши, 2015 -жылы – 9 581 киши, 2014-жылы – 9 729 киши, 2012-жылы – 9 828 киши, 2010-жылы – 9 923 киши, 2008-жылы– 11 408 киши, 2006-жылы – 15 758 киши, 2004-жылы – 16 934 киши, 2002-жылы – 19 500 киши, 2000-жылы – 20 000 киши кармалып турган [85] *(2000-2020-ж.ж. ЖАМКнын мекемелеринде кармалып турган Кыргыз Республикасынын түрмөдөгү калкынын сандарынын кыймылы 3-Тиркемеде чагылдырылып көрсөтүлгөн).*

Ушул келтирилген маалыматтардан түрмө калкынын саны, тынбай 3 пайызга өскөнүн таасын көрүнүүдө. Ошону менен катар, айта кетчү нерсе, пенитардык системада кармалган адамдардын санын кескин төмөндөтүү көбүнчө мунапыс актыларынын натыйжасы болуп саналат. Мисалы, “Кыргыз

Республикасынын көз каранды эместигинин 16-жылдыгына байланыштуу мунапыс жөнүндө” Кыргыз Республикасынын 2007-жылдын 22-февралдагы №19 мыйзамын [86] жана жазык саясатын гумандаштырууга багытталган Кыргыз Республикасынын 2007-жылдын 25-июндагы №91 мыйзамын [67] аткаруунун натыйжасында жазыктарды аткаруу мамлекеттик кызматынын мекемелериндеги түрмө калкынын саны олуттуу кыскартылган [87]. Ошого карабастан азыркы учурда Кыргызстандын ар бир 100 000 кишисине 165 камактагы киши туура келет (*Кыргызстандын түрмө элинин индекси, ар бир 100 000 кишисине 4-Туркемеде чагылдырылып көрсөтүлгөн*). Бул орточо көрсөткүч сыяктанган менен олуттуу жогорку көрсөткүч болуп саналат [88].

Түрмөдөгү калктын санынын жогорку көрсөткүчү каяктан пайда болот деген маселеге жооп издегенде аргасыздан мамлекеттин жазык саясатына кайрылууга туура келет. Анткени мамлекет кылмыш жасаган адамдарды обочолонтуп камоого гана көңүл бурууну, ал эми эркиндиктен ажыратууну өлкөдөгү жазык-жазаларынын негизги түрү, анын синоними катары баалоону улантып жатат [89]. Ошол себептен, 2010 – 2019-жылдарда соттор дайындаган негизги жаза чаралары боюнча соттолгондордун түзүмүнө жүргүзүлгөн талдоолор чыгарылган мындай жыйынтыктын туура экендигин бышыктап турат [90]:

№	Негизги жаза чаралары боюнча соттолгондордун саны:	2019-жыл	2018-жыл	2017-жыл	2016-жыл	2015-жыл	2014-жыл	2013-жыл	2012-жыл	2011-жыл	2010-жыл
1.	Баардыгы	4545	7097	7172	7708	7475	7327	7517	8206	9199	8524
2.	Эркинен ажыратылгандар	1830	2756	2933	3053	2933	3205	3031	5253	5686	4969
3.	Үч айып салынгандар	6	36	8	19	20	7	10	5	11	32
4.	Айып	764	1379	1236	1361	1322	1331	1220	1089	988	1112
5.	Шарттуу оттолгондор	1592	2390	2409	2830	2794	2426	3013	1707	2057	2107
6.	Коомдук жумушка	44	17	18	9	20	13	13	3	19	12

6.	Жазалардын башка түрлөрүнө	309	519	568	436	386	345	230	149	438	292
----	----------------------------	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----

Мындан сырткары, камакка алуу түрүндө колдонулган кесүү чараларынын эсебинен түрмө калкынын көрсөткүчтөрү өсүп жатат, ушул колдонулган чара негизги чара катары колдонулары жашыруун сыр эмес. Мисалы, КР башкы прокуратурасынын маалыматына ылайык 2017-жылы 4773 кишиге, 2016-жылы 5072 кишиге кесүү чарасы катары камакка алуу колдонулган [91]. Ушуга окшош маалыматтар Кыргыз Республикасынын Жогорку Сотунда да бар. 2015-жылдын 2-кварталынын жыйынтыгы боюнча тергөө органдарынын кесүү чарасы катары камакка алууну колдонуу жаатындагы 5 381 өтүнүчү сот органдарында каралып, анын 4 775 (89 %) канааттандырылып, 595 (11 %) өтүнүч канааттандырылган эмес [92; 93] (*Кыргыз Республикасындагы бөгөт коюу чарасы катары колдонулган камакка алуунун көрсөткүчтөрү 7-Туркемеде чагылдырылып көрсөтүлгөн*).

Ушундай түрмө элинин жыш болушу, соттолгондордун жана ЖАМКнын мекемелеринин кызматкерлеринин да коопсуздуктарынын кооптуулугун жаратары таң калычтуу эмес. Жана азыркы убакта эркиндиктен ажыратуу жайларында, камоо режимдерин бузуунун жана кылмыштарды жасоонун көп сандаган фактылары бар. Түзөтүү мекемелеринде акыркы беш жылда 1700дөн ашуун кылмыштар жасалган, алардын арасында оор жана өзгөчө оор 150 кылмыш бар. Айрыкча өзгөчө оор кылмыштардын өсүп баратышы чоң тынчсызданууларды жаратып жатат. 2001 – 2015-жылдарда ЖАМК кызматкерлерине каршы 230 кылмыш жасалган, анын 8и киши өлтүрүү [94]. Мындан сырткары, эркиндиктен ажыратуучу жерлерде атайын контингенттерди (“общакты”) иш жүзүндө башкарган формалдуу эмес кылмыштуу топтор үстөмдүк жүргүзөт, алардын таасири эркиндиктен ажыратуучу жердин чеги менен эле чектелбейт. Көпчүлүк учурларда ЖАМКнын кызмат адамдары алардын өнөктөштөрү,

башка жагдайда баш ийүүчүлөрү болуп кызмат кылууда, бул де-факто болуп саналат.

Терроризм жана диний экстремизм үчүн 2010-жылдан тартып 2019-жылдын аралыгында соттолгон кылмышкерлер 5,3 эсеге көбөйдү, алардын саны 79 кишиден 520 кишиге жетти. Ал эми жабык түзөтү мекемелеринде жазаларды өтөп жаткан мындай кылмышкерлер 3 эсеге көбөйүп, алардын саны 62 кишиден 256 кишиге жетти (3-сүрөт) [95, 2-б.]. Азыркы мезгилде бузуку диний уюмдардын камакка алынган мүчөлөрү эркиндиктен ажыратуучу жерлерде укукка каршы иштерди улантып, камалгандарды дин уюмдарына азгырып тартууну жүзөгө ашырып жатышат. Жалпы-жазык кылмыштарын жасоо үчүн соттолгондордун радикалдашып кетүүсүнүн башкы себеби мына ушул. Аны менен катар, азыркы маалда кылмыштуу уюшкан топтордун жана экстремисттик топтордун мүчөлөрүнүн бириге башташканы даана байкалууда. Кылмыштуулуктун өсүшүнүн натыйжасы катары ата-мекендик тергөө изоляторлору жана колониялар терроризмди жана диний экстремизмди таркатып-тутандыруучу очокко айланып баратат. Ушул процесстин өнүгүп баратышы жана Кыргыз Республикасынын жазык-аткаруу системасынын мекемелеринде буга шайкеш келген каршы күрөшүүчү чаралардын жоктугу чоң коркунучтарды жаратып, өлкөнүн коопсуздугунун кооптуулугун күчөтө баштады. Мындай биригүүдөн келип чыккан алгачкы “тынчты алган белгини” УКМК берди [96]. Мисалы, 2015-жылдын жай айында казакстандык жихадчылар менен биригип кеткен уюшкан кылмыштуулуктун жергиликтүү тобуна каршы Бишкектин чок ортосунда атайын операция жасалган [97]. Мындан кийин, эркиндиктен өмүр бою ажыратылып соттолгондор “Жайшул Махди” бузуку диний уюмдун мүчөлөрү менен биригип 50-тергөө изоляторунан качып чыгышы [98].

Ушул келтирилген мисалдар чыгарылган жыйынтыктын туура экендигин бышыктап турат. Мындан сырткары, Сириядагы белгилүү окуяларга байланыштуу “ИГИЛ” жана “Жебхад-ан-Нусри” экстремисттик

топторунун курамына кошулууну каалаган соттолгондордун сандарынын өсүшү күтүлүүдө. Кыргызстанда “ваххабитчилердин” сандарынын өсүшү мүмкүн, анткени ваххабизмдин идеологиясы бул кыймылга киргенге чейинки кылмыштарды кудайдын кечирерин жана ага киргенден кийинки жаңы кылмыштар жихадды жасоого байланышкандыгына байланыштуу акталарын, баркталарын чечмелеп, жихад идеясын көпчүлүккө таратат [99].

Түзөтүү мекемелеринде баңги заттарынын таркатылып жатышы КР жазык-аткаруу системасындагы көйгөйлөрдүн бири болуп саналат. 2018-жылы жүргүзүлгөн изилдөөлөргө ылайык өлкөбүздүн жазыктарды аткаруу мамлекеттик кызматынын мекемелеринде ушул жылы баңги заттарына көз каранды болгон 1680 киши, 2017-жылы - 1407 киши, 2016-жылы – 1315 киши, 2015-жылы - 1249 киши, 2014-жылы - 1258 киши кармалып турган [100, 2-б.]. ИИМдин маалыматы боюнча Кыргызстандын жабык мекемелеринде баңги заттарын айлантуудан алынган жылдык пайда 370 млнга жакын сомду (\$5,5 млн.) [101] түзөт.

Жаза-аткаруучу мекемелерде мобилдик телефондордун кеңири жеткиликтүүлүгүнүн натыйжасында “телефон алдамчылыгы” деген аталышы бар алдамчылыктын жаңы түрүнүн чиймеси өлкөдө жаралды. Андан келтирилген материалдык залалдардын көлөмү 15 млн. сомдон (\$220 миң) [102] ашты.

Түзүлгөн азыркы кырдаалдын негизинде адамдар жашоонун максаты жана маңызы катары акчаны, байлыкты даңазалоого өттү. Бул өзгөчө коркунучтуу кылмыштардын өсүшүнө алып келди. “Акчаң болсо танкасың, акчаң болбосо маңкасың” деген “капчыгы калыңдар” акчанын күчү менен кылмышкерлерди мөөнөтүнөн мурда шарттуу бошотуу, түзөтүү мекемесинин биринен экинчисине которуу, же мунапысты колдонуп камактан бошонуу маселелерин жеңил чече башташты. 2013-жылы “курч миелобластык лейкоз (кандагы рак)” менен ооруйт деген негизде “мыйзамдагы ууру” Азиз Батукаевди мөөнөтүнөн мурда шарттуу бошотуу окуясы жана аны кайра

Кыргыз Республикасына алып келүү аракеттери буга далил болуп саналат [103].

Кыргыз Республикасынын жазаларды-аткаруу кызматынын, сот бийлигинин жана мамлекеттик башка органдардын айрым жетекчилери “мыйзамдагы ууруну” бошотууну кылдат пландаштырганы жана уюштурганы тергөөдө аныкталган. Батукаевдин эркиндикке чыгышына алты сандуу суммадагы валюта кыргыз бийлигине сунуш кылынган деген версия айтылып жүрөт.

Ушинтип талаптагыдай көңүл бурулбай калган Кыргыз Республикасынын пенитенциардык мекемелери криминал лидерлери үчүн кылмышкерлерди даярдоочу полигонго, камактагылар резервдеги армияга, ал эми түрмө тартибин камсыз кылуучу кызматкерлер бийликтегилерге жагынган, принциби жок кызматчыга айланды.

Пенитардык системадагы ушундай стандарттуу эмес кырдаалды болтурбоо үчүн өлкөнүн укук коргоо системасынын олуттуу элементи болуп саналган жана кылымыш иштери боюнча сот акыйкаттуулугун жүзөгө ашыруучу механизмдин мыкты ишин камсыз кылган сапаттуу жеке курамды түзүү абдан чоң принципалдуу мааниге ээ. Муну колдон чыгаруунун кесепетинен жеке курамдын кунарынын кетиши бүтүндөй коопсуздуктун камсыз кылынышына терс таасирлерди тийгизерин республикабыздын турмушу өзү көрсөтүп жатат.

Жакшы идеялар кагазга жазылган бойдон ишке ашырылбай жатканын “2018-2023-жылдарга Кыргыз Республикасынын жазык-аткаруу (пенитенциардык) системасын өнүктүрүү Стратегиясынан” [2] айкын көрүүгө болот. Кадр саясатын майнаптуу жүргүзүүгө, кызматкерлердин кадыр-барктарын жогорулатууга, ошондой эле квалификациясы жогору персоналдарды даярдоочу системаны түзүүгө аталган Стратегияда өзгөчө маани берилген. КРнын ЖАМК бөлүктөрүн кадрлар менен камсыз кылуу

боюнча көрсөткүчтөрүнө жүргүзүлгөн талдоолор олуттуу кемчиликтердин жана чечилбеген бир катар көйгөйлөр бар экендигин бышыктап турат.

Баарыдан мурда, ушул системанын кызматкерлеринин муктаждыктарын татыктуу камсыз кылуу мүмкүндүгүнүн мамлекетте жоктугу пенитенциардык мекемелерде коррупциялык аракеттердин жасалышына таасир тийгизип жатат [104]. Анткени ЖАМК кызматкерлеринин социалдык койгөйлөрү, эмгек акылардын төмөндүгү, кызматтык турак жай, ведомстволук бала-бакчалар д.у.с. менен камсыздалбагандык көптөгөн узак жылдар бою чечиле элек. Ушуга байланыштуу түзөтүү мекемелери үчүн өз ишине берилген адистерди, кадрларды даярдоо, тандап алуу жаатында олуттуу көйгөй келип чыккан.

Акыркы мезгилдерде КР Өкмөтү эмгек акыны жогорулатуучу, жашоо деңгээлинин сапатын жакшыртуучу чараларды көрө баштады. Мисалы, 2016-жылдын август айында ЖАМК кызматкерлери үчүн бир нече үйлөрдү курууну баштаган [105; 106]. Бул бир жолку акция эмес деген үмүттүн оту күйдү. Анткени, өмүрү кооптуулуктар менен байланышкан кызматкерлердин өзгөчөлүү эмгек шарттары тартыштыктарды эске алуу менен индексацияланган татыктуу социалдык пакет менен камсыз кылынууга тийиш. Бул маселе азыр жөн гана кыял болуп саналат.

Камакта кармалган соттолгондордун сандары менен аларды кайтарган түрмө кызматкерлеринин сандарынын теңдемдүү эмес катнашы көйгөйү да олуттуу кооптуулуктарды жаратып жатат. Түрмөлөргө изилдөөлөрдү жүргүзүүчү Эл аралык Борбордун (ICPS) маалыматтары боюнча Кыргыз Республикасында ушул катнаш 1:6ны түзөт, эл аралык стандарттар боюнча ал 1:1ди түзүүгө тийиш болчу. Чет өлкөлөрдүн көбүндө ушул катнаш 1:1ди түзөт. Мисалы, расмий маалыматтар боюнча Кыргызстандын жабык типтеги түзөтүү мекемелеринде кармалган 5743 соттолгонго 449 көзөмөлдөөчү кызматкер туура келет, ал эми түнкү мезгилде 6-7 кызматкер гана көзөмөл жүргүзөт (5-сүрөт) [2]. Мындай теңдемдүү эмес катнаш жүзөгө ашырылып

жаткан иштердин майнаптуулугуна терс таасирлерди тийгизет, алардын ичинде соттолгондорго көзөмөлдү талаптагыдай жүргүзүүнүн, тартиптик иш чаралардын аткарылышынын, айрыкча абдан кооптуу топторду көзөмөлдөөнүн деңгээлин төмөндөтөт.

Кийинки олуттуу маселе - ЖАС кызматкерлерин кесиптик даярдоо. Жазык-аткаруу мамлекеттик кызматы “кесипке машыккандыкты, коркунучтун булактарын майнаптуу аныктоону жана чечим кабыл алууну, аларга каршы турууга жөндөмдүү болууну жана өмүр менен ден соолукка коркунуч келтирилгенде жасала турган жүрүм-турум катары кооптуулуктарга сокку урууга дайыма даяр турууну ыкчам кызматкерлерден талап кылат. Инсандын өжөр, туруктуу мүнөзүн жана талаптагыдай аракеттерди жасоого даярдыгын көрсөткөн даярдыктын мындай түрүн түзүү татаал жана көп деңгээлдүү процесс болуп саналат. Коркунучка даяр болууну калыптандырып түзүү көйгөйүнөн улам билим берүү мекемелеринде кесипке даярдоонун даражалары келип чыгат. Андай мекемелерден алынган ар кандай ыкмаларды (атууну, күрөштүн жоокердик ыкмаларын) билүүлөр жана көндүмдөр, атайын кесиптик билимдер экстремалдуу кырдаалдарда өзүнө ишенбөөчүлүк, аптыгып сүрдөөл менен колдонулат” [107]. Ушундан улам жазык аткаруу системасынын органдары үчүн кадрдык курамды кесиптик деңгээлдк даярдоого адистешкен окуу жайлары республикада жок деп айтууга болот. ЖАМКнын Окуу борбору ЖАС кызматкерлерин жалпы жана атайын даярдыктардан өкөрүүчү, окутуучу мүмкүндүктөрү бар жалгыз база болуп саналат. Эмгектин оор шарттары, кызматкерлердин эмгек акыларынын төмөндүгү, кадрлардын бошонуу агымынын жогорулугу кесиптик талаптарга жооп бербей турган адистикке даярдалбагандардан жана укук коргоо кызматкерлеринин кызматкерлеринен кадрдык курамды түзүүгө ЖАМК мажбур болууда.

Ушундай олуттуу көйгөйлөр орун алып жаткандыгына карабастан жазык-аткаруу системасынын жашоо-ишин минималдуу гана колдоого

алууга багытталган саясатты өлкөнүн өкмөтү жүргүзүп келатат. Жетишсиз түрдө финансылуу деген өнөкөт оорунун негизинде пенитардык системанын жан кейиткен абалга туш болгону Кыргызстандын көз каранды эместигинин 30 жылга жакын тарыхында жүргүзүлгөн көп сандаган мониторингдердин жыйынтыктарында баса белгиленген. Мисалы, ЖАМКнын эсептеп чыгарылган муктаждыктары 2016-жылы 3 млрд. 92 млн. 127,2 миң (45 млндан ашуун доллар) сом болсо, мамлекет ага 115 млн. 959 миң сомду түзгөн (14 млндан ашуун. доллар) сомду, же эсептелип чыгарылган муктаждыктардын 35,2 % гана бөлүп берген [108]. Кошумча акча каражаттары качан өзгөчө кырдаал болгондо гана бөлүнөт.

Белгилей кете турган нерсе, жазык-аткаруу мекемелерин кармоого Кыргыз Республикасынын Өкмөтү бөлүп берген каражаттар соттун чечими менен камоочу жайга жетпей калууда. Мисалы, дары-дармектерди сатып алуучу ЖАМКнын эсеби тоңдурулуп салынат да, ага келип түшүүчү каражаттар карыздарды жабууга жана насыя берүүчүлөрдүн аласаларын, пайыздык туумдарын төлөөгө жумшалат [109].

Каражаттар жетишсиз болуп турганда ЖАМКнын каражаттарын чоң көлөмдө коротуулар жана финансылык тартипти көп сандаган бузуу фактыларынын орун алышы, жеке кызыкчылыктарды көздөп сатып алуулар боюнча пайдалуу эмес контракттарды түзүүлөр жакырдык кырдаалын ого бетер күчөтүп жатат.

Жыйынтыгында, 40 – 65 жыл мурда курулган түзөтүү мекемелеринин инфра түзүмдөрү жашоо-турмуштун жана коопсуздуктун ченемдерине эчак эле ылайык келбей калган.

Түзөтүү мекемелеринде иштеп жаткан өндүрүштүк инфра түзүмдөрдү кыйратуулар абалды ого бетер курчутуп баратат. Мунун кесепети соттолгондорду иш менен камсыз кылуунун жоюлушуна жана аларды жан бактылыкта жашоо образына (76,3 %) алып келди, соттолгондорду эмгектик социалдаштыруу системасы жоюлду. Ошондуктан Кыргызстанда өнөкөт

кылмыштардын үлүшүнүн 35-40 % түзүп жатканы эч кимди таңкалтырбай калды [110]. Ал эми буларга кошул-ташыл болуп түрмөдөгү калктын ар жыл сайын 3% өсүп жатышы эркиндиктен ажыратуу шарттарында бара-бара жазалар аткарылбай калат го деген шекти туудурат.

Талаптагыдай көңүл бурулбай калган өлкөнүн пенитардык системасы көйгөйлөрдү өзүнүн күчү менен чечүүгө мажбур болууда. Белгилей кете турган нерсе, ЖАМК мекемелерине сезилерлик материалдык-техникалык жардамдарды эл аралык, мамлекеттик эмес уюмдар, ар кандай фонддор, айрым учурларда соттолгондор берип жатат. Азыркы учурда жетиштүү финансылык каражаттары бар камактагылар мейманканалардыкы менен салыштырылуучу шарттар менен иш жүзүндө өздөрүн камсыз кылышууда.

Пенитардык системанын абалынын начарлашына олуттуу таасир тийгизүүчү акыркы фактор, биздин пикирибиз боюнча, өлкөдөгү саясий абалдын туруксуздугу болуп саналат. Акыркы жылдардагы кыска мезгилдерде республикада үч элдик революция болуп өттү, коррупцияга, үй-бүлөөлүк жана кландык мамлекеттик башкарууну түзүү үчүн айыптоо, калктын жапырт жакырданышы революцияларды жасоого себеп, негиз болуп калды.

Эксперттер баса белгилегендей, мамлекеттик бийлик кабыл алган чечимдердин тунуктугунун жоктугу, чыңалган саясий жагдайлар, бийлик алмашканда бийликке келген адамдардын туруктуу иштешине кепилдиктин жоктугу кызмат адамдарынын эртеңки күнгө болгон ишенбөөчүлүктөрүн жаратууда. Бул болсо “азыркы учурда ээлеген кызмат орундун эсебинен келекчекти өзүмө камсыз кылууга үлгүрүшүм керек” – деген терс кызыкчылыктардын түзүлүшүнө алып келди. Ушундан улам кадрларды тандоодо кесиптик сапат эске алынбай, “команданын” курамында иштей алуучу жөндөмдүүлүктөрдү эске алуучу тенденциялар жаралды.

Жогруда айтылган баардык жагдайлардын кесепеттери коопсуздукка эле эмес, ыкчам-режимдик жагдайларга жана жазык-аткаруу иштеринин

майнаптуулугуна коркунучтарды келтирип, баарыдан мурда жазаларды аткаруунун максаттарына жетүүгө тоскоолдуктарды койду. Мындай балакеттерден ЖАМК системасын кутулга турган реформаны жасоонун комплекстүү иш-чараларын тез арада кабыл алуунун зарылдыгы жаралды.

Эң ириде КРнын пенитардык системасын финансылоо маселесин түп-тамырынан бери кайра кароо керек. Жүргүзүлүп жаткан реформаларга карабастан Кыргыз Республикасынын жазык-аткаруу системасынын келбети эч өзгөргөн жок жана ал өтө терең каатчылык (кризис) абалында турат деген пикирлерге кошулуу, макул болуу керек. Ошондо гана тоскоол болгон көз караштар жоюлат, түп-тамырынан бери жаңы иштерди жасоого жол ачылат. Буга туш кылган башкы себептердин бири өнөкөттүү жеткиликсиз финансылоо болуп саналат. Булар менен бирге бүлүнгөн инфра түзүмдөр, кадрлардагы тендемсиздиктер, талаптагыдай өндүрүштөрдүн жоктугу, түрмөлөрдүн ченемден өтө ашык толтурулушу, реформа жасоодогу жана башкаруудагы начар, алсыз саясаттар сыяктуу көз каранды эместиктин мезгилдеринде топтолгон көйгөйлөр КРнын жазык-аткаруу системасынын ресурстарынын түгөнүшүнө алып келди.

Ошондуктан пенитардык системаны реформа жасоону ведомстволук кайра баш ийдирүү жана кайра ыргытуу өңүтүндө гана эмес, комплекстүү жана масштабдуу мамиле жасап, системанын өзүн кайра уюштуруудан тартып, жазык, жазык-процессуалдык жана жазык-аткаруучулук саясатты жана мыйзамдарды бири-бирине байланыштырып жүзөгө ашыруу абдан зарыл.

2-ГЛАВА. КЫРГЫЗ РЕСПУБЛИКАСЫНДАГЫ ЖАЗЫК-АТКАРУУ СИСТЕМАСЫН РЕФОРМАЛООНУН УЮШТУРУУЧУЛУК-УКУКТУК ӨНҮТТӨРҮ

2.1. Кыргыз Республикасынын жазык-аткаруу системасынын ишин уюштурууну ченемдик-укуктук камсыз кылуу

Юридикалык ченемдердин жардамы менен коомдук мамилелерге мамлекеттин таасир тийгизүүсүнүн процесси ченемдик-укуктук камсыздоо болуп саналат [111, 311-б.]. Социалдык татаал байланыштар менен мамилелер өздөрүн тартипке келтирүүнү жана жөнгө салууну талап кылат, анткени камсыздоого болгон мындай муктаждыктар коомдо объективдүү жашайт [112, 261-б.]. Жазык-аткаруу системасындагы башкарууда да объективдүү муктаждыктар бар.

Иштеп жаткан кандай гана социалдык институт болбосун алардын иштери укуктук, тартиптик, адеп-ахлактык, ошондой эле калыптанган салттык д.у.с. ченемдер менен жөнгө салынат. Ал эми ар дайым чектөөлөр менен байланышкан жазаны аткаруу тартиптеринин өзгөчөлүктөрүндөгү ченемдердин ушундай белгилери жазык-аткаруу системасында өзгөчө мааниге ээ [14, 28-б.]. Ушул системанын чөйрөсү ар кандай ченемдик актылар аркылуу гана жөнгө салынары менен айырмаланып турат.

Сот акыйкаттуулугун өркүндөтүү жана соттук реформанын багыттары боюнча мамлекет жүзөгө ашырып жаткан иш-чаралардын негизинде Кыргыз Республикасынын жаза-аткаруу системасынын ишинин улуттук укуктук негизи акыркы жылдарда кайра каралуу жана өнүгүү процессин баштан өткөрүп жатат. 2012-жылдан тартып жазык аткаруу чөйрөсүнө тиешелүү 34 ченемдик укуктук актынын кабыл алынышы [2] муну бышыктап турат.

“Сот адилеттигин өркүндөтүү боюнча чаралар жөнүндө” [72] Кыргыз Республикасынын Президентинин 2012-жылдын 8-августундагы ПЖ N 147 Жарлыгын аткарууда жазык-аткаруу системасынын иш-милдеттери менен байланышкан бир катар стратегиялык мыйзамдар иштелип чыкты жана

кабыл алынды. Алардын ичинде жаңы Жазык-аткаруу кодекси [1], 2017-жылдын 2-февралындагы №19 Жазык кодекси [113] (мындан ары – КР ЖК), 2017-жылдын 1-февралындагы №18 Жоруктар жөнүндө кодекси [114] (мындан ары – КР ЖорК), 2017-жылдын 13-апрелиндеги № 58 Бузуулар жөнүндө кодекси (мындан ары – КР БК) [115], 2017-жылдын 2-февралындагы №17 Жазык-процессуалдык кодекси [116] (мындан ары – КР ЖПК), Пробация жөнүндө [74], 2017-жылдын 20-январындагы № 7 Мунапыс берүү негиздери жана аны колдонуу тартиби жөнүндө [117] жана ушуга окшогон бир топ ченемдик документтер кабыл алынып, мамлекеттик жаңы жазык саясатынын негизги багыттарын кыйла толук жана топтоштуруп чагылдырып көрсөттү.

Ошентип, азыркы жаңы жазык саясатынын негизги багыттарынын маңызын анча оор эмес кылмышы үчүн биринчи жолу жоопкерчиликке тартылып жаткан адамга карата жазык жоопкерчилигин колдонуу чараларын жумшартуу, ал эми оор жана өзгөчө оор кылмыштарга каршы күрөштү күчөтүү маселеси түзөт деп белгилеп кетсек болот. Ошону менен катар, жоопкерчиликтерди гумандаштыруу максатын көздөп, мыйзамдар аркылуу бир катар концептуалдык чечимдер кабыл алынды. Мисалы: 1) *жазык жосундарын декриминалдаштыруу жана депенализациялоо жаатында*, анча оор эмес кылмыштарды жоруктар жөнүндө жаңы кодекске киргизүү менен кылмыштарды жоруктар түрүндө жосундардын жаңы категориясына трансформациялоодон көрүнүүдө; 2) “өнөкөт кылмыштары” түшүнүгүнүн алынып салынышы; 3) эркиндиктен ажыратуунун максималдуу мөөнөттөрүнүн төмөндөтүлүшү – бир жолку кылмыш үчүн мурда 20 жылга эркиндиктен ажыратылса, азыр ал 15 жылды түзөт (КР ЖК 70-беренесинин 3-бөлүгүнүн 6-пункту); кылмыштардын жана өкүмдөрдүн жыйындысы боюнча эркиндиктен ажыратуу мурда 25 жана 30 жыл болсо, азыр 20 жылга эркиндиктен ажыратылат (КР ЖК 70-беренесинин 4-бөлүгү); 4) соттук кароолорго чектөө киргизүү үчүн “*жазалардын категориялары*” түшүнүгү

киргизилди, анын негизинде соттолгондордун кылмыш категорияларына жана курактарына жараша жазалардын ар кандай түрлөрү жана ар кандай мөөнөттөрү белгиленет; 5) “пробациялык көзөмөл” – деген жаңы термин колдонууга киргизилди (КР ЖК 13-главасы), ал жазык-укуктук таасир тийгизүүнүн мажбурлоочу-дем берүүчү (шарттуу соттоого окшош) чарасы болуп саналат жана жазадан бошонуу мүмкүндүгүн берет [113].

Жазык-аткаруу системасынын статусун жана ишин бекемдөөчү ченемдердин системасын кароого өтүп жатып, белгилей кетчү нерсе, бул система абдан кенен жана укуктук регламенттөөнүн деңгээлине, колдонуу чөйрөсүнө, субъективдүү жагдайларга жана башка негиздерге жараша аларды белгилүү топторго бөлүүгө болот. Юридикалык күчтөрдүн көз карашы менен алганда жазык-аткаруу системасын жөнгө салуучу ченемдердин системасын төмөнкүчө бөлүүгө болот:

- Кыргыз Республикасынын Конституциясы [118] (2010-жылдын 27-июнундагы референдумда (бүткүл элдик добуш берүүдө) кабыл алынган, 2016-жылдын 11-декабрында түзөтүүлөр киргизилген);

- Жазык-аткаруу мыйзамдар (кодекстер, мыйзамдар, президенттин жарлыктары жана буйруктары, өкмөттүн актылары, юстиция министирлигинин, ошондой эле ага караштуу Жазаларды аткаруу мамлекеттик кызматынын жана Пробация Департаментинин ченемдик документтери);

- Эл аралык укуктук документтери, анын ичинде Кыргыз Республикасы тарабынан ратификацияланган макулдашуулар, келишимдер, ошондой эле жалпы фундаменталдык жоболор.

Булардын ар бирин өзүнчө, өзгөчөлүк деңгээлдерине ылайык карайбыз.

Кыргыз Республикасынын Конституциясы [118] (мындан ары – КР Конституциясы) өлкөбүздүн негизги мыйзамы болуп саналуу менен бирге жазык аткаруу системасынын иши менен байланышкан коомдук мамилелерди укуктук жөнгө салуунун мыйзамдык базасы катары чыгат, ал

укуктук тармактардын негизги багыттамачысы, таянар тоосу болуп саналат жана анын ченемдери тике колдонулат.

Адамдын жана жарандын, анын ичинде соттолгон адамдын укуктары жана эркиндиктери сыяктуу жогорку баалуулуктарды камсыз кылуу маселелери боюнча негизги жазма жоболор Конституцияда камтылган. Т.Ф. Минязева баса белгилегендей, соттолгондордун “соттолуу” укуктук статусуна карабастан алар өзүнүн мамлекетинин жараны бойдон калат [119, 38-б.]. Ошондуктан алардын негизги укуктары менен эркиндиктерине, айрым чектөөлөрү менен кошо, сакталышына мамлекет тарабынан кепилдик берилет.

КР Конституциясындагы 3 главадан жана 16-беренеден тартып 59-берененин аралыгындагы 42 беренеден турган экинчи бөлүктө соттолгондордун укуктарына жана эркиндиктерине тике же кыйыр тиешеси бар төмөнкүдөй конституциялык ченемдер бар:

- *жарандык ченемдер* (соттолгондордун жеке укуктары жана эркиндиктери): **а)** соттолгондордун мыйзам алдында тең укуктуулугу, басмырлоолорго жол бербөө принциби (Конституциянын 16-б. 2,3,4-б.; 19-б. 1-б.; **б)** гумандуу кайрылууга жана адамдык абройду сактоо болгон укук (Конституциянын 29-б. 1-б., 4-б.1,2-п., 5-б. 1-п.; 22-б.); **в)** соттук коргоого болгон укук (Конституциянын 20-б.5-б.3,8-п.; 27-б.1-б.; 40-б.; 41-б.2-б.); **г)** соттолгондордун ырайым кылууну же жазасын жеңилдетүүнү сурануу укугу (Конституциянын 27-б 2-б.); **д)** маалыматтарга жетүү (маалыматтарды алуу) укугу (Конституциянын 33-б.; **е)** жеке коопсуздук жана жеке өмүрдү коргоо укугу (Конституциянын 29-б.) жана башкалар.

- *Социалдык ченемдер:* **а)** ден соолугун коргоого жана медициналык жактан квалификациялуу тейлөөгө болгон укук (Конституциянын 47-б.); **б)** социалдык жактан камсыз кылууга болгон укук (53-берене.) жана билим алуу укугу (45-берене.) жана башкалар.

Кыргыз Республикасынын Конституциясын кароодо айрым жоболор кызыгууну жаратат, алардын негизинде бир катар ылайык келбөөчүлүктөрдүн жана карама-каршылыктардын бар экендигин байкоого болот.

Ошондой эле Кыргыз Республикасынын 2016-жылдын 28-декабрындагы N 218 мыйзамынын [120] редакциясына ылайык киргизилген Кыргыз Республикасынын Конституциясынын [118] 26-беренесинин 7-бөлүгүндөгү жобо *“Жасалган кылмыштын эскирүү мөөнөтү келгенде жазык жоопкерчилигинен бошотуу укугу мыйзам менен белгилениши мүмкүн.”*- экендигин бекемдейт. Мунун кызыктуу болуп жатышы тексттеги *“мыйзам менен белгилениши мүмкүн”* -деген сөз, ушул сөз жазык жоопкерчилиги жөнүндө ченем КР Жазык кодексине киргизилбестен мыйзам түрүндө кабыл алынат дегенди билдирет. Ушинтип КР Жазык кодексиндеги *“Кылмыштар үчүн жазык жоопкерчилиги каралган башка мыйзам актылары ушул Кодекске киргизилгенден кийин колдонулууга жатат”* [113] (КР ЖК 1-б. 2-б.) жана КР Жоруктар жөнүндө кодексиндеги *“Жорук жасаганы үчүн жоопкерчилик каралган башка мыйзам актылары аларды ушул Кодекске киргизгенден кийин колдонулууга жатат”* [114] (КР ЖорК 1-б. 2-б.) деген туруктуу бекемдик принциби бузулуп жатат. Бул улуттук укуктагы түп-тамырынан бери трансформациялоолор менен байланышкан кылмыштар үчүн жазык жоопкерчиликтерин караган булактар жөнүндө маселенин келечектүү экендигин көрсөтүп жатышы да мүмкүн. Бирок өлкөбүздүн коррупциялык рейтинги абдан жогору [121] экендигин эске алсак, мыйзам чыгаруучулардын мындай ыкмасы өзү менен кошо бир катар кооптуулуктарды алып жүрөт. Себеби, эртеңки күнү конкреттүү кызыкчылыктарды лоббирлеп сүрөө жолу менен *“Жасалган кылмыштын эскирүү мөөнөтү үчүн жазык-жоопкерчилигинен бошотуу жөнүндө”* мыйзам парламентте кабыл алынбайт, кылмыштын конкреттүү түрүнө КР

Жазык кодексиндегиден башка эскирүү мөөнөтү коюлбайт деп ким кепилдик бере алат.

2020-жылдын 5-октябрында болуп өткөн кезектеги үчүнчү революциянын [122; 123; 124] жыйынтыгы катары *2020-жылдын 17-ноябрында Кыргыз Республикасынын Конституциясынын жаңы долбоору (мындан ары – Конституциянын долбоору) коомдук талкууга коюлганын* [125] баса белгилей кетүү керек.

Ошону менен катар, азыркы убакта колдонулуудагы Конституция [118] менен айтылган анын долбоорунун [125] бири-биринен айырмасы бар жана аны талкулоо үчүн президенттин жарлыгы менен түзүлгөн кеңешменин [126] салабаттуу эксперттик курамы түзүлгөндүгүнө карабастан анын мазмуну коомдун түрдүү баа берүүлөрүн жаратып жатат. Мында процедуралык маселелер боюнча өткөөл мезгилдин экс-президенти Роза Отунбаева [127], бир катар депутаттар [128], укук коргоочулар, активисттер, ошондой эле Хьюман Райтс Вотч (Human Rights Watch), Европа Советинин Венециалык комиссиясы [129] өздөрүнүн тынчсызданууларын билдиришти.

Ошону менен катар, конституциянын долбоорундагы соттолгондордун укуктарына жана эркиндиктерине тике же кыйыр тиешеси бар конституциялык ченемдер колдонулуп жаткан конституциялык ченемдерге окшош экендигин жүргүзүлгөн талдоолор көрсөттү. Алардын радикалдуу жана түп-тамырынан бери кайра өзгөртүлүшү жөнүндө кеп болушу мүмкүн эмес. Ушундан улам жогоруда каралган тартипте аларды кайра кароого болот.

Ушинтип, жогоруда аталган ченемдер колдонулуп жаткан Конституциядагыдай эле Конституциянын долбоорунун 2-бөлүгүндө берилет, ал 6 главадан жана 24-беренеден тартып 55-берененин аралыгындагы 31 беренеден турат, Конституциянын долбоорундагы ченемдер колдонулуп жаткандагылардан аз.

- *Жарандык ченемдер* (соттолгондордун жеке укуктары жана эркиндиктери): **а)** соттолгондордун мыйзам алдындагы теңчилиги, басмырлоолорго жол бербөө принциби (Конституциянын долбоорунун 25-б.; 32-б, 4-б.; 53-б.2-б.); **б)** гумандуу кайрылууга жана адамдык абройду сактоо болгон укук (Конституциянын долбоорунун 26-б.; 27-б. 2-б.; 28-б. 1-б.; 46-б.); **в)** соттук коргоого жана квалификациялуу жардамды алууга болгон укук (Конституциянын долбоорунун 28-б.4-б.; 47-б.; 49-б.); **г)** соттолгондордун ырайым кылууну же жазасын жеңилдетүүнү сурануу укугу (Конституциянын долбоорунун 47-б 7-б.); **д)** ой жана көз караштардын эркиндигине болгон укук (Конституциянын долбоорунун 32-б.); **е)** жеке коопсуздук жана жеке өмүрдү коргоо укугу (Конституциянын долбоорунун 27-б.; 28-б.; 29-б.); **жс)** эне тилди сактоо жана өнүктүрүү, аны окуп-үйрөнүү жана өнүктүрүү үчүн керектүү шарттарга болгон укук (Конституциянын долбоорунун 15-б. 3-б.); **з)** абийир жана дин тутуу эркиндиги (Конституциянын долбоорунун 33-б.); **и)** өзүнүн кайсы этноско таандыгын тандоо эркиндиги (Конституциянын долбоорунун 30-б.) жана башкалар.

- *Саясий ченемдер:* **а)** биригүү эркиндигине болгон укук (Конституциянын долбоорунун 35-б.); **б)** тынч чогулуш өткөрүү укугу (Конституциянын долбоорунун 37-б.); **в)** иш таштоо укугу (Конституциянын долбоорунун 37-б.4-б.).

- *Социалдык ченемдер:* **а)** ден соолугун коргоого жана медициналык квалификациялуу тейлөөлөрдү алууга болгон укук (Конституциянын долбоорунун 42-б.1-б.; 44-б.); **б)** социалдык камсыз кылууга болгон укук (Конституциянын долбоорунун 45-б.); **в)** соттолгондордун билим алуу укугу (Конституциянын долбоорунун 43-б.).

- *Экономикалык ченемдер:* **а)** эмгектенүү жана эс алуу эркиндиги укугу (Конституциянын долбоорунун 40-б.); **б)** экономикалык эркиндик, өзүнүн жөндөмдүүлүгүн жана өзүнүн мүлктөрүн экономикалык, мыйзамда тыюу салынбаган иштерде эркин пайдалануу укуктары (Конституциянын

долбоорунун 38-б.2-б.; 39-б.); **в)** өзүнүн ишмердигинин натыйжаларына ээ болуу, аны колдонуу жана тескөө укугу (Конституциянын долбоорунун 38-б.2-б.); **г)** турак жайга ээ болуу укугу (Конституциянын долбоорунун 41-б.).

- *Маданияттык ченемдер:* **а)** рухий-маданий эркиндиктери укугу (Конституциянын долбоорунун 3-главасынын 21 - 23-б.).

Колдонулуп жаткан Кыргыз Республикасынын Конституциясынын 26-беренесинин 7-бөлүгүндөгү жогоруда атайын талдоого алынган жобо Конституциянын долбоорунун 47-беренесинин 9-бөлүгүндө да сөзмө сөз төмөнкүдөй кайталанат: *“Жасалган кылмыштын эскирүү мөөнөтү келгенде жазык жоопкерчилигинен бошотуу укугу мыйзам менен белгиленши мүмкүн...”* [125]. Жана бул жобого болгон ой-сунуштар үстүдө айтылган.

Кийинки каралуучу ченемдердин түрү - бул *Кыргыз Республикасынын жазык-аткаруу мыйзамдары*.

Айта кетчү нерсе, жазык-аткаруу мыйзамдарынын түшүнүгү биринчи жолу жазык-аткаруу кодексинде *жазаларды жана жазык-укуктук таасирлерди колдонууну жөнгө салуучу документтердин түзүмү катары* белгиленет [1] (КР ЖАК 2-б.1-б.).

Баса белгилей кетүүчү нерсе, жазаларды жана жазыктык-укуктук таасирлерди көрсөтүүчү иш-чараларды аткаруу процессинде жазык-аткаруу мыйзамдары төмөнкүлөрдү белгилейт [1]:

1) жазык [113] жана жоруктар [114] кодекстеринде көрсөтүлгөн жазалардын жана жазык-укуктук мажбурлоо чараларын аткаруунун жалпы жоболорун жана принциптерин;

2) аларды аткаруудагы жана өтөөдөгү соттолгондорго болгон колдонулуучу түзөтүүнүн жана кайра социалдаштыруу каражаттарынын тартибин жана шарттарын;

3) соттолгондордун укуктук статусун жана мыйзамдуу кызыкчылыктарынын кепилдик тутумун;

4) айтылган жазык-аткаруу ишин алып барууда тийиштүү органдар менен мекемелердин иштөө тартибин, ошондой эле жергиликтүү өз алдынча башкаруу органдарынын, жарандык коомдун катышуу чегин;

5) бошонуу боюнча келип чыккан кайра социалдаштыруу маселелерин аткаруу тартибин (КР ЖАК 3-б.3-б.).

Мындан ары айтылган ченемдердин бир катарына жана алардын мазмунуна көз чаптырып көрсөк.

А. Кодекстер:

1. *Жазык-аткаруу кодекси* [1], №17 2017-жылдын 31-январында кабыл алынган тармактык негизги ченемдик акт катары, жазык, жоруктар жөнүндө жана жазык-процессуалдык кодекстеринде каралган жазалар менен алдын алуу чараларын аткаруунун жалпы жоболорун, принциптерин жана жазыктык-укуктук таасир көрсөтүүнүн мажбурлоо чараларын белгилейт; жазалардын бошотуунун жана соттолгондорго социалдык ыңгайлашуу жардамдарын көрсөтүүнүн тартибин д.у.с аныктайт.

Б. Кыргыз Республикасынын мыйзамдары:

1. *Жазык-аткаруу (пенитенциардык) системасынын органдары жана мекемелери жөнүндө* [64] *Кыргыз Республикасынын 2003-жылдын 12-августундагы №197 мыйзамы*, Жазык-аткаруу кодексинен кийинки тармактык негизги мыйзам катары жазык жазаларын аткарууну жүзөгө ашырган органдардын жана мекемелердин иштеринин, кылмыш жасаган адамдарды камакта кармоонун негиздерин, жазык-аткаруу системасынын статусун, пенитардык кызматтын укуктук жоболорун аныктайт.

2. *Кыргыз Республикасынын укук коргоо органдарында кызмат өтөө жөнүндө* [130] *2019-жылдын 25-июлундагы №102 мыйзамы* Кыргыз Республикасынын укук коргоо органдарында, анын ичинде жазык-аткаруу системасынын органдарында кызматтарды өтөөнүн тартиптеринин жана шарттарынын укуктук жана уюштуруучулук негиздерин, укуктук абалды (статусту) жана кызматкерлерди жана алардын үй-бүлө мүчөлөрүн

социалдык камсыз кылуу кепилдиктерин, ошондой эле жеке күчтөрдү, атайын каражаттарды, куралдарды, күжүрмөн техникаларды жана куралдарды колдонуу тартибин белгилейт. Ушул мыйзам жаңы акт болуп саналат жана ал аркылуу мыйзам чыгаруучу жазык-аткаруу системасынын укук коргоочу бүтүмүнө акцент жасап, көңүл буруп жаткандай.

3. *Курал жөнүндө* [132] 1999-жылдын 9-июнунда кабыл алынган №49 мыйзамы кызматтык күжүрмөн куралдарды айландырууну жөнгө салат.

4. *Кыргыз Республикасынын жарандарынын жалпыга бирдей аскердик милдети жөнүндө, аскердик жана альтернативдик кызматтар жөнүндө* [133] 2009-жылдын 9-февралында кабыл алынган №43 мыйзамы, жазык-аткаруу системасынын органдарынын жана мекемелеринин кызматкерлеринин аскердик милдеттүүлүгү маселесине, анын ичинде аларды аскердик атайын эсепке коюу маселесине тиешелүү коомдук мамилелерди жөнгө салат.

5. 2017-жылдын 24-февралында кабыл алынган “Пробация жөнүндө” №34 мыйзам [74] сот акыйкаттуулугун өркүндөтүү боюнча иш-чаралардын негизинде кабыл алынган жана пробация сыяктуу мамлекеттин жаңы социалдык-укуктук институттун ишин аныктоочу жаңы акт болуп саналат.

6. 2002-жылдын 31-октябрында кабыл алынган “Кылмыштарды жасоого шектелүү жана айыптоо боюнча кармалган адамдарды камакта кармоонун тартиптери жана шарттары жөнүндө” №150 мыйзамы [84] шектүүлөрдү жана айыпталуучуларды жазык аткаруу системасынын камакка алуучу жерлеринде, анын ичинде тергөө камак жайларында кармоонун өзгөчөлүктөрүн белгилейт.

7. 2017-жылдын 28-январында кабыл алынган “Сот аткаруучуларынын статусу жөнүндө жана аткаруу өндүрүшү жөнүндө” мыйзамы [134] коомдук мамилелердин, анын ичинде жасаган кылмыш же жорук үчүн жазапул түрүндө дайындалган жазаны аткаруу менен байланышкан

мамилелердин укуктук, уюштуруучулук жана экономикалык негиздерин аныктайт.

8. 1999-жылдын 6-апрелинде кабыл алынган “Аскердик наамдарды, класстык чиндерди, атайын класстык чиндерди жана атайын наамдарды белгилөө жөнүндө” №35 мыйзамы [135] кызматкерлерге, анын ичинде жазык-аткаруу системасынын кызматкерлерине кызматтык абалына, иш тажрыйбасына, билимине, кызмат өтөөнүн мөөнөтүнө жана жеке салымдарына ылайык аскердик жана атайын наамдарды, класстык чиндерди белгилөөнүн тартибин жана шарттарын жөнгө салат.

9. 2015-жылдын 3-апрелинде кабыл алынган “Мамлекеттик сатып алуудар жөнүндө” №72 мыйзамы [138] мамлекеттик сатып алууларды жүргүзүүнүн жалпы укуктук жана экономикалык принциптерин аныктайт жана мамлекеттик сатып алууларды жүргүзүүнү, ошондой эле жазык-аткаруу (пенитенцардык) системасынын ишканаларынын жана мекемелеринин тике келишим түзүү ыкмасы менен товарларды сатып алууга катышууларын жөнгө салат.

В. Жазык-аткаруу ишмердүүлүгүн жөнгө салган президенттин, өкмөттүн жоболору.

Д. Кыргыз Республикасынын пенитардык органдарынын, ошондой эле юстиция министрлигинин жана анын түзүмүндөгү жазык аткаруу мамлекеттик кызматынын, пробация департаментинин; Жогорку соттун Сот департаментинин (жасаган кылмыштар же жоруктар үчүн айып түрүндөгү жазык-жазаларын аткаруу бөлүгү жаатындагы) ведомстволук актылары (буйруктар, буюрмалар, жоболор, протоколдор д.у.с.).

Ушул аталган документтердин мазмундарына өтүп жатып колдонулуп жаткан бир катар актыларда карама каршылыктар жана өз ара ылайык келбөөчүлүктөр бар экендигин айта кетүү керек:

1) Эң өкүнүчтүүсү, негизги укуктук база болуп саналган кодекстерде да түшүнүктөр бир түргө келтирилбегендиктен, алар бир түрдүү колдонулбай

калууда. Мисалы, Жазык кодексте [113] 99-беренедө “материалдык залалдын ордун толтуруу жана моралдык зыянды *компенсациялоо*” – деп айтылса, Жоруктар жөнүндө [114] кодексте 59-беренедө “материалдык залалдын жана моралдык зыяндын ордун толтуруу” – деген сөз колдонулат да, “*компенсациялоо*”- деген сөз пайдаланылбайт. Ыңгайлуу болуу үчүн жана мамлекеттик тилдеги аталыштарга артыкчылыктар берилерин эске алып, ушул эки кодекстеги эки ача сөздөрдү бир түргө келтирүү үчүн “*ордун толтуруу*” – деген сөздү колдонууну сунуш кылабыз.

2) 2003-жылдын 12-августундагы “*Жазык-аткаруу (пенитенциардык) системасынын органдары жана мекемелери жөнүндө*” №197 мыйзамын [64] алсак, 2019-жылдын 25-июлундагы Кыргыз Республикасынын №102 мыйзамы менен ушул аталган мыйзамга акыркы өзгөртүүлөр киргизилгендигине карабастан “жазык-аткаруу инспекциясы” деген сөздөр 5-беренедө, 9-1-беренедө тексттерден кездешет. Муну менен бирге ушул аталган мыйзамда жазык-аткаруу системасынын ишинин *үч принциби* саналып көрсөтүлөт, ушул эле учурда Жазык-аткаруу кодексинде [1] *жети принцип* көрсөтүлгөн. Мындан сырткары, “*жазык-аткаруу системасынын органдары*” деген, ошондой эле “*жазык аткаруу системасынын мекемелери*” деген түшүнүктөрдү легалдуу аныктоонун зарылдыгы эчак эле бышып жетилген. Ал *эми азыркы турмуш чындыктарына ылайыкташкан мазмундары бар жазык-аткаруу системасынын органдарынын жана мекемелеринин иштерин жөнгө салуучу жаңы мыйзамды кабыл алуу зарылдыгы да эбак жаралган.*

3) Ушул эле учурда жаңы мыйзам экендигине карабастан 2017-жылдын 28-январындагы “*Сот аткаруучуларынын статусу жөнүндө жана аткаруу өндүрүшү жөнүндө*” №15 мыйзамда [134] юридикалык жана техникалык мүнөздө кетирилген айрым олуттуу кемчиликтер кездешет.

Алсак, *мыйзамдын 53-беренесинин 1-бөлүгүнө жана 90-берененин 3-бөлүгүнө жоруктар түшүнүгү кошулууга тийиш болчу, анткени*

кылмыштарды жасоо үчүн эле эмес, жоруктарды жасоо үчүн да айып түрүндөгү жазалар дайындалат (КР Жазык-аткаруу кодексинин 30-б. 1-б.). Мындай мыйзамдык жобого карабастан жогоруда аталган мыйзамдын 53-беренесинин 1-бөлүгүндө жана 90-берененин 3-бөлүгүндө кылмыштар гана көрсөтүлөт да, жоруктар унутулуп-калтырылат.

Ошондой эле, түшүнүктөрдү бир түргө келтирүү жана бир түрдүү колдонуу үчүн ушул аталган мыйзамдын 53-беренесинин 1-бөлүгүндөгү, 90-берененин 3-бөлүгүндөгү “залалдардын ордун толтуруу” деген түшүнүктү КР Жазык кодексинин 99-беренесиндеги жана КР “Жоруктар жөнүндө” кодексинин 59-беренесиндеги ченемге ылайык келтирип, “материалдык залалдын ордун толтуруу жана моралдык зыянды компенсациялоо” [113; 114] деп жазышса деле туура болмок.

Каралып жаткан ушул мыйзамдын 94-беренесине да айрым түзөтүүлөрдү киргизүүнү карап көрүү жана берененин аталышындагы жана тексттердеги “үч айып” ченеми түшүнүгүн (19 жерде ал кездешет) алып салуу керек, себеби жасалган кылмыштар (КР ЖК 64-б.) жана жоруктар (КР ЖорК 43-б.) үчүн колдонулуучу жазалардын тизмесинде жазанын мындай түрү жок. Булар менен бирге үч айып ченемине толук арналган 94-берененин 4-бөлүгүн да алып салуу керек.

Аталган мыйзамдын ушул эле 94-беренеси “Кылмыш, жорук жасаганы үчүн жаза катары белгиленген айыпты, үч эселенген айыпты өндүрүп алуу” [134] – деп аталып, жорук түшүнүгү баса белгиленет. Бирок Мыйзамдын 94-беренесинин 1-бөлүгүнөн 8-бөлүгүнө чейин канчалык үнүлүп издесең да “жоруктар” түшүнүгүн таппай, “жоруктар каякта” деген ойго түшөсүң.

Жогоруда аталган берененин 9-бөлүгүнөн гана “Жасалган жорук үчүн жаза катары белгиленген айып ушул беренедө белгиленген тартипте өндүрүп алынат” [134] – деген сөздөрдү окуйсүң. Мындан кийин 10, 11-бөлүктөн “жорук үчүн айыпты өндүрүп алуу жөнүндө аткаруу өндүрүшү” [134] деген окшош тексттерди көрүүгө болот. Биз көңүл буруп жаткан ушул

94-берене “жоруктарга” арналган менен анын маани-маңызы, аны жасоо үчүн колдонула турган жаза чаралары ачылып берилбей калган. Мүмкүн “жорук” деген түшүнүктү Мыйзамдын аталышындагы “кылмыш” деген түшүнүктөн кийин үтүр коюп, сыпайычылык үчүн жазып коюу эле жетиштүү болот деп ойлогондур мыйзам чыгаруучу.

Мыйзамдын 94-беренесинин 9-бөлүгүндөгү экинчи абзацка да көңүлүнүздөрдү бургум келет, ченемдеги жазык-жоопкерчилиги жөнүндө маселени конкреттештирүү үчүн *“айыпты аткарбаганы үчүн”*–деген сөздөн кийин *“Кыргыз Республикасынын Жазык кодексинин 351-беренесинин негизинде”* – деген жобону кошуу зарыл. Анткени жорукту жасоо үчүн дайындалган айып өзүнүн маңызы боюнча жазык жоопкерчилигинин ишке ашырылышы болуп саналат.

94-берененин 9-бөлүгүнүн экинчи абзацындагы *“сот тарабынан салынган айыпты аткарбаганы үчүн жазык жоопкерчилигине карызкорду тартуу жөнүндө сунушту прокуратурага жиберет”* [134] – деген жобо прокурордун бул жерде эмне тиешеси бар деген талаш суроолорду жаратат. Биздин пикирибиз боюнча, жасалган жорукка карата соттун өкүмү менен белгиленген айып аткарылбаганы боюнча кылмыш-жаза жоопкерчилигине тартуу маселесин сот чечүүгө тийиш. Ошондуктан айтылган жобону алып салып, 94-берененин 9-бөлүгүнүн экинчи абзацын [134] төмөнкүдөй мааниде жазуу керек: *“Мажбурлоо тартибинде айыпты өндүрүп алуу мүмкүн болбогон учурда сот аткаруучу, жасаган жоругу үчүн жаза катары сот тарабынан салынган айыпты аткарбаганы үчүн Кыргыз Республикасынын Жазык кодексинин 351-беренесинин негизинде жазык жоопкерчилигин аткаруу барагын сотко кайтарат жана аткаруу өндүрүшүн токтотот”*.

4) 2009-жылдын 18-декабрындагы №775 Кыргыз Республикасынын Өкмөтүнүн токтому менен бекитилген, Жазаларды аткаруу мамлекеттик кызматы жөнүндө жобону [36], изилдөөгө өтүп жатып, ушул жобону колдонулуп жаткан жазык-аткаруу кодексине жана азыркы шарттарга

ылайык келтирүү менен Юстиция министрлиги тарабынан бекитилген кайра жаңы жобону кабыл алуу керек деп айткыбыз келет.

Мына ушундан улам, КР Жазык-аткаруу кодексинин 2-беренесинин 7-пунктуна ылайык келтирүү, конкреттештирүү үчүн, анын текстинде төмөндөгүдөй ченемди камтуу керек: *Жазык аткаруу мамлекеттик кызматы (мындан ары – ЖАМК) Кыргыз Республикасынын жазык-аткаруу мыйзамдарына ылайык коомдон обочолонтуп бөлүү менен байланышкан жазаларды аткаруу, ошондой эле кылмыштарды жасоого шектелүү жана айыпталуу боюнча кармалган адамдарды жана соттолгондорду (мындан ары – камактагыларды), камакта кармоо чөйрөсүнө жетекчиликти жүзөгө ашырган аткаруу бийлигинин укук коргоочу, ыйгарым укуктуу мамлекеттик органы болуп саналат.*”

Себеби, азыркы шарттарга ылайык, коомдон обочолонтуп бөлүү менен байланышпаган жазаларды аткарууга, анын ичинде түзөтүү мекемелеринен мөөнөтүнөн мурда шарттуу бошотулган адамдарга жазык-укуктук таасир көрсөтүүнүн мажбурлоо чараларын колдонуу, социалдык-укуктук иш-милдеттерди аткаруу үчүн мыйзам боюнча пробация органдарынын ыйгарым укуктары бар (КР ЖАК 2-б. 9-п.; 30-б. 2-б.). Мындан сырткары, *жазык-укуктук таасир көрсөтүүнүн башка чараларын аткаруу* сот өндүрүшүн аткаруучу органдар жоопкер болуп саналат (КР ЖАК 30-б. 9-б.).

Ошентип, жазык-аткаруу мыйзамдарын кароону аяктап жатып, бул парламент (КР Жогорку Кеңеши), президент, өкмөт, ведомстволук органдар кабыл алган жазык-кылмыштарын аткаруу (өтөө) жана жазык-укуктук таасир көрсөтүүнүн башка чараларын аткаруу процессинде келип чыккан коомдук мамилелерди жөнгө салуучу ченемдик документтердин кеңири тармагы – деп жыйынтык чыгарууга болот. Биз алардын мисалдык тизмелерин эле карадык.

Жазык-аткаруу системасынын иши юридикалык ченемдер менен гана эмес, адеп-ахлактын ченемдери менен да жөнгө салынат жана ал

соттолгондордун чөйрөсүндөгү маданияттын субстанциясынын таасирлерине да кабыла тургандыгын белгилей кетүү керек. Акыркы жылдарда ушул көйгөйгө изилдөөлөрдү жүргүзүүгө юристтер эле эмес, социологдор да өзгөчө көңүл буруп жатат [142; 143; 144 ж.б.]. Соттолгондордун жүрүм-турумдарынын расмий ченемдери көп жагынын объективдүү мүнөзгө ээ, ошол ченемдер соттолгондордун чөйрөсүндөгү жүрүм-турумдарды жөнгө салуу менен эле тим болбостон, персоналдар менен соттолгондордун өз ара мамилелерине да олуттуу таасирлерди көрсөтөт. Жазык-аткарууну уюштуруудагы кемчиликтер соттолгондордун чөйрөсүндөгү маданияттардын субстанцияларынын терс көрүнүштөрүнүн келип чыгышына көп шарттарды түзөрүн изилдөөлөр бышыктап турат. Түзөтүү-эмгек лагерлеринде “мыйзамдагы уурулардын” пайда болушу менен терс көрүнүштөрдүн кубулуштары көпчүлүктүүлүк мүнөзгө өтүшү кокусунан эмес. Анткени “мыйзамдагы уурулар” кылмыштуу дүйнөнүн башчылары, генералдары болуп саналат. Качан соттолгондордун курамдары олуттуу начарлап кеткенде, эркиндиктеги уюшкан кылмыштуулук өсүп жаткан учурда, жазык аткаруу системасын заманбап шарттарга ылайык реформа кылууда ушул кубулушту эске албай коюу, анын кыйратуучу күчүнө жетик баа бербей коюу коомду олуттуу жамандыктарга туш кылат. Жазык-аткарууну гумандаштыруунун, соттолгондордун укуктарын кеңейтүүнүн шарттарында кылмыштуулуктардын жаралуу кооптуулуктары жогорулай тургандыгын, ар кандай кылмыштуу топтордун таасирлеринин күчөп кетерин түрмө реформаларын жүргүзүүдө топтолгон тажрыйбалар көрсөтүп турат. Мындай кооптуулуктарга кириптер кылган себептер ар түрдүү, Жазык-аткаруу системасын уюштуруудагы, кайра түзүүлөрдү жүргүзүүдөгү кемчиликтер чакырыктарга каршы турууга даяр эместикти көрсөтүп турат [14, 30-б.].

2.2. Соттолгондорго мамиле жасоонун эл аралык стандарттары Кыргыз Республикасынын жазык-аткаруу системасына реформа жасоонун укуктук багыттама катары

Изилдөөлөрдү жүргүзүүнүн кийинки деңгээлине өтүп жатып, соттолгондорго мамиле жасоонун эл аралык стандарттарына талдоолорду жүргүзүү абдан маанилүү экендигин, ал улуттук жазык-аткаруу системасынын ишине укуктук багыттама болуп саналарын, эл аралык тажрыйбалардын көп кырдуу маанилерин эске алуу жазык-аткаруу системасынын заманбап реформасын иштеп чыгуунун олуттуу принциптеринин бири болуп саналарын белгилей кетүү керек.

Мисалы, конкреттүү документтердин, ченемдердин, сунуштардын жана принциптердин жаралышы - саясий өнүктөн караганда, эл аралык укуктун субъекттеринин иштеринин жана өз ара аракеттенүүлөрүнүн жыйынтыгы. Кабыл алынгандан кийин алар мамлекеттин ички жазык жана жазык-аткаруу саясатынын ар кандай деңгээлдеги категориялуулугун жана милдеттүү маанилүү багыттарын аныктайт [145, 89-б.].

Фактыны, чындыкты чагылдырган маалыматтар түрдүү идеяларды ташып жүрүүчү субъективдүү кубулуш катары адамдын коргоосуна, таркатышына, андагы ички маңызды ачып берүүгө муктаж. Болгон фактынын актыларда чагылдырылышы мыйзамдык жана укук коргоочулук конкреттүү көйгөйдү чечүүгө жөндөмдүү идеянын так өзү болуп калышы мүмкүн. Ал эми жашоого жөндөмдүү идея түрткү берүүчү, дем берүүчү зор күчкө ээ.

Ошондой идеяларды ташып жүрүүчү документтер, ченемдер, принциптер маалыматтар мейкиндигинде айланат жана улуттук мыйзам чыгаруучуларга жана укуктун дүйнөлүк тажрыйбаларын колдонуучуларга жетет. Мисалы “Нельсон Менделанын эрежеси” Бириккен Улуттар Уюмуна жетип, кайра каралып, “Соттолгондорго мамиле жасоо боюнча БУУнун минималдуу стандарттарынын эрежелери” кабыл алынган (2015-жылы).

“Принципиалдуу жана тажрыйбалык көз караштардын өңүтүнөн соттолгондорго жана түрмөлөрдү башкарууга мамиле жасоо туура деп эсептелгендерди жалпы адамзатына таанылган заманбап ойлордун негизинде баяндап берүү үчүн ушул эреже дайындалган”- деп баса белгиленет [146] ушул эрежеде.

Түрмөгө камоо менен байланышпаган чараларды жүзөгө ашыруу идеясы максаттардын бири болуп саналары БУУнун минималдуу стандарттарынын Токия эрежесинде (1990-жылдагы) минтип көрсөтүлөт: *“Жазык иштери, өзгөчө укук бузуучуларга мамиле жасоо боюнча сот акыйкаттуулугун жүзөгө ашырууга, укук бузуучудагы коомдун алдындагы жоопкерчилик сезимди ойготууга, өркүндөтүүгө коомчулуктун жигердүү катышуусун камсыз кылуу керек (1.2-пункту)* [147]. Бул жерде түрмөгө камоону кылмышкердин жоопкерчилик-уят сезимин ойготуу менен алмаштыруу жөнүндө кеп болуп жатат.

Жалпы таанылган адамдын укуктарынын сакталышына берилген юридикалык кепилдикти чындоонун пенитенциардык эл аралык стандарттардын мааниси да чоң. Анткени жогоруда айтылган *“жалпы адамзатына таанылган заманбап ойлор”* ушул эл аралык ченемдерде көрсөтүлөт [146].

Эл аралык стандарттардын координациялоочу, жарандык көз караштарды, позицияны түзүүчү, юристтердин, жазык-аткаруу системасынын кызматкерлеринин, коомчулуктун кесиптик чеберчиликтерин өркүндөтүүчү да касиеттери бар. 2006-жылы кабыл алынган Европалык пенитенциардык эреже буга мисал боло алат, анын 77-пунктунда белгиленет: *“Пенитенциардык мекеменин администрациясы жаңы кызматкерлерди тандап алууда алардын чынчылдыгын, гумандуулугун камсыз кылуу зарылдыгына, кесиптик көндүмдөрүнүн бардыгына жана ишти аткарууга жеке жарай ала тургандыгына абдан көңүл бурууга тийиш”* [149].

Бириккен Улуттар Уюмунун Башкы Ассамблеясынын 1990-жылдын 14-декабрындагы 45/110 резолюциясы менен бекитилген “Токио эрежесинин” “Саясатты изилдөө, пландаштыруу, иштеп чыгуу жана баа берүү” – деп аталган VIII бөлүгүнүн 20,3 пунктунда жазык-сот акыйкаттыгы системасын өркүндөтүүдөгү илимий иштеп чыгуулардын абдан чоң мааниси бар экендиги минтип баса белгиленет: *“Керектүү маалыматтарды жана статистикалык көрсөткүчтөрдү жыйноо жана аларга талдоолорду жүргүзүү үчүн изилдөөлөрдү жүргүзүүнүн жана маалыматтарды жыйноонун механизмдери жазык-сот акыйкаттыгы системасына кошулууга тийиш”* [147].

Ар кандай саясый, идеологиялык, экономикалык жана криминогендик факторлордун таасирлеринен жаралган социалдык конъюнктуралардын илдеттерине чалдыкпаган, эл аралык актыларда аныкталган, жазаны аткаруунун жана соттолгондорго мамиле жасоонун принциптери жана жалпы жоболору жалпы улуттук жана туруктуу мүнөзгө ээ. Ошондуктан алар мыйзамдарды жана укуктук тажрыйбаларды өнүктүрүүнүн багыттарын, жолдорун көрсөтүүчү болуп саналат [150, 87-б.].

Ал эми улуттук мыйзамдарды эл аралык-укуктук актыларга ылайык келтирүү иштери улуттук аң-сезим менен байланышкан, татаал жана узак мезгилди талап кылган процесс болуп саналат. Жана бул процесс эл аралык актылардын түрүнө жараша болушу мүмкүн, мисалы, кээ бирлеринин ченемдери сунуш түрүндө болсо, башкалары андан чегинүүгө жол бербейт. Мисалга айтсак, адамдын укуктарынын жалпы декларациясынын 30-беренесинен (1948-ж.) [151] жана Жарандык жана саясый укуктар жөнүндө эл аралык пактынын 5-беренесинен (1966-ж.) [152] тике келип чыккан ченемдерден-принциптерден улуттук мыйзамдарда кандайдыр бир чегинүүлөрдүн болушуна жана мамлекеттик органдардын аларды аткарбай коюшуна жол берилбейт. Жада калса өзгөчө жагдайларда да (согуштарда, өзгөчө кырдаалдарда) адамдыкка жатпаган же адамдын аброюна

коркунучтарды келтирген оор мамилелердин жана жазалардын түрлөрүн колдонууга тыюу салынат (Баардык адамдарды кыйноолордон жана адамдын аброюн кемсинткен ырайымсыз мамилелердин жана жазалардын түрлөрүнөн коргоо жөнүндө Декларациянын 3-пункту). Ар кандай эл аралык ченемдик актыларда аныкталган ченемдер-принциптер адамдын укуктарынын бүткүл негизин камтып турат.

Адамдын укуктары, бүткүл дүйнөлүк демократиялуу коом умтулган башкы жана улуу багыт. Ага ылайык келгендей кылынып адамдын укуктарынын жана эркиндиктеринин сакталышы – мамлекеттүүлүктүн сапатына, андагы демократиялуулуктун деңгээлине, укуктук башталыштарды, адеп-ахлактуулукту, адамзатынын жалпы баалуулуктарын туу тутуунун даражаларына баа берүүнүн башкы критерийлери [50, 34-б.]. Ал эми эл аралык документтерде белгиленген жалпы (БУУ кабыл алган), жана региондук мүнөздөгү (мисалы, Европа совети кабыл алган) соттолгондорго мамиле жасоонун принциптери адамзатынын жалпы баалуулуктарынын так эле өзү.

БУУнун алкагында кабыл алынган документтердин бүткүл дүйнөгө кеңири таанымалдары төмөнкүлөр: Адам укуктарынын бүткүл жалпы декларациясы [151] (1948-ж.); Жарандык жана саясий укуктар жөнүндө эл аралык пакты [152] (1966-ж.); Соттолгондорго мамиле жасоонун минималдуу стандарттарынын эрежелери [153] (1955-ж.); Укуктук тартипти кармоо боюнча кызмат адамдарынын жүрүм-турумдарынын кодекси [154] (1979-ж.); Кыйноолорго жана адамгерчиликсиз же абройду кемсинткен башка ырайымсыз мамилелердин жана жазалардын түрлөрүнө каршы Конвенция [155] (1984); Өлүм жазасына өкүм чыгарылгандардын укуктарынын кепилдиктүү корголушунун чаралары [156] (1984-ж.); Өспүрүмдөрдү сот акыйкаттуулугуна тартууга тиешелүү БУУнун стандарттык минималдуу эрежелери (Пекин эрежелери) [157] (1985-ж.); Кайсы бир түрдөгү кармоого же камоого алынуучу баардык адамдарды коргоо принциптеринин

жыйындысы (1989-ж.) [148]; Түрмөгө камоо менен байланышпаган чараларга тиешелүү БУУнун стандарттык минималдуу эрежелери (Токио эрежелери) [147] (1990-ж.); Эркиндигинен ажыратылган өспүрүмдөрдү коргоого тиешелүү БУУнун эрежелери [158] (1990-ж.); Камактагы аялдарга мамиле жасоого жана эркиндиктен ажыратуу менен байланышпаган укуктарды бузган аялдар үчүн жаза чараларына тиешелүү БУУнун Бангкок эрежелери [159] (2010-ж.); Соттолгондорго мамиле жасоо боюнча БУУнун кайра каралган стандарттык минималдуу эрежелери (Нельсон Манделдин эрежелери) [146] (2015-ж.).

Европа Совети тарабынан да жазык-аткаруу ишин жөнгө салуучу көптөгөн документтер бекитилген, мисалы: Шарттуу соттолгон же шарттуу бошотулган укук бузуучуларга көзөмөл жүргүзүү жөнүндө Европа Конвенциясы [160] (1975-ж.); Кыйноолордун жана адамгерчиликсиз, же абройду кемсинтүүчү мамиле жасоонун жана жазалардын алдын алуу боюнча Европа Конвенциясы [161] (1987-ж.); Европанын пенитенциардык эрежелери [162] (1987-ж.); Түрмөлөрдө билим берүү жөнүндө [163] Европа Советинин министрлер комитетинин сунушу (1989) жана башка д.у.с. актылары.

Соттолгондорго мамиле жасоонун стандарттары боюнча эл аралык коомчулук тарабынан иштелип чыккан жана кабыл алынган, жогоруда аталыштары көрсөтүлгөн актылар төмөнкүдөй идеяларды ишке ашырууга багытталган:

Биринчиден, жазык-жазаларын аткарууну гумандаштыруу жана анын терс кесепеттерин азайтуу. Бул жөнүндө Жарандык жана саясий укуктар жөнүндө эл аралык пактынын [152] 10-статьясында жана камалгандарга мамиле жасоонун минималдуу стандарттык эрежелеринин [146] 65-пунктунда баса бекемделген.

Экинчиден, соттолгондорго мамиле жасоонун эл аралык стандарттары жазалардын альтернативдүү түрлөрүн колдонууга жана алардын санын

көбөйтүүгө багыттагаларды берет. Мисалы, Токио эрежелерине ылайык “ыкчам ийкемдүүлүктү камсыз кылуу... акталбай турган түрмөгө камоолордун колдонулушун болтурбоо максаттарында түрмөгө камоо менен байланышпаган, сотко чейинкиден тартып соттон кийинки чараларга чейинки чаралардын кенири түрлөрү жазык-сот акыйкаттуулугу системасында каралууга тийиш” [147] (2.3-п.). Булар менен бирге “түрмөгө камоо менен байланышпаган жаңы иш-чараларды киргизүүгө жана ушул процеске кунт коюп байкоо жүргүзүүгө, ошондой эле аларды колдонуунун тажрыйбаларына системалуу түрдө баа берүүлөргө кызыктыруу (кызматкерлерди, коомчулукту) керек” [147] (2.4-п.).

Ушул көрсөтүлгөн эл аралык стандарттар кыйноолорду колдонууга, жада калса өзгөчө жагдайларда - согуштарда, өзгөчө кырдаалдарда, ички саясий туруксуздук мезгилдеринде адамдыкка жатпаган же адамдын аброюна коркунучтарды келтирген оор мамилелерди жана жазалардын түрлөрүн колдонууга тыюу салат. Ошондуктан ар бир мамлекетте “... кыйноо актыларын болтурбоочу мыйзамдык, административдик, соттук жана башка майнаптуу чаралар...” көрүлүүгө тийиш (Кыйноолорго жана адамгерчиликсиз же абройду кемсинткен башка ырайымсыз мамилелердин жана жазалардын түрлөрүнө каршы Конвенциянын 2-ст.) [155].

Соттолгондорго мамиле жасоонун эл аралык стандарттарынын биз карап жаткан түрлөрүндө жаш-курагы жете элек укук бузуучуларга, анын ичинде соттолгондорго карата баардыгын камтыган, конструктивдүү-прогрессивдүү социалдык саясатты өнүктүрүү тууралуу ченемдер бекитилет. Мисалы, БУУнун Пекин эрежелеринде жаш-курагы жете электерге колдонулуучу сот акыйкаттуулугунун кандай болушу керектиги минтип көрсөтүлөт: “Жаш-курагы жете электер үчүн сот акыйкаттуулугун жана социалдык акыйкаттуулукту ар тараптан камсыз кылган сот акыйкаттуулугунун жаш-курагы жете электерге колдонулушу ар бир өлкөнүн улуттук өнүгүү процессинин курамынын ажырагыз бөлүгү болуп

калууга тийиш. Сот акыйкаттуулугу аркылуу гана коомдогу тынч тартипти колдоону жана жаштарды коргоону бир учурда ишке ашырууга болот” [158] (1.4-п.). Ошондуктан “ар бир улуттук юрисдикциянын алкагында жаш-курагы жете элек укук бузуучуга жана жаш-курагы жете электерге карата сот акыйкаттуулугун колдонуу иш-милдетин аткарган мекемелерге жана органдарга тиешелүү мыйзамдардын, эрежелердин жана жоболордун комплексин кабыл алуу үчүн күч-аракеттерди жумшиоо керек” [158] (2.3-п.).

Булар менен бирге кылмыштар менен күрөшүү ишине жана жазаны өтөө процессине гендердик мамиле жасоо жөнүндө маселе жогоруда көрсөтүлгөн эл аралык стандарттарда жана 2010-жылы кабыл алынган БУУнун “Бангкок эрежелеринде” козголот жана чагылдырылат. Укуктарды бузган аялдарга эркиндиктен ажыратуу менен байланышпаган жаза чараларын колдонууда жана камактагы аялдарга мамиле жасоодо *“аялдарга гана таандык өзгөчөлүктүү муктаждыктарды эске алуу керек”* (“Бангкок эрежелеринин” 1-эрежеси) [159]. Бул болсо соттолгондорго мамиле жасоонун минималдык стандарттык эрежесинин уландысы болуп саналат. Кылмыштуулукту эркектики, аялдыкы деп бөлүштүрүү жана чектөө азыркы турмуш чындыгына туура келет жана өнөкөт кылмыштарды жасаган адамдардын санын ырааттуу төмөндөтүүчү ыкма болуп саналат [164].

Ошентип, жогоруда жүргүзүлгөн талдоолордун негизинде төмөнкүдөй жыйынтыктарга жана корутундуларга токтоло кетсек:

Соттолгондорго мамиле жасоонун эл аралык стандарттары укук бузуучуларга жана соттолгон адамдарга мамилелерди жасоонун жалпы гумандуу, аярлуу, прогрессивдүү эрежелери катары гумандуулук жөнүндөгү жана ташбоордукту, ырайымсыздыкты жумшиартуучу адамдык асыл идеяны алып жүргөндүгү менен жогору бааланат, баркталат. Эл аралык актыларда түзүлгөн ченемдер-принциптер адам баласынын мыкты акыл-эстери ачкан, түптөгөн, көрсөткөн укуктук өнүгүүнүн жолу, ал эми улуттук

жазык-аткаруу системасы үчүн өркүндөтүүнүн, өнүгүүнүн багыттары, майнаптуулукка, ийгиликтерге жеткирүүчү талаптар болуп саналат.

Кыргыз Республикасынын жазык-аткаруу системасын реформа кылуудагы алардын ролуна жана багыттарына кийинки бөлүктөрдө өзүнчө жана кыйла терең талдоолор менен изилдөөлөр жүргүзүлөт.

2.3. Коомдон бөлбөстөн жазаларды аткарууну уюштуруу жазык-аткаруу системасын реформалоонун артыкчылыктуу багыты катары

Жогоруда каралгандай, азыркы учурда Кыргыз Республикасындагы көп колдонулган жазалардын бири эркиндиктен ажыратуу болуп саналат, жазалардын жалпы санындагы анын үлүшү 67 % түзөт [90], бул баардык жазага тартылгандардын ар бир үчүнчүсү дегенди билдирет. Бирок, ошону менн катар, эркиндиктен ажыратуунун абдан кеңири колдонулушу олуттуу кемчиликтер менен коштолгондуктан соттолгондун үй-бүлөсүнүн материалдык абалына чоң терс таасирлерди тийгизет. Анын кесепетинен көбүнчө үй-бүлө бузулат, эркиндигинен биринчи жолу ажыратылган адамдар кылмыштык жүрүм-турумдарга, көндүмдөргө ээ болот, коомдон алыстоо, жан-дүйнөнүн бузукулукка жетелениши, көндүм кылмыштуулуктун өсүшү, д.у.с. соттолгондорду тооруп, өзүнө тартат [165; 166; 167]. Акыр аягында иштин ушундай кейиштүү абалы күнөөлүүнү түзөтүү жана кайра социалдаштыруу, социалдык акыйкаттуулукту калыбына келтирүү, жаңы кылмыштарды болтуртпай алдын алуу (КР ЖК 63-б. 2-б. [113]) сыяктуу жазалоо максаттарынын ишке ашышына болгон ишенимди кетирет, “жазаларды колдонуу туурабы?” деген шекти туудурат.

Эркиндиктен ажыратуу түрүндө жазык системасындагы кризис эркиндиктен ажыратуу чараларынын альтернативи болгон жазалардын жаңы системасынын түзүлүшүнө жана жазык-укуктук юрисдикциянын ар түрдүү механизмдеринин жаралышына түрткү берди. Мында, коомдоштуруунун

оптимальдуу гумандуу каражаттарын издеп табуунун илимий негизделген процесси катары, кайсы бир даражада жазалоо саясатындагы жана түрмө системасындагы күчөп бараткан кризистен чыгаруучу жолду табууну издеген пенитенциарчылардын күч-аракеттеринин жыйынтыгы катары жазалардын альтернативдик жаңы системасынын социалдык-саясий шарттары жана альтернативдик иш-чаралардын иш-милдеттери жаралды [165, 2-б.].

Эл аралык алдыңкы тажрыйбаларды жетекчиликке алып, укуктарды бузуучуну коомдон обочолонтуп бөлбөгөн, эркиндиктен ажыратуунун альтернативи болгон жазаларды аткаруу системасын өнүктүрүү азыркы этапта, Кыргыз Республикасынын жазык-аткаруу системасын реформалоонун маанилүү, артыкчылыктуу багыттарынын бири болуп саналат. Бул тууралуу Кыргыз Республикасынын Өкмөтүнүн жазык-аткаруу системасын реформалоо жаатындагы баардык концептуалдуу документтеринде баса белгиленген.

Ошентип, соттолгондорду коомдон обочолонтуп бөлүү менен байланышпаган жазаларды аткаруу жаатындагы түп-тамырынан берки өзгөрүүлөр жазык-аткаруу системасынын түзүмүндө жүзөгө ашырыла баштады. 2019-жылы жазаларды аткаруучу мамлекеттик кызматтан ушул аталган жазалардын түрлөрүн аткаруу иши бөлүнүп алынып, Кыргыз Республикасынын Юстиция министрлигине караштуу Пробация боюнча департаментке берилди [75]. Ушул департамент 2018-2023-жылдарга Кыргыз Республикасынын жазык-аткаруу (пенитенциардык) системасын өнүктүрүү стратегиясынын жана депенализациялоо жана демилитаризациялоо боюнча ЖАСты реформалоонун алкагында түзүлгөнүн белгилей кетүү керек.

Пробация (латынча probatio - сыноо) иши - соттолгондорду коомдон обочолонтуп бөлүү менен байланышпаган жазаларды аткаруу жана социалдык-укуктук багыттагы мажбурлоочу мамлекеттин жаңы пенитенциардык институту болуп саналат. Мындай аныктаманы,

колдонулуп жаткан мыйзамдардагы пробация жөнүндө төмөнкүдөй түшүнүктөрдөн бүтүм чыгара алабыз:

пробация - бул инсанды социалдык изилдөөгө негизделген жана пробациянын кардарларын түзөөгө, алардын укук бузууларды жасоосунун алдын алууга, аларга социалдык көмөк көрсөтүүгө жана аларга карата кайра социалдаштыруу боюнча чараларды көрүүгө багытталган жеке социалдык-укуктук программаларга алардын ыктыярдуу катышуусунда аларга карата мамлекеттик мажбурлоо, коомдук таасир этүү чараларынын комплексин колдонуучу мамлекеттин социалдык-укуктук институту [1; 74];

пробация органы - коомдон обочолонтуу жана жазык-укуктук таасир этүүнүн мажбурлоо чаралары менен байланышпаган жазык жазаларын аткарууну, түзөтүү мекемелеринен мөөнөтүнөн мурда шарттуу бошотулган адамдарга көзөмөлдү социалдык-укуктук иш-милдеттерди аткаруу менен жүзөгө ашыруучу ыйгарым укуктуу мамлекеттик орган [1; 74] (КР ЖАК 2-б. [1]; Пробация жөнүндө мыйзамынын 3-б. [74]).

Пробация түшүнүгүнө ар түрдүү көз караштардын өнүгүшүнөн теориялык мамилелер жасалып келатат. Ушундан улам изилдөөчүлөрдүн көбү ага өзгөчө иш-милдеттер ыйгарылган, өзгөчөлүү жазык-укуктук институт катары баа берип жатышат.

Пробация кызматынын түзүлүшү Кыргызстандагы сот реформасы боюнча мыйзамдардын жаңы жана негизги новеллаларынын бири болуп саналат. Өлкөдөгү өнөкөт кылмыштарды азайтуучу, соттолгондорду коомдон обочолонтуп бөлбөстөн кайра коомдоштуруу жана социалдык коштомолуу жумуштар менен жазыктарды аткаруучу институтту толуктоого ушул кызмат чакырылган [168].

Кыргыз Республикасынын пробация органы Жазык аткаруу мамлекеттик кызматына караштуу мурдагы жазык-аткаруу инспекциясынын базасында түзүлдү, жана мындай идея 2000-жылда эле жаралганын баса айта кетүү керек. Ошону менен, бул жаңы пробация органы өз ордун так даана

тапты деп ишенебиз, жана буга чейин жүзөгө ашырылып келген ар кайсы ведомстволорго баш ийдирүү функционалдык ыргытуулардын аяктоосу деп тилейбиз (себеби, 2008-ж. чейин ички иштер министрлигинин, анан юстиция тутумуна берилип, кийин 2009-ж. Жазык аткаруу мамалекеттик кызматына киргизилип, 2019-жылдын 1-сентябрынан баштап кайрадан Минюсттун алдында иштеп баштады).

Ошону менен катар, жаңы түзүлгөн Пробация департаментинин милдеттеринин бирин соттолгондорду коомдон бөлөк кармоо менен байланышпаган жазаларды аткаруу болуп саналат, тактап айтканда, кылмыш же жорук жасаганы үчүн дайындалган жазалардын төмөнкүдөй түрлөрүн [1]: 1) коомдук иштер; 2) эркиндигин чектөө (жорук үчүн гана дайындалат); 3) белгилүү кызматтарды ээлөө же белгилүү иш жүргүзүү укугунан ажыратуу; 4) түзөтүү жумуштары (КР ЖАК 30-беренеси). Жана пробация жана жазык-аткаруу иш чөйрөсүндөгү мыйзамдарда белгиленген тартипте жазык-укуктук таасир көрсөтүүнүн мажбурлоо чараларын дагы алып баруу каралган [76] (КРнын Юстиция министрлигинин алдындагы Пробация департаменти жөнүндө жобонун (мындан ары – Пробация жөнүнжө жобо) 11-п.).

Жалпысынан, Пробация органдары төмөнкүлөрдү жүзөгө ашырат: соттолгондордун эсебин жүргүзөт; жазаларды өтөөнүн тартибин жана шарттарын аларга түшүндүрөт; коомдук жумуштар аткарылуучу объектилерди өз алдынча башкаруунун жергиликтүү органдары менен макулдашат; соттолгондордун жүрүм-турумдарын контролдойт; алар иштеген убакыттын суммаларынын эсебин (коомдук иштерди аткарууда) жүргүзөт; соттун өкүмүндө каралган бир кызматтарды ээлөөгө же белгилүү бир иш жүргүзүүгө салынган тыюуларды соттолгондордун сакташына контроль жүргүзөт; соттолгондор иштеген жердеги уюмдун администрациясынын өкүмдө көрсөтүлгөндөрдү аткарышын, ошондой эле соттолгондорго тыюу салынган иштин түрүнө берилген уруксатты жокко чыгарууга укугу бар органдар менен бирге, соттун өкүмүндө каралган бир

кызматтарды ээлөөгө же белгилүү бир иш жүргүзүүгө салынган тыюулардын аткарылышын текшерет; иштеген жерлерде соттолгондордун эмгек акыларынан кармап калуулардын (акчалай кармоолордун) жана аларды мамлекеттин кирешесине которуулардын өз учурунда жана үзгүлтүксүз жасалышын текшерет; соттолгондордун жазаларды өтөө (түзөтүү иштерин аткаруу) шарттарынын сакталышын контролдойт; сот жүктөгөн милдеттерди соттолгондордун аткарышын контролдойт; жалпы кабыл алынган адептик-этикалык жана укуктук ченемдерди соттолгондордун (чектелген эркиндиктерди аткарууда) сакташы боюнча иштерди жүргүзөт; соттолгондордун кыянат качуулары болгон учурларда жазаны жазанын башка түрүнө которуу жөнүндө сунушту сотко киргизет (КР ЖАК 44, 49, 53, 61-беренелери [1]).

Ошону менен катар, айтылган департамент, мыйзамдарда көрсөтүлгөн жазаларды аткаруу боюнча өзүнүн ишин жүзөгө ашырууда бир топ мыйзам актыларынын ченемдерин жетекчиликке алат. Мисалы, КРдин Жазык кодексин [113], КРдин Жоруктар жөнүндө кодексин [114], КРдин Жазык-аткаруу кодексин [1], КРдин Пробация жөнүндө мыйзамын [74], ошондой эле Кыргыз Республикасынын Юстиция министрлигинин алдындагы Пробация департаменти жөнүндө жобону [76] жана Пробацияны колдонуу жана кардарлардын эсебин алуунун тартибин [169] жана башка актыларын.

КР Юстиция министрлигине караштуу Пробация департаментинин башкаруу аппаратынын уюштуруучулук түзүмүн төмөнкүдөй түрдө сүрөттөп айтууга болот [170]: борбордук аппарат жана аймактар аралык башкармалыктар: Бишкек шаарындагы, Чүй, Талас облустарынын аймактар аралык башкармалыгы; Ош, Жалал-Абад, Баткен облустарынын аймактар аралык башкармалыгы; Ысык-Көл, Нарын облустарынын аймактар аралык башкармалыгы, ошондой эле пробациянын райондук 51 органдары иштеп жатат. Ушундай чынжырдык байланышта, коомдон бөлүү менен

байланышпаган жазаларды аткаруудагы негизги оордуктар пробациянын райондук органдарына жүктөлүп жаткандыгын белгилей кетүү керек.

Ал эми департаменттин кызматкерлери мамлекеттик кызматкерлер болуп саналышат [76]. Ушуга байланыштуу баса белгилей кетчү нерсе, Кыргыз Республикасынын Юстиция системасындагы жарандык институт катары пробация кызматтарынын статусу жана ведомстволук таандыгы жөнүндө маанилүү саясий чечим кабыл алынды десек жаңылышпайбыз.

Азыркы учурда департаменттин штаты, мүмкүн болуучу 178 бирдиктин ичинен болгону 135 бирдик түзүп [170], ар бир жыл сайын алардын санын 40 бирдикке көбөйтүү дагы пландаштырылууда. Ошонун натыйжасында ар бир район керектүү кызматкерлер (пробациялык көзөмөлдү жүзөгө ашыруучу социалдык жумушкер, социолог жана кызматкер) менен камсыз болушу күтүлүүдө [171].

Айта кетчү нерсе, 2019-жылдын 1-ноябрындагы абал боюнча КР Юстиция министрилигине караштуу Пробация департаментинин эсебинде 5 354 кардар турса [172], 2020-жылдын аягында 5 494 кардар каттоодо болгон [173, 10-б.] (бул жазык-аткаруу системасынын жабык мекемелеринде камалган соттолгондордун жалпы санынын 50% түзөт). Ушундан улам, бул жаңы орган түзүлгөн учурдан тартып, эсептеги кардарлар менен персоналдардын сандарынын терс катнаш көйгөйү пайда болуп, бул катнаш 90 кардарга 1 кызматкер туура келип калды.

Ошол эле учурда, пробациялоонун райондук органдарынын, өлкөнүн административдик бөлүштүрүлүшүнө ылайык уюштурулушуна байланыштуу, кызматкерлерге кызматтык оордуктун жүктөлүшү ар кандай болуп, айрым жерлерде 1:90дон да жогору. Мисалы, Ош шаарында 100 кардарга 1 кызматкер туура келсе, Жалал-Абад облусунун Сузак районунда 112 кардарды 1 кызматкер тейлейт [174].

Пробация органдарынын төмөнкүдөй милдеттик түйшүктөрү буларга кошумча оордуктарды кошорун эске алсак, мисалы: соттун тапшыруусу

боюнча *пробациялык баяндаманы даярдоо* (социалдык-психологиялык изилдөөлөрдүн негизинде сотко чейинки пробация); ошондой эле *аткаруу пробациясын ишке ашыруу* (коомдон обочолонтпогон жазаларды аткаруусун уюштуруу жана аны менен катар кардарларга карата иш-чараларды жасоо менен социалдык-психологиялык иштерди уюштуруу жана жүргүзүү, пробация кардарларын ыңгайлаштыруучу программаны ишке ашыруу); булар менен бирге *пенитенциардык пробациялоону жасоо* (түзөтүү мекемелеринде кармалган соттолгондорду жарандык коомго катышууга даярдоо, жабык типтеги түзөтүү мекемелеринен мөөнөтүнөн мурда шарттуу бошотулган соттолгондорду бошотууга даярдоо); *пенитенциардан кийинки пробация* (эркиндиктен ажыраткан жерден мөөнөтүнөн мурда шарттуу бошотулган адамдарга карата контролду жана көзөмөлдү, социалдык-психологиялык иштерди уюштуруу, ыңгайлаштыруу программасын ишке ашыруу) (КР ЖКсынын 271-б. 4-б. [116]; КРдин Пробация жөнүндө мыйзамынын 11, 12-б. [74]). Кадрлар менен камсыз кылууда түзүлгөн начар кырдаал департаменттин кызматкерлерине жүктөлгөн милдеттердин ишке ашырылышынын кооптуулугун жогорулатып жатат.

Мындан тышкары, учурдагы жаралган көйгөйлөрдү эске алганда, мисалы, өнүккөн инфратүзүмдөрүнүн жоктугу, материалдык-техникалык жактан чабал жабдылгандыгы жана алардын көбү (90%) милиция кызматкерлеринин кабинеттерине, дагы башкалары ар кандай ведомстволор жайгашкан жайларга жайгаштырылганы, оргтехникалар, кызматтык байланыш, комплектөөчү жана транспорт каражаттары менен камсыз кылуунун маселелери, персоналдарды социалдык жактан коргоонун төмөндүгү, дагы башкалар [174] пробация органдары аткаруучу иштерин жалпы жонунан алганда соттолгондордун эсептерин алуу менен аларды каттоо менен чектелип, пробацияны ишке киргизүү максаттар кагаз жүзүндө калуу тобокелдиги жаралып келет.

Айтылган шарттарда жазалангандар тарабынан тартип бузуу жана пробация органдарынын кызматкерлеринин коопсуздуктарынын кооптуулуктарынын өсүү фактыларынын көбөйүшү таң калычтуу эмес. Тартип бузуу жана башканын жашоосуна коркунуч келтирүү жүрүм-турумдарынын ар бир учурунун себептери жеке өзгөчүлүккө ээ жана пробация кардарларынын ар кандай жеке инсандык жана социалдык, экономикалык ж.б. мүнөздөгү турмуштук шарттары менен байланышкан.

Эркиндиктен ажыратуу менен байланышпаган жазаларды жокко чыгаруу жөнүндө 2018-жылы – 117, 2017-жылы – 133, 2016-жылы 146 сунуштар сот органдарына берилген. Ошолордун негизинде тиешелүү чечимдердин кабыл алынгандыгын, сунуштарда көрсөтүлгөн пробациянын кардарларына издөө жарыялангандыгын [175], аларга жүргүзүлгөн талдоолор көрсөттү. Бул жогоруда айтылгандарды бышыктоочу мисал боло алат.

Пробация органдарын олуттуу маселелер жана көйгөйлөр менен жекеме жеке калтырууга болбойт, сөз болуп жаткан органды түзүүнүн максаттарына жана ийгиликтерге жетишүү үчүн ыкчам чараларды көрүү керек. Көйгөйлөрдү чечүүгө комплекстүү мамиле жасалууга тийиш, Персоналдардын шайкеш жумушчу жүктөмдөрүнүн стандарттары 1:30 же 1:40 чектеринде белгилениши керек. Анткени, көрсөтүлгөн ушул сандар ар кайсы өлкөдө ар кандай колдонулуп жүргөн менен, 1 кызматкер 30-45 ишти сапаттуу жүргүзө алат [176, 26-б.] деп эсептеген көз караш баардык өлкөлөрдө басымдуулук кылат. Бул жөнүндө мисалы, укук бузуучуларды коомдон бөлбөстөн жазаларды жана башка чараларды аткаруунун Европа эрежелерине берген Европанын Министрлер Советинин комитетинин сунуштарынын 38-Эрежесинде минтип белгиленет: *“персоналдын саны жүктөлгөн милдеттерди аткарууга байланыштуу жетиштүү болуусу керек. ... Жана ал үчүн тиешелүү стандарттар даярдалып бекилиши керек ...”* [177].

Ошону менен катар, республикабыздагы персоналдардын 50 пайыздан (%) азы жогорку юридикалык билими бар экендигин, калгандары пробация иши менен байланышпаган адистиктерге (экономист, финансист, байланыш инженери ж.б) ээ экендигин пробация органдарынын персоналдарына жүргүзүлгөн тандалма сурамжылоолор көрсөттү.

Пробация системасына керектүү “социалдык жумушкер”, “психолог”, “конфликтолог”, “клиникалык психолог” сыяктуу адистиктер боюнча жогорку билими бар кызматкерлер айрым жерлерде тап-такыр жок (пробациянын 35 райондук органдарында, мисалы, Чүй облустук башкармалыгынын Панфилов, Жайыл райондорунда, Талас облустук башкармалыгынын Бакай-Ата, Кара-Буура райондорунда, Ош облустук башкармалыгынын Араван, Чоң-Алай райондорунда, Ысык-Көл облустук башкармалыгынын Тоң, Жети-Өгүз райондорунда, Нарын облустук башкармалыгынын Ат-Башы, Ак-Талаа райондорунда).

Айрыкча пробация кардарларына социалдык-укуктук жана психологиялык жардамдарды көрсөтүү, алардын социалдык-психологиялык бөтөнчүлүктөрүн баалоо, социалдык-укуктук жана психологиялык жардамдарга болгон муктаждыктарын табуу, пробациялык көзөмөлдүн зарыл болгон көлөмүн жана интенсивдүүлүгүнүн деңгээлин аныктоо пробация органдарынын жаңы шарттардагы иштеринин айырмалуу өзгөчөлүктөрү болуп саналат. Агрессиядан, жеке инсандык мамилелердеги чаташуулардан кутултууга, адептик баалуулуктарды өзгөртүүгө, жабырлангандар менен элдешүүгө багытталган психикалык түзөтүү терапиясы боюнча жекече жана топтошмо психологиялык тренингдерди өткөрүү, жекече психологиялык иштерди жүргүзүү, атайын программаларга пробация кардарларынын катышуусунун себептерин аныктоо үчүн адистешкен кадрлар талап кылынат.

Мында “Ювеналдык пробация” сыяктуу жаш курактар маселесин чечүүгө пробация органдарынын адистешүүсү зарыл экендигин жана Пробация жөнүндө КР мыйзамынын 7-главасынын ченемдериндеги

жоболорду эске алып (мыйзамдын 35-36-б.) [74], жаш курактары жете электер менен иштей турган социалдык-психологиялык багыттагы адистер үчүн кызмат орундарын киргизүүнү пробация органдары кароого тийиш.

Жаш-курагы жетелек пробация кардарларынын инсандыгына социалдык-психологиялык изилдөөлөрдү жүргүзүүнүн натыйжаларына негизденип аларга мамиле жасоого жана моралдык, адамдык баалуулуктарга болгон инсандык ички ынанымдарды жакшы жагына өзгөртүүгө, өзүнө өзү чынчыл баа берүүгө, терс көндүмдөрдү жана мүнөздөрдү оңдоого умтулууга, жана социалдык-укуктук жардамдарды көрсөтүүчү жеке программаларга катышууга багыттаган, таасир берген психологиялык түзөтүүлөр жүзөгө ашырылышы керек.

Ошондуктан ушул көрсөтүлгөн жагдайларды эске алып, пробация кызматтарынын персоналдарын даярдоо системасына өзгөчө жогорку көңүл буруу керек. Ал эми персоналдарды даярдоого тиешелүү окутуу-даярдоо программалары республиканын мамлекеттик-укуктук түзүмүнүн улуттук системасынын жана укуктук салттардын өзгөчөлүктөрүн эске алуу менен, заманбап эл аралык стандарттарга ылайык түзүлүүгө тийиш.

Так аныкталган стратегиянын жана башкаруу жол-жоболорунун, ишти майнаптуу уюштуруунун жана ийкемдүү административдик түзүмдүн, талаптарга ылайык келген бюджеттин жана алардын сарпталышын так контролдоонун маани-маңызына, жоопкерчиликтин абдан чон экендигине түшүнүү пробация органдарынын иштерин ийгиликтүү жүзөгө ашыруунун маанилүү элементтеринин бири болуп саналат.

Айрыкча финансылык каражаттардын жетишсиздигинен улам биздин өлкөгө пробацияны киргизүүнүн мөөнөттөрү дайыма кийинкиге калтырылып, узартылып келген. Ушул жетишсиздиктин кесепетинен улам соттолгондорду коомдон бөлүү менен байланышпаган, эркиндиктен ажыратуу жазаларынын түрлөрүнүн альтернативдик системасын чындап өнүктүрүү иштери токтоп калууда.

Өнүкпөй калууга жол бербөө үчүн жазалардын альтернативдик түрлөрүн ишке ашырууга керектүү, тиешелүү социалдык-экономикалык шарттарды, укук коргоо органдарынын ишине ушундай стратегияны киргизүүнүн зарылдыгы, максат ченемдүүлүгү жана натыйжалары жөнүндө туруктуу коомдук пикирди коом менен мамлекет түзүүгө тийиш.

Коомдон обочолонтуп бөлбөстөн жазаларды аткаруучу, эркиндиктен ажыратуунун альтернативасы болгон системаны өнүктүрүү түрмөдөгү калктын сандарын азайтууга жана көптөгөндөрдү кылмыш жолунан кайтууга, эл аралык рейтингдеги өлкөнүн позициясын жогорулатууга, пенитенциардык мекемелерде камалгандардын жыштыктарын азайтууга, булардын натыйжасында соттолгондорду кармоонун санитардык, турмуш-тиричилик шарттарын жакшыртууга, ошондой эле кыйноолорду, ырайымсыз мамилелерди жасоолорду төмөндөтүүгө тике таасирлерди тийгизе тургандыгын эл аралык тажрыйбалар көрсөтүүдө.

Мына ушуларга байланыштуу, Кыргыз Республикасы түрмөлөргө камоонун, эркиндиктен ажыратуунун альтернативдик чараларынын мыйзамдык базасын өркүндөтүүчү, жазык-аткаруу системасын реформалоонун артыкчылыктуу багыты катары укук бузгандарды коомдон бөлбөстөн жазаларды аткаруу тутумун өнүктүрүүчү саясатты улантышы керек.

3-ГЛАВА. КЫРГЫЗ РЕСПУБЛИКАСЫНЫН ЖАЗЫК-АТКАРУУ СИСТЕМАСЫН РЕФОРМАЛООНУН НЕГИЗГИ БАГЫТТАРЫ

3.1. Кыргыз Республикасынын жазык-аткаруу мыйзамдарын гумандаштыруу

Адамдын жана жарандын укуктары жана эркиндиктери “эң жогорку баалуулук” катары конституциялык ченемдерге киргизилди, аларды сактоонун жана кепилдиктүүлүгүнүн деңгээли укуктук мамлекеттин белгилеринин бири болуп саналары шексиз. Элге жашоонун татыктуу шарттарын түзүү, эркиндикке, жеке турмуштун кол тийгиздигине, коомдук-саясий процесстерге жигердүү катышууга, социалдык жактан коргоого кепилдиктерди камсыз кылуу Кыргыз Республикасында жүзөгө ашырылып жаткан кайра түзүүлөрдүн негизги максатын, баардык мамлекеттик органдарынын ишинин маани-мазмунун аныктап турат (КР Конституциясынын 16-б.) [113]. Адамды сүйүүнүн, ага гумандуулук мамилелерин жасоонун натыйжалары инсандын, коомдун жана мамлекеттин ортолорундагы өз ара мамилелерди, курчап тургандарга жана жеке өзүнө жасалуучу мамилени адеп-ахлак ченемдеринин негизинде курууга мүмкүндүк берген цивилдүү коомдук мамилелердин принциби катары чыгат [178, 162-б.].

Ал эми мыйзамдарды гумандаштыруу (латынча homo – адам, humanus – адамгерчиликтүү, humanismus - адамзаттуулук, адамды сүйүүчүлүк, франц. humaniser) [179; 180] объективдүү зарылдыктын негизинде жаралган, адамзатынын карт тарыхы өнүгүүнүн прогрессивдүү процесси катары аныктаган, Кыргыз Республикасынын жазык-аткаруу системасынын реформалоонун негизги багыты болуп саналат.

Гумандаштыруунун зарылдыгы Кыргыз Республикасы тарабынан өз убагында бир топ эл аралык документтерин ратификациялоо менен пайда болуп, универсалдуу баалуулуктарды коргоо керектигин мойнуна алган. Жана адамдардын укуктары боюнча эл аралык органдардын улуттук

мезгилдүү баяндамаларды даярдашына керектүү маалыматтар менен камсыз кылуу, ошондой эле ушул багыттардагы эл аралык органдардын сунуштарын ишке ашыруу боюнча иш-чараларды жүзөгө ашыруу жаатындагы өзүнүн эл аралык милдеттенмелерин аткарып келатат [50, 36-б.].

Гумандаштыруу деген сөздүн мыйзамдардагы маани-маңыздары - коомдук мамилелердин жалпы адеп-ахлактык, жалпы адамзатына таандык баалуулуктары дегенди билдирет. Ал эми мындай баалуулуктар социалдык-экономикалык, саясий жана улуттук шарттарга, абалдарга көз каранды эмес болгондуктан коомдук аң-сезимдерде, жүрөктөрдүн түпкүрүндө, үмүттөрдө, алдыңкы коомдордо көөнөрбөс байлык катары жашай берет. Ушул баалуулуктар жарандардын коопсуздуктарын камсыз кылуучу жана адамдын аброюн басмырлатпоочу курал, каражат, акыл-эс, жобо, эреже катары жаңы өнүгүп келаткан коомдо, мыйзамдык ченем катары өнүккөн коомдо түзүлөт жана колдонулат. *Ошондуктан Кыргыз Республикасынын жаңы жазык саясатына ылайык жазык-аткаруу мыйзамдарын гуманитардуу айрым маанилүү өнүктөрүн ушул бөлүктө кароо туура болчудай.*

Жогоруда бир нече жолу айтылган *соттук-укуктук реформанын өзү жөнүндө маселеге баарыдан мурда учкай кайрыла кетүү керек.* Кыргызстандын жаңы Конституциясынын 2010-жылы кабыл алынышынын негизинде аталган ушул реформа ишке киргизилди [113]. Анын негизинде өлкөнүн мамлекеттик түзүлүшү системасында олуттуу өзгөрүүлөр жүрдү, президенттик башкаруудан парламенттик, же парламенттик-президенттик башкарууга өтүүнүн механизмдери ишке киргизилди. Көз каранды эместик жана өз алдынчалык принциптери менен иштөөгө керектүү кыйла кенен укуктук мейкиндик бийликтин сот бутагына берилди. Адамдын пайдубалдуу укуктарын коргоо кепилдиктери, эл аралык механизмдер кеңейди.

2012-жылдын январь айында Кыргыз Республикасынын Президентинин Жарлыгы [181] менен сот системасын андан ары реформа кылуу макулдашылган сунуштарды иштеп чыгуучу Комиссия түзүлдү. Анын

демилгеси менен “Сот реформасы боюнча маектер” деп аталган эл аралык конференция даярдалды жана 2012-жылдын март айында өткөрүлдү. Кыргыз Республикасынын сот реформасынын концепциясын иштеп чыгуу максатында ага мамлекеттик, сот жана укук коргоо органдарынын, жарандык коомдун өкүлдөрү катышты. Андан кийинки конференциялардын, форумдардын, топтошуп талкуулоолордун, комиссиялардын жыйындарынын көп күндүк талкуулардын негизинде сот системасын реформалоо боюнча сунуштар иштелип чыгып [182], алар “Кыргыз Республикасындагы сот акыйкаттуулугун өркүндөтүүнүн чаралары жөнүндө” Кыргыз Республикасынын Президентинин 2012-жылдын 8-августундагы Жарлыгы менен бекитилди [72]. Ушул Жарлык Кыргызстандагы сот-укуктук реформанын программалык документи болуп калды, ал ушул күнгө чейин ишке ашырылып жатат.

"2014-2017-жылдарга Кыргыз Республикасынын сот тутумун өнүктүрүүнүн" мамлекеттик максаттуу программасы кабыл алынып [183], Кыргызстандын сот системасын өнүктүрүүнүн жана соттук корпусту сапаттуу жаңылоонун үч артыкчылыктуу негиздеринде сот акыйкаттуулугу системасын реформа кылуу сунуш кылынды. Ошондой эле сот акыйкаттуулугун жүзөгө ашырууда ченемдерди өркүндөтүүгө багытталган жана ушул реформанын негизги звеносу болуп саналган жаңыланган материалдык, процессуалдык, аткаруучулук жана башка мыйзамдарды иштеп чыгуу жагы да ушул программада каралган болчу.

Мамлекеттин сот-укуктук секторун реформалоонун негизги максаттары, милдеттери жана багыттары катары төмөнкүлөр аныкталган [72; 184]:

- сот адилеттигинин натыйжалуулугун көтөрүү;
- сот адилеттигин жана жазык мыйзамдарын, алардын ичинде кылмыштуу жосундарды гумандаштыруу, декриминализациялоо жана депенализациялоо;

- пробацациялоо институтун киргизүү;

- эркиндиктен ажыратуу менен байланышпаган жазаларды, анын ичинде айып, үч айып, коомдук жумуштар жана эркиндикти чектөө, ошондой эле кесүү чараларын, камоонун альтернативасын ж.б. колдонуу чөйрөлөрүн кеңейтүү.

Сот реформасынын Концепциясын жана жазык, жазык-процессуалдык, жазык-аткаруу кодекстерине өзгөртүүлөрдү киргизүүнүн негизги багыттары ж.б. аныкталгандан кийин Кыргызстандын бийлиги кабыл алынган Концепциянын алкагында мыйзамдарды өзгөртүү ишин жүзөгө ашыра баштады. 2013-жылдын февралында Кыргыз Республикасынын Президентинин Аппаратынын жетекчисинин буйругу [185] менен мыйзамдардын долбоорлорун иштеп чыгуучу курамы 114 кишиден турган 7 эксперттик жумушчу топ түзүлдү, кадыр-барктуу укук таануучулар, юристтер, жетекчилер алардын жетекчилигине дайындалды.

Өзгөрүүлөрдү киргизүү процессинин логикасынын, артыкчылыктарынын, ырааттуулуктарынын жана иштердин көлөмдөрүнүн негизинде мыйзамдарга өзгөртүүлөрдү киргизүү документтердин эки пакети аркылуу ишке ашырылды. 2011 – 2017 - жылдардын аралыгында жүргүзүлгөн кеңири кеңешүү процесстеринин жүрүшүндө 17 кодекстердин жана мыйзамдардын баардыгы иштелип чыкты жана кабыл алынды. *Биринчи кезектеги пакетте* (2011-2013-ж.) сот системасынын ишине тиешелүү мыйзамдар, ал эми *экинчи пакетте* материалдык жана процессуалдык мыйзамдар реформаланды: Жазык кодекси [113], Жазык-процессуалдык кодекси [116], Жазык-аткаруу кодекси [1], Жарандык процесстик кодекси [186], ал эми “Жоруктар жөнүндө” кодекси [114], “Бузуулар жөнүндө” кодекси [115], Административдик-процессуалдык кодекси [187], жана “Пробацация жөнүндө” [74] ж.б. мыйзамдары жаңы иштелип чыкты жана аларга бир катар эксперттер тарабынан оң баалар берилди [182].

Ушул аталган мыйзамдардын долбоорлорунун эң чоң пакетин КРнын Президентине караштуу соттук реформа боюнча Кеңеш жактырып, 2014-жылдын 22-декабрында КРнын Жогорку Кеңешинин кароосуна берди. 5-чакырылыштагы парламент мыйзамдардын пакетин 2015-жылдын аяк ченинде карап кабыл алды жана аларга өлкөнүн Президенти 2017-жылдын февралында кол койду. Мында мыйзамдардын жазык-укуктук блогунун күчүнө кириши 2019-жылдын 1-январына чейин узартылды [73].

Айтылган кылмыш-жаза ченемдерин гуманизациялоо багытында бир топ позитивисттик карап чыгуулар орун алды. Мисалга алсак, *кылмыштарды декриминализациялоо жана депенализациялоо багытында* “кылмыштык укук бузуулар” түшүнүгүнө кайра ой жүгүртүлдү жана жосундар, кылмыштар, жазык жоруктары жана бузуулары түрүндөгү үч мүчөлүү классификациялоо түзүлдү, алар төмөнкү үч кодексте: КР Жазык кодексинде, “Жоруктар жөнүндө” КР кодексинде, “Бузуулар жөнүндө” КР кодексинде чагылдырылды. Эки башка түшүнүүлөрдү болтурбоо үчүн *өнөкөт кылмыштары институту алынып салынды. Жазалар түшүнүктөрү жана системасы кайра каралды.* “Катуу жазалардан” баш тартуу, же коомдон бөлүү менен байланышкан жана коомдон бөлүү менен байланышпаган деп бөлүштүрүлгөн жазалар киргизилди, жаза чараларын түзүүчү механизмдер иштелип чыкты жана жазаларды категорияларга өткөрүү жүзөгө ашырылды. Ошондой эле азыркы учурда бир жолку кылмыш үчүн 15 жылдык жана кылмыштар менен өкүмдөрдүн жыйындылары боюнча 20 жылдык *эркиндиктен ажыратуулардын максималдуу мөөнөттөрү өзгөртүлдү.* Оорусу жазаларды өтөөдөн бошотуу же мөөнөтүнөн мурда шарттуу бошотуу сыяктуу гумандаштыруунун техникалык жактан маанилүү ыкмалары, ж.б. да аларда каралды.

Ал эми сот-укуктук реформанын алкагында 2017-жылы кабыл алынган Жазык-аткаруу кодекси азыркы учурда 6 бөлүктөн, 26 главадан, 168

беренеден жана соттун өкүмү боюнча конфискацияланбоочу мүлктөрдүн тизмелерин бекиткен тиркемелерден турат.

Көптөгөн эксперттердин пикирлери боюнча, колдонулуп жаткан жаңы жазык-аткаруу кодекси прогрессивдүүлүгү жана соттун өкүмү менен жазаларды аткаруунун жүрүшүндө адамдын укуктарын жана эркиндиктерин коргоого багытталгандыгы менен айырмаланып турат [188, 36-б.].

Мисалы, ”ар бир адамдын укуктарынын жана эркиндиктеринин жалпы теңдиги”, анын ичинде мыйзамдын жана соттун алдындагы жалпы теңдик, адамды жана анын үй-бүлөсүнүн баардык мүчөлөрүнүн инсандыгын жана аброюн урматтоо, кыйноолорго жана ырайымсыз мамиле жасоолорго, жазаларга, басмырлоолорго тыюу салуу адамдын укуктарынын жана соттолгондорго мамиле жасоонун эл аралык стандарттарынын негизги принциптери болуп саналат. Ушул аталган принциптер КР Жазык-аткаруу кодексиндеги, Жазык кодексиндеги, Жоруктар жөнүндөгү кодекстеги жана Жазык-процессуалдык кодекстеги жоболордо ырааттуу чагылдырылат.

Ушулар менен бирге белгилей кетчү нерсе, мыйзам чыгаруучу жаңы Жазык-аткаруу кодексинде анын принциптерин белгилөө менен катар, алардын ар бирөөсүнүн мазмунун ачып көрсөткөн, мындай жагдай кодексин мурдагы редакциясында жок болчу. Бул мамлекеттик түзүмдөрдүн жана жазаларды аткаруу чөйрөсүндөгү укуктук мамилелерге катышуучулардын мыйзамды туура колдонуусу үчүн керектүү абдан маанилүү өзгөчөлүк блуп саналат.

Пробациянын киргизилиши жазык-укуктук блоктогу мыйзамдардын абдан маанилүү, олуттуу, жаңы “новелласы” болуп калды. Пробациялык көзөмөлдү колдонуу аркылуу жазадан бошотуучу институт катары пробация баарыдан мурда Жазык кодекси менен бекитилген. Ал эми Жазык-процессуалдык кодекси ушул чараны соттун дайындашынын тартибин регламенттейт. Ушундан улам жаңы Жазык-аткаруу кодексинде пробация институтунун маселелери менен байланышкан жол-жоболор майда-

чүйдөсүнө чейин жазылган. Мындан сырткары, реформанын алкагында “Пробация жөнүндө” [74] КР Мыйзамынын долбоору иштелип чыккан жана кабыл алынган, анда пробация түшүнүгү, анын принциптери жана түрлөрү, пробация органдарынын иш-милдеттери, пробациянын кардарларынын ж.б. негизги укуктары жана милдеттери белгиленген.

Акыркы он жылдыкта түрмөлөргө камоо жолдору менен кылмыш үчүн жазалардын чыныгы максаттарына жетишүүнүн маселелери боюнча көптөгөн изилдөөлөр жүргүзүлдү. Жана ал максаттарга жетүүгө көбүндө коомдон обочолонтуп кармоо менен байланышкан жазаларды аткаруудагы мүчүлүштүктөр тоскоол болгону мындай изилдөөлөрдүн жыйынтыктарында чагылдырылат.

Мындай себептерден, пробациянын иш жүзүнө киргизилиши, түрмө элинин көрсөткүчүн басаңдатууга алып келүүчү позитивдүү мүмкүчүлүк деп эсептелинуудө. Бул көптөгөн көксөгөндөрдүн тилектерин берүүчү табигый көрүнүш болуп саналат. Анткени көз каранды эместиктин жылдарында эле өлкөнүн абдан көп сандагы калкы жазык-аткаруу системасынын тегирменинин “жанчууларынан” өттү. Айрым жылдарда түрмөдөгү калктын саны сыйымдуулук ченеминен көп эсеге ашып кеткен. Мисалы 1998-жылы ал 21,2 миң кишиге жеткен [85]. Сыйымдуулук ченеминен ашып кетиши фактору кириптер кылган кесепеттерден: түрмөдөгү кылмыштуулуктун өсүшүнөн, оору-сыркоолордун көбөйүшүнөн, санитардык ченемдердин одоно бузулушунан, өлүм-житимдин өсүшүнөн ж.б. кутулуу үчүн өкмөт бир нече жолу камак жайларындагылардын сандарын түп-тамырынан бери өзөртүүчү чараларды колдонууга аргасыз мажбур болгон. Мындай олуттуу иште көңүлдүн негизги чордону, басымы гумандаштыруу боюнча иш-чаралардын эсебинен түрмө калкынын санын азайтууга бурулган, андай иш-чаралар төмөнкүлөр болуп саналат:

- 1997-жылы жаңы жазык мыйзамдарынын кабыл алынышы (2000-жылга карата түрмөдөгү калктын саны 16,4 мин кишиге чейин кыскартылган);

- 2002-жылы ИИМдин карамагынан Юстиция министрлигинин карамагына берүү жолу менен жазык-аткаруу системасын демилитаризациялоо иш-чарасы (2007-жылга карата түрмөдөгү калктын саны 15,1 мин кишиге чейин кыскартылган);

- 2007-жылы жазык, жазык-процессуалдык жана жазык-аткаруу мыйзамдарына түзөтүүлөрдүн, өзгөртүүлөрдүн олуттуу пакетинин кабыл алынышы (2009-жылга карата түрмөдөгү калктын саны 9,6 мин кишиге чейин кыскартылган); ошондой эле мунапыс жөнүндө көптөгөн актылар кабыл алынган.

Ушундай ыкманын булагы тез соолуп каларын жана анын майнаптуулугу узакка созулбай тургандыгын турмуш өзү көптөгөн жолу көрсөткөн. Мына акыркы 5 жылда эле өлкөнүн түрмөсүндөгү калктын санынын жай жана туруктуу өсүп жатышы, буга дагы бир далил боло алат.

Адамды эркиндиктен ажыратуу менен байланышпаган жазалардын альтернативдик механизмдерин кеңири колдонуу зарыл болуп жатканын илимий изилдөөлөрдүн жыйынтыгы таасын көрсөттү. Буга мисал катары, жогоруда келтирилген Кыргызстандын маалыматтарына Казактандын статистикалык маалыматтарын салыштыралы: 2010-жылга карата Казакстандын түрмөлөрүндөгү калктын саны 55 140 кишини түзгөн. 2015-жылы жазык мыйзамдарынын гумандаштыруунун жана соттолгондордун бөлүгүн пробация оргнларынын контролдоосуна өткөрүп берүүнүн эсебинен түрмөлөрдөгү соттолгондордун саны 25 892 кишиге чейин кыскартылып, жабык типтеги мекемелердеги тжана республикалык бюджеттеги оордуктар төмөндөтүлгөн [189; 190, 7-б.].

Соттолгондордун жашоо-тиричилигин камсыз кылууга, жабык пенитенциардык системаны жана анын персоналдарын кармоого олуттуу

көлөмдөгү каражаттарды жумшоого мамлекет мажбур болуп жатканын белгилей кетүү керек. Түзөтүү мекемесиндеги бир орундун наркы, так айтканда, аны эл аралык стандарттарга толук ылайык келтирип кармоо, асыроо үчүн сарпталуучу бир жылдык каражат \$20 миң АКШ [14, 31-б.] долларын түзөрүн адистер эсептеп чыгышкан. Жазаларды өтөөчүлөргө ушундай шарттарды түзүүгө жөндөмдүү мамлекеттердин саны дүйнөдө абдан аз. Мисалга Швецияны алалы, бул өлкө бир соттолгонду түрмөдө кармоо үчүн күнүнө казынадан \$200 АКШ долларын, ал эми тергөө жүргүзүлүп жаткан бир кишиге \$185 АКШ долларын сарптайт. Ушул эле учурда пробация кызматтары көзөмөлдөгөн ар бир кардарга болгону \$15 долларды гана сарптайт [191, 77-б.].

Финансылоо маселеси Кыргыз Республикасынын пенитенциардык системасы үчүн абдан курч көйгөй болуп саналат, резинадай чоюлуп узарып бараткан жазык-аткаруу системасын реформалоонун логикалык жактан бүтүшү финансылоого жараша болот. Ушул маселенин чечилишинде кыйынчылыктар күчөп бараткандыгына карабастан жазык-аткаруу системасына бөлүнгөн каражаттардын көбөйүү тенденциясы туруктуу байкала баштады. Мисалы, 2014-жылы ЖАМКны кармоого республикалык бюджеттик сарптоолор 800 млн. сомду түзсө [192], 2016-жылы ушул көрсөткүч 115 млн. 959 миң сомду түзгөн [193]. 2020-жылы 1,2 млрд. сомду бөлүү каралган [194]. Ушул каражаттардан бир соттолгонду бир күн асыроого 129 сом (\$2 доллар), ал эми бир жылга 20-30 миң сомго (\$500 долларга) жакыны сарпталат [108].

Ошол эле учурда адистердин болжолдуу эсептери боюнча пробация жөнүндө мыйзамды ишке ашыруу жана пробация кызматтарын киргизүү үчүн 353 млн. сомго жакын каражат жумшалуусу күтүлүүдө [195]. Ушул мисалда айырма олуттуу байкалып турат.

Кандай гана болбосун чыгымдардын баардыгы салык төлөөчүлөрдүн жонуна оор жүк катары жүктөлөөрүн эстен чыгарбасак.

Дүйнөнүн көп өлкөлөрүндө колдонулуп жаткан күнөөлүүнү түзөтүү жана кайра коомдоштуруу, анын жаңы кылмыштарды жасашынын алдын алуу, социалдык акыйкаттуулукту калыбына келтирүү сыяктуу чараларды Кыргызстанда колдонуунун максаттары соттолгондорду коомдон ажыратуу жолу менен жетишилбейт. Мунун көп сандаган себептери бар.

Кылмыштарды жасаганга чейин экономикалык, социалдык жакшы шарттарда жашаган кишилер да эркиндиктен ажыратуучу жерлерде жазаларды өтөп жаткандардын арасында арбын. Ошого карабастан жакырчылык, жумушсуздук, турак жайынын жоктугу, үй-бүлөлүк көйгөйлөр, банги заттарына жана спирт ичимдиктерине берилип кетүүлөр көптөгөн кылмышкерлердин кылмыш жолуна түшүүсүнүн себептери болуп саналат. Алардын көбү күч колдонуу менен байланышпаган анча оор эмес кылмыштарды жасаганлыгы үчүн эркиндигинен ажыратуу өкүмүнө туш болушат. Аларга жөн эле соттоп жиберүү мамилесин жасоо коомдогу коопсуздукту туруктуу камсыз кылуу көйгөйүн чечпейт, тескерисинче жакырданууга, ишсиз калууга, жумушка орношуу мүмкүнчүлүгүнүн азайышына, өз ара мамилелердин начарлашына, психологиялык татаалдашууларга жана психикалык ооруларга, банги заттарын узак же көп колдонууларга кириптер кылат [176].

Андан сырткары, соттолгондордун ден соолуктары түрмөнүн элге чектен тыш толушунан келип чыккан кургак учук, ВИЧ, гепатит сыяктуу жугуштуу оорулардын жугуп таркоо кооптуулуктарына туш болот. Зордук-зомбулук түрмө турмушунун көндүм элементине айланат.

Ушундай учурларда, жагдайларда адамды коомдон бөлүүнүн максат ченемдүү экендиги шек туудурбай койбойт. Камоо жерлеринде камакта жүргөндөр бара-бара үй-бүлөсү, достору ж.б. менен болгон коомдук байланыштарды, эмгектик көндүмдөрдү, байланыш жөндөмдүүлүктөрүн жогото баштайт, Буга кошул-ташыл болуп тегерегиндегилер соттолгонду стигматциялайт, жөнөкөй тил менен айтканда кайсы бир категориядагы

адамдар социалдык-психологиялык жактан басмырлоолорго дуушар болот. Жаңылыш түзүлгөн пикирлердин негизинде соттолгондорго маскаралоочу, алардын кайсы бир жагын кемсинтип көрсөтүүчү стигма – эн-белги ат коюулар, кысымга алуулар ж.б. колдонулат. Стигмация жазык-укуктук мамилелер чөйрөсүндөгү репрессивдик саясатты чагылдырган кубулуш. Ал советтик коомго жат саясий аракеттерди жасаган адамдарга кылмышкер статусу зордоп берилген репрессиялардын мезгилинде жаралган жана кийинкилерге мураска калтырылган (стигмация деген сөз грек тилинин *στίγμα* — “жарлык, белги” деген сөзүнөн келип чыккан).

Стигмациялоо жөнүндө сөзгө, так айтканда, соттолгондорго жана жазык жазаларын өтөп жаткан адамдарга карата жаңылыш жана текшерилбеген, алдын ала түзүлгөн пикирлердин негизинде мамиле жасоо тууралуу Кыргыз Республикасынын жарандарына биз сурамжылоолорду жүргүздүк. Ага билимдери жана жаш-курактары ар кандай, орточо курактары 25 жаштан 45 жашка чейинкилерди түзгөн, сандары 50дөн болгон аялдар, эркектер – баардыгы болуп 100 киши катышты. “Коомдон обочолонтуп кармоо менен байланышкан жазаны өтөгөн соттолгонду жумушка аласыңбы?” – деген суроо сурамжылоолорго катышкандарга берилди. 100 кишинин 20 % көрсөтүлгөн адамдар менен мамиле жасоодон тап-такыр баш тартышты, 65 % жумушка алуу соттолгондордун кандай кылмыш ишин жасагандыгына тикеден тике жараша болорун көрсөтүштү жана сурамжылангандардын 15 % гана боор-ооруу сезиминен улам аларга жумуш берүүгө макул болушту.

Мына ушундан көрүнүп тургандай, эркиндиктен ажыратуу түрүндө жазаны өтөп келген адамга карата коомчулуктун көз карашы кескин өзгөрүп кеткендиктен ал жатыркоо мамилелерине катуу туш болот, ушундан улам анын кайрадан коомдун толук кандуу катышуучусу болушу абдан татаал. Эгерде тегеректегилердин мамилелерин эске алсак, анда бул ишке ашпай турган милдет сыяктанып кетет.

Ошондуктан Кыргызстандагы пробацция органдары соттолгондорду кайра коомдоштуруучу жана жарандык коомдун турмушуна социалдык ылайыкташтыруучу иштерге чоң үмүттөрдү жүктөшөт.

Эркиндиктен ажыратуучу жерлерден бошонуп чыккан адамдарды социалдык ыңгайлаштыруу боюнча КРнын жазык-аткаруу системасынын долбоору мурда ишке ашырылып, белгилүү ийгиликтерге жетишилген – калыбына келтирүүчү борборлордун жана социалдык жатаканалардын кардарларынын 2 % гана кылмыштарды кайталап жасашкан [196, 70-б.], кардарлардын 98% жарандык турмушта жашап кетүүгө ыңгайлашып, кылмыш иштерине барышкан эмес.

Бул жерде эркиндиктен ажыратуу түрүндөгү жазаларды алып салуу, колдонбоо жөнүндө сөз жүргөн жок, мындай жазалар колдонулушу керек, бирок акыйкат жана мыйзам бузууга шайкеш болууга тийиш. Ушул изилдөөнүн контекстинде белгилей кетчү нерсе, мыйзамдар менен жаңжалдашкан адамдарга карата адам укуктарынын кепилдиктеринин камсыз кылынышына мамлекет өзгөчө көңүл бурууга тийиш.

Мыйзамдар менен жаңжалдашкан соттолгондорго жана башка адмдарга мамиле жасоодогу пробацция институтунун иштери ар кандай эл аралык жана аймактык стандарттарда каралган. Алардын ичинен 1990-жылы кабыл алынган БУУнун Токио эрежеси деп аталган, түрмөгө камоо менен байланышпаган жаза чараларынын минималдуу стандарттык эрежесине өзгөчө көңүл бөлүп, токтоло кетүү керек. Кылмыш иштери боюнча сот акыйкаттуулугун жүзөгө ашырууга, айрыкча укук бузуучуларга мамиле жасоого ошондой эле укук бузуучулардын коомдун алдындагы жоопкерчилик сезимдерин өнүгүшүнө түрткү берүүлөргө коомчулуктун кыйла жигердүү катышууларын камсыз кылуу максаттары ушул эрежеде (Токио эрежесинин 1.1 жана 1.2 пункттары [147]) камтылган.

Дагы бир маанилүү документ 2010-жылы кабыл алынган пробацция жөнүндө Европа Советинин эрежеси болуп саналат [197]. Кылмыштарга

карата акыйкат укуктук сотту камсыз кылууга, ошондой эле кылмыштуулуктардын алдын алуу жана кыскартуу жолу менен коомдун коопсуздугун камсыз кылууга салымдарды кошуу пробациянын максаты болуп саналат деп аныкталат Европа эрежесинде.

Европа эрежесине ылайык [197] пробация сот акыйкаттуулугу системасынын ведомстволорунун негизгилеринин бири болуп саналат жана анын иши эркиндиктен ажыратуучу жерлерге камалган адамдардын санын кыскартууга таасир тийгизет. Мыйзамда каралган жана укук бузуучуларга дайындалган жазаларды жана чараларды аткаруу процесси пробация деп түшүнүлөт. Соттолгондорду коомдук турмушка тартуу, ошондой эле коомдук коопсуздукту камсыз кылуу максаттарын көздөгөн көзөмөл, контроль, жардамдарды көрсөтүү сыяктуу чараларды жана иш-чаралардын кеңири чөйрөсүн ал өзүнө камтып турат.

Мына ушуга байланыштуу соттолгондорду коомдун жерүүсүн, стигмаңасын болтурбоо жана социалдык мүнөздөгү жаңы кызматтын киргизилгендигин баса белгилөө максатында “Пробация жөнүндө” Кыргыз Республикасынын мыйзамында [74] кардар түшүнүгү колдонулат (5-б.), бул жакшы көрүнүш.

Мындан сырткары, пробация органдарына караштуу волонтерлордун институту түзүлгөн, алар ыктыярдуу башталыштарда пробация кардарларынын жүрүм-турумдарын түзөтүүгө катышууга тартылат. Ошондой эле пробация органдарынын ишиндеги чон роль, пробациянын органдарынын аймактык блүктөрүнүн ишин жергиликтүү деңгээлде координациялай турган жергиликтүү мамлекеттик администрацияларга берилген. Пробация милдеттерин ыкчам жана майнаптуу чечүү үчүн жергиликтүү мамлекеттик администрацияларга караштуу пробация боюнча кеңеш түзүлөт, ушул кеңештер координациядык иштерди жана пробация органдары менен болгон өз ара аракеттенүүлөрдү жүзөгө ашырат.

Талдоонун ушул бөлүгүн жыйынтыктоонун алдында белгилей кетүүчү нерсе, колдонулуп жаткан мыйзамдардын гумандаштыруучу багыттарынан тике келип чыккан пробаця институтунун киргизилишине байланыштуу, жазык аткаруу кодексиндеги “кайра коомдоштуруу” (ЖАК 2-б. [1]) жана “социалдык жактан көнүктүрүү” (ЖАК 17-главасы [19]) сыяктуу жаңы түшүнүктөр менен институттар жаралды. Бул эл аралык стандарттарга туура келет.

Жогоруда айтылган сөздөр, көрсөтүлгөн түшүнүктөр “түзөтүү” деген аталышка далма-дал келбейт, ошондуктан аларды аралаштырууга негиз жок.

Түзөтүү дегенибиз – бул соттолгондордун аң-сезимдүү түрдө кылмыштарды жасабоого жана бошонгондон кийин ак эмгеги менен өз алдынча каражаттарды иштеп табууга субъективдүү даярдыгынын жана объективдүү даярдангандыгынын түзүлүшү, ал эми кайра социалдаштыруу дегенибиз – жалпы түрүндө бул коом менен инсандын социалдык мамилелеринде жоголгондордун калыбына келтирилиши жана кемтиктердин түзөтүлүшү [198]. Башка сөз менен айтканда, кайра социалдаштыруу дегенибиз, тике маанисинде, соттолгондун социалдык жакшы байланыштарынын калыбына келишин билдирет. Түзөтүү да мына ушуга багытталат, бирок түзөтүү менен кайра социалдаштыруунун биримдиги жөнүндө, качан социалдашууга тийиш болгон коомдун өзүндө адам өз ордун тапканда гана айтууга болот. Коомдон ажыратпоо менен байланышкан жазалар колдонулганда гана буга жетишүү мүмкүн экендиги түшүнүктүү. Эркиндиктен ажыратуу аркылуу түзөтүү – бул келечекте боло турган кайра социалдаштыруунун субъективдүү (себеп болуучу чөйрөнү) жана объективдүү (жеке тышкы сапаттарды калыптандыруучу) өбөлгөлөрүн түзүү.

Аталыштарда дагы бир жаңы новелла – “социалдык ыңгайлашуу” түшүнүгү пайда болду, анын маани-маңызы кайра социалдаштыруунун синоними болуп саналат. “Идеалдуу соттолгон” менен “идеалдуу жарандын”

ортолорундагы карама-каршылыктар пенитенциардык илимде эчак эле “жалпы орун” болуп калган (караңыз мисалы Э.Койлдун, В.Стерндин ж.б. авторлордун эмгектерин [199; 200]). *Ошондуктан социалдык жактан көнүктүрүүнүн тике милдеттерин түзөтүү мекемелерине жүктөө туура болбойт (ЖАК 111-б. 1-б. [1]), мында объективдүү жана субъективдүү өбөлгөлөрү бар мекемелерди түзүү жөнүндө гана айтуу акыйкаттуулук болот.*

Жогоруда айтылган “түзөтүү”, “кайра социалдаштыруу” жана “социалдык жактан көнүктүрүү” аталыштары коомдук процесс катары жашоодо бар, алар коомдон ажыратуу менен байланышпаган жазаларды жана жазык-укуктук башка чараларды аткарууда, качан соттолгон адам көнүктүрүүчү, кайра социалдаштыруучу, түзөтүүчү коомчулуктун өзүндө турганда гана өзүнчө процесс катары чыга алат [198].

Мына ушуларга байланыштуу “социалдык реабилитациялоо” түшүнүгүн мында колдонууга тап-такыр болбойт (КР ЖАКтын 79, 80, 109, 112, 116, 135 беренелери [1], ж.б.), анын маани-маңызы акыйкат ачылып берилген, мисалы жазык-процессуалдык кодексинде ага: *“мыйзамсыз же негизсиз түрдө жазык куугунтугуна алынган адамдын укуктарын жана эркиндиктерин калыбына келтирүү жана ага келтирилген материалдык залалдын жана (же) моралдык зыяндын ордун толтуруу тартиби”* [116] – деген аныктама берилет (КР ЖПКсынын 5-б. 33-п. жана 17-главада [116]). Бирок соттолгон кылмышкердин кайсыл жакшы аброюн калыбына келтирүү, кайсыл тарткан зыянынын ордун толтуруу жөнүндө кеп кылууга болот?

Камактагы жашы жетпегендерди кармоонун шарттарын жакшыртуу гумандаштыруунун артыкчылыктуу багыты катары.

Кыргызстандын мыйзамдык базасы катары Жазык-аткаруу мыйзамдарында балдардын эң жакшы кызыкчылыктарын камсыз кылуу зарылдыгынын негизинде аларга карата жогорулатылган укуктук кепилдиктер камтылган (ЖАКтын 88-б. 1-б.; 99-б. 7-б.; 133-б.; 134-б. [1]).

Жана алар жашы жетелек соттолгондорго мамиле жасоонун эл аралык негизги принциптерине жана стандарттарына ылайык келет. Жашы жетелектер үчүн жазалардан бошотуунун кошумча түрлөрү, мөөнөтүнөн мурда шарттуу бошонуу, ошондой эле жазык жоопкерчиликтеринен жана жазалардан мөөнөтүнөн мурда шарттуу бошонуу үчүн кыскартылган мөөнөттөр ж.б. каралган.

Булар менен бирге жолугушуулардын жана телефон аркылуу сүйлөшүүлөрдүн сандары жөнүндө жобо эркиндиктен ажыратылган жашы жетелектерди коргоого тиешелүү БУУнун эрежелеринде [158] белгиленгендерге толук эмес өлчөмдө ылайык келет. Ошол эрежелерде жалгыздоого, байланыштарга жана өз үй-бүлөсү жана коргоочусу менен чектелбеген байланышууга болгон муктаждыктарды эске алган шарттарда жумасына бир жолу жана айына бир жолудан кем эмес, үзгүлтүксүз жана бат-бат жолугушууларды ар бир жашыжетелекке камсыз кылууга БУУга мүчө-мамлекеттер чакырылган. Мындан сырткары, укуктук чектөөлөр болбогон учурда, ар бир жашы жетелектин өзүнүн тандоосу боюнча кимдир-бирөөлөр менен кат жазышууга же телефон байланыштарына, керектүү жардамдарды алууга болгон укуктарга ар бир жашы жетелектин иш жүзүндө ээ болушу БУУнун эрежесинде каралган (59, 50, 61-пункттар [158]).

Жашы жетелек соттолгондорго мамиле жасоонун эл аралык стандарттарында балдарга уруксат берилүүчү жолугушуулардын, кат жазышуулардын жана телефон менен сүйлөшүүлөрдүн сандары бөлүгүнө КРнын Жазык-аткаруу кодексиндегиден кыйла жогорку кепилдиктер камтылган.

Ушуга байланыштуу, жаңы жазык-укук мыйзамдарын аткарылышына мониторинг жасоо жана баа берүү иштеринин алкагында КР Жазык-аткаруу кодексине тиешелүү өзгөртүүлөрдү киргизүү маселесинин каралышы максат ченемдүү болот болчу. Мында азыркы илимдеги, техникалардагы акыркы жетишкендиктерди, системаны

гумандаштырууга чоң жардамдардын берилип жатканын эске алып, COVID-19ка байланыштуу келип чыккан пандемиянын шарттарында мисалы, онлайн жолугушууларды (видео-телефон чалууларын) жана онлайн кат алышууларды уюштуруу үчүн жардамдык каражаттардын кичинекей бөлүгү колдонулса дурус болмок, ошондой эле чоңдор үчүн дагы.

Балдарды жакшы деген кызыкчылыктарына жеткирүү максаттарын көздөп, өзгөчө иш-чара катары, *тарбиялык абакта жаза өтөөдө жашы жеткендердин каалоолорун эске алуу менен, алардын жыйырма үч жашына чейин которууларын кечиктирүү жөнүндөгү ченемдин пайда болушу [1] (КР ЖАК 138-б. 1-б.).*

Ушул эскертүү толук акталгандай сыяктанат, анткени жашы жетелек соттолгон адамды эр жетүүчүлүктөн мыйзам боюнча болгону бир жума, кээде бир күн бөлүп турган учурлар бар. Бир нече убакыт мурда он сегиз жашка толгон баланын аң сезиминин жана көз караштарынын кескин өзгөрбөй тургандыгы табигый көрүнүш. тарбиялай турган колониядагы камоого калтырылган жашы жеткенге кичи муундагылардын терс таасирлерди тийгизбеши үчүн, мындай учурларда королдоонууну жүргүзүү керек.

Билим берүү процессин кыйла майнаптуу уюштуруу үчүн жашы жетелек жана жашы жеткен соттолгондорго интернет желесин пайдаланууга уруксат берилсе сонун болмок, бирок, түзөтүү мекемелеринин администрацияларынын контролу астында билим берүү, маданий, спорт иш-чараларынын кызыкчылыктарында гана интернетти пайдаланууга уруксат берилет (Түзөтүү мекемелеринин ички тартибинин эрежесинин 20-п. [201]).

Камактагы соттолгон аялдарды кармоонун шарттарын жакшыртуу гумандаштыруунун олуттуу багыты катары.

Эркиндиктен ажыратуучу жерлерде, же өкүм чыгарганга чейин кайтарууда турган аялдарга мамиле жасоонун эл аралык стандарттары аларды кармоонун шарттарына жогорулатылган талаптарды белгилейт.

Ушундай жогорулатылган талаптар медициналык-санитардык тейлөөгө, жеке гигиена каражаттарына, психологиялык жардамдарга ж.б тиешелүү. Боюнда бар аялдарга, бала эмизген аялдарга жана балдары бар аялдарга өзүнчө кепилдиктер каралган.

Конституциянын жоболорунун жана адам укуктарынын эл аралык стандарттарынын негизинде жазык-укуктук мыйзамдар аялдардын укуктарынын жана кызыкчылыктарынын корголушуна жогорулатылган кепилдиктери берилген, анын ичинде кош бойлууларга жана жанында баласы бар аялдарга карата дагы (КР ЖК 65-б.4-б.; 67-б. 4-б.; 71-б. 3-б. ж.б. [113]; жана КР ЖАКтын 88-б.4-б.; 90-б.3-б; 97-б.2-б.; 98-б.1-б; 99-б.7-б. ж.б. [1]); ошондой эле Кылмыштарды жасоо шеги жана айыбы боюнча кармалган адамдарды камакта кармап туруунун тартиби жана шарттары жөнүндө КРнын мыйзамынын [84] 28-б.). Аны менен катар, соттолгон аялдарды кармап туруунун өзгөчө шарттары ЖАКта тике камтылбаган менен Кыргыз Республикасынын жазык-аткаруу системасынын мекемелеринде камалган адамдарга медициналык жардамдары көрсөтүү жөнүндө эрежеде [202] медициналык-санитардык жардамдардын бир топ кошумча кепилдиктери каралган (6-бөлүмдө).

Кызуу талаш-тартыштарды жараткан жаңы новеллалардын бири - эркиндигинен ажыратуу жазасынын өтөө мекемесин аныктоо жазык аткаруу мамлекеттик кызматынын атайын комиссиясына берилиши [40; 1] (КР ЖК 70-б. 5-б. [113]; КР ЖАК 72-б.3-б. [1]). Мындай өткөрүп берүү сот органдарынын абдан коррупцияланып кеткенинен улам келип чыкты деп айтылат.

Ушул комиссия жазык-аткаруу системасынын жетекчи кызматкерлеринен, ЖАМКнын алдындагы Коомдук кеңештин бир өкүлүнөн жана комиссияны жетектеген ЖАМКнын төрагасынын биринчи орун басарынан турат [203].

Жаза өтөлүүчү мекеменин түрүн жана жерин аныктоо иш-милдетин соттон ЖАКтын комиссиясына өткөрүп берүү жаатындагы Мыйзам чыгаруучунун чечими маңызы боюнча жазык-аткаруу саясатына эч таасир тийгизбеген, “уюштуруучулук-косметикалык” мүнөздөгү реформанын ишке ашырылышы болуп саналат. Ошого карабастан негиздүүбү, негизсизби деген талаштар, эки ача пикирлер коомдо дагы эле жүрүп жатат. Биздин пикирибиз боюнча талашкан тараптардын кайсы бирин колдоого алуунун кажети жок, себеби “ак ... же көк ... болобу чычкан кармаса болду да” деп эл айткандай, ЖАС мекемелерине соттолгондорду бөлүштүрүү туура жана акыйкат ишке ашырылса болду. Маселе *туура, акыйкат жана гумандуу бөлүштүрүүдө* жатат. Себеби, коомдон обочолонтуп кармоо системасында камоого алууга артыкчылыктарды берүүгө жасалган мамиленин өзүн терең реформа жасоо керек, ошондо гана жогорудагы бөлүштүрүү өзүн өзү актайт.

Бул болсо жеке адамды баардык тараптан диагностикалоого негизденген тап-такыр башкача мамилелерди жана критерийлерди иштеп чыгуу жана аларды ишке ашыруу дегенди билдирет. Буга советтиктен кийинки азыркы жазык-аткаруу системасы даярбы? Мындай критерийлерди жогоруда кеп кылынган жаңы, атайын комиссия күтүүсүздөн иштеп чыгат деп үмүт кылуу аңкоолук болуп саналат. Ал эми жаза өтөлүүчү мекеменин түрүн жана жерин аныктоо укугун соттон алып салуу жана соттук тартиптен сырткары аны аныктоо “сүт көл менен май көлгө” алып келет, акыйкаттуулук орнойт, коррупция жоюлат деп үмүттөнүү бүгүнкү күндөгү утопия, же болбосо өтө формалдуу акция.

Турмушта кандай кабыл алынып, кандай болуп жаткандыгына карабастан жашоо уланып, Мыйзам чыгаруучунун чечими боюнча атайын комиссия өз ишин жүргүзүп жатат. 2019-жылдын 1-январынан тартып 2020-жылдын 1-январынын аралыгында, түзөтүү мекемелеринин түрүн өзгөртүү жаатындагы ЖАМК мекемелери берген материалдарды ЖАМКнын атайын комиссиясы кароо үчүн баардыгы 63 көчмө жыйын өткөргөн, 1726 ишти

караган. Алардын ичинен соттолгон 1592 кишилерге карата түзөтүү мекемелеринин жана жазаларды өтөө жерлеринин түрлөрү аныкталган. Ошолордун ичинен [204]:

- түзөтүү абактарынан, тергөө камак жайларынан жатак абактарына оңдуу мүнөздөлгөн 1108 соттолгондор которулду;

- түзөлүү жолуна түшпөгөн жана терс мүнөздөлгөн катары 407 соттолгонду жатак абактарына которуудан баш тартылды;

- жаза өтөөнүн белгиленген тартиптерин кыянат бузгандыгы үчүн соттолгон 89 киши жатак абактарынан катуу жана жалпы режимдеги түзөтүү абактарына которулду, жаза мөөнөтү өтөлгөндүгүнө байланыштуу 23 кишинин материалдары каралган жок;

- 18 жаш-курагына толгон 12 соттолгон киши тарбиялоо абактарынан жалпы режимдеги түзөтүү абактарына которулду;

- жаза өтөөнүн белгиленген тартиптерин кыянат бузгандыгы үчүн соттолгон 41 киши катуу режимдеги түзөтүү абактарынан түрмө режимине которулду, жаза мөөнөтү өтөлгөндүгүнө байланыштуу 3 кишинин материалдары каралган жок;

- кылмыш иштери кайра каралгандан кийин жаза мөөнөтү өтөлгөндүгүнө байланыштуу, Кыргыз Республикасынын жаңы Жазык кодекси колдонууга киргизилгендигине байланыштуу 43 материал каралбастан кайра кайтарылып берилди.

Көрсөтүлгөн ушул маалыматтарды Кыргыз Республикасынын соттору караган маалыматтар менен салыштыруу үчүн 2018-жылды алалы, түзөтүү мекемелеринин жана жазаларды өтөө жерлеринин түрлөрүн өзгөртүүчү 1376 материал соттор тарабынан каралган. Ошолордун ичинен [204]:

- түзөтүү абактарынан, тергөө камак жайларынан жатак абактарына оңдуу мүнөздөлгөн 417 соттолгондор которулган;

- жасалган кылмыштардын оордугуна жана терс мүнөздөлгөндүгүнө байланыштуу 959 соттолгонду жатак абактарына которуудан баш тартылган.

Соттолгондорго жаза өтөлүүчү мекеменин түрүн жана жерин аныктоо боюнча ЖАМКнын атайын комиссиясынын ишинин майнаптуулугун, сандык, сапаттык көрсөткүчтөрүнүн артыкчылыктарын бир нече убакыттар өткөндөн кийин, жаңы жазык-укук мыйзамдарынын аткарылышына жүргүзүлгөн мониторингдин жана баалоолордун алкагында аныктоого болот.

Ошентип, азыркы колдонуудагы жазык-аткаруу мыйзамдарынын жаңылыктарынын, кээ бир жоболорунун талаштыгына карабастан, заманга шайкеш келгенин айтсак болот.

Бирок, эркиндиктен ажыратуунун жазанын синоними катары иш жүзүндөгү көрүнүш калса, алдыга коюлган олуттуу максаттарга жетүү мүмкүнчүлүгү күмөн. Ошондуктан ал калыс, адилеттүү жана акыркы учурда белгиленүүчү өзгөчө жаза түрү болушу керек.

Айтылган жүйөлөрдөн, ошондой эле өйдөңкү главаларда айтылгандардан улам жазык-аткаруу системасынын ишин жакшыртуу максатында кийинки сунуштарды тизмелей кетсек болот.

Биринчиден, жазаларды соттордун дайындоо практикасына өзгөртүүлөрдү киргизүү керек, анткени коомдон обочолонтуп бөлүү менен байланышпаган жазаларды колдонуунун эсебинен түрмөдөгү калктын санын кыскартуу артыкчылыктуу экендиги эске алынууга тийиш.

Экинчиден, эркиндиктен ажыратууну аткаруу системасын түп-тамырынан бери модернизациялоону, камактагыларды кармоонун лагердик түрүнөн түрмөлүк түргө өтүүнү жүзөгө ашырганда реформанын максаты ишке ашырылат.

Ошондой эле, КР ЖКнын 63-беренесинин 2-бөлүгүндө жана КР ЖПКнын 42-беренесинин 2-бөлүгүндө каралган жазалардын максаттарына

жетүү олуттуу татаалдашып кеткенден улам жеке түрмөлөрдү түзүү, ошондой эле заманбап шарттарга ылайык жазык-аткаруу системасындагы чыгымдарды оптималдаштыруу зарылдыктары бышып жетилди, буларды создуктурбай чечүү зарыл. Ушул маселенин талаштуу экендигине карабастан, жөнгө салуунун жарандык-укуктук каражаттарынын негизинде пенитардык мамилелер чөйрөсүндө жеке бизнести жасоого көптөгөн мамлекеттер жол берген [205]. Муну топтолгон чет элдик тажрыйбаларды изилдеп үйрөнүүлөр көрсөттү. Башка көп өлкөлөрдө ушул көрсөттүлгөн иш-милдеттер мамлекеттин артыкчылыктуу укугу болуп саналат жана ачык-укуктук мүнөздөгү каражаттардын жардам менен жөнгө салынат [206, 268-б.]. Бир топ чет элдик өлкөлөрдүн, анын ичинде Америка Кошмо Штаттары (АКШ), Канада, Улуу Британия, Германия Федеративдик Республикасы (ГФР), Француз Республикасы, Австрия Республикасы, Швеция, Норвегия, Венгрия, Эстон Республикасы, Бразилия Федерация Республикасы, Түштүк Африка Республикасы, Жапон мамлекети, Австралия союзу ж.б. сыяктуу бир тобунун укук коргоо органдарынын системасындагы түрмөлөр жеке-мамлекеттик өнөктөштүктүн негизинде майнаптуу иштеп жатышат [207].

Мисалы, азыркы учурда АКШда коомдон обочолонтуп кармалгандардын 9-20 пайызы жеке түрмөлөрдө жайгаштырылган [207]. Ошону менен катар, 2005-жылы 158 жеке түрмөдө 119 миңге жакын адам кармалып келгени белгилүү [208]. Кызыктуусу, АКШ мамлекети тарабынан жеке түрмөлөрдүн ишмердүүлүгүн жөнгө салганы. Мисалы, аларды куруу, ишке киргизүү, ошондой эле жеке түрмөнүн тиричилик, коопсуздук камсыздоо маселелери тендер процедурасы аркылуу жеке уюмдар мойнуна ала алышат. Ошол эле учурда, жеке түрмөлөрдө жайгаштыруу, кармоо суроолору мамлекет тарабынан белгиленет жана ар бир камактагы адамга тийиштүү каржылоо бөлүнөт. Мындай каржылоо жеке түрмөлөрдүн керектөөлөрүнө гана жумшалбастан, киреше да алып келип, азыркы убактагы алардын ишмердүүлүгүнүн өзгөчөлүгү болуп калды. Ушул эле убакта

мамлекет тарабынан жеке түрмөлөрдүн ишин көзөмөлдөө максатында атайын мамлекеттик инспекторлор кызматы түзүлгөн [207]. Ошентип, азыркы убакта АКШ мамлекетинин түрмөлөрүндө чыгарылган продукциялардын болжолдуу тизмеси төмөндөгүдөй: 100 пайызда – аскер кээ бир жабдыктары (каска, куралдар, идентификациялык карталар, кийимдер, чатырлар, кол баштыктар, фляжалар ж.б.); 98 пайызда - монтаж куралдары; 46 пайыз - ок тешпеген күрмөлөр; 36 пайыз – кээ бир турмуш-тиричилик техникалары; 30 пайыз - тыншоорлордун, микрофондордун, мегафондордун 21 пайыз - офис эмеректери; ошондой эле авиациялык, медициналык жабдуулары жана башкалар өндүрүлөт. Айта кетчү нерсе, каралып жаткан жеке түрмөлөрдө коопсуздукту күчөтүүгө жана кызматкерлердин сандарын максималдуу оптималдаштырууга багытталган атайын заманбап инженердик-техникалык түзүлүштөрдү ишке киргизүү менен айырмаланат. Мисалы, Вирджиния штатындагы Лоренсвилл шаарындагы жеке түрмөсүндө күндүзү беш, түндө эки кызматчы камакта кармалган 750 адамды кайтарат [206, 268-б.].

Улуу Британиядагы Wolds (Йоркшир ш.) биринчи жеке түрмөсү пенитардык системага жеке бизнести тартуучу эксперимент катары 1992-жылы ачылган. Анын жыйынтыгында Wolds түрмөсүндөгү шарттар башка түрмөлөрдүкүнө караганда кыйла жакшы деген бааны беришкен, суроолорго жооп берген камактагы адамдардын 80 пайызы. Ушул жеке түрмөнүн ишинде мекемедеги башкаруунун жоголушуна алып келген ири инциденттер боло элек экен. Түрмө чөйрөсүндөгү рыноктук атаандаштыктардын факторлору жаңы жүргүзүүлөрдү кеңири киргизүүгө жана салынган ресурстарды майнаптуу пайдаланууга түрткү бергендигин көптөгөн адистер белгилешкен. Камактагы адамдардын иштерин сапаттуу контролдой турган тажрыйбалуу жетекчилердин жоктугу бул түрмөдөгү кемчиликке киргизилген [206, 269-б.].

Жеке түрмөлөрдү түзүү жаатында Францияда топтолгон тажрыйбалар да кызыгууларды жаратат. Себеби, эркиндиктен ажыратуучу жайлардын көптөгөн маселелерин (түрмө элинин ченемден ашык толуу, кошумча инвестициялоо, ишмердүүлүктү жакшыртуу ж.б.) чечүү үчүн бул мамлекет 1999-жылдан бери жеке түрмөлөрдү ишке киргизип, ушул тапта 188 жазык-аткаруу мекемелеринин 54үн башкарууда атайын өкүлчүлүк процедурасы бекитилген. Анын айырмачылыгы, айтылган пенитардык жайларда мамлекет менен жеке тармактын биргеликте иш алып баруусу, башкача айтканда, мамлекет жазаны аткаруу жана аны менен байланышкан администрациялык контролдоого жооп берип, жеке бизнеске, мисалы имаратты курулуш-монтаждоо ишин же соттолгондордун эмгегин уюштурууну камсыз кылуу сыяктуу суроолорунун өткөрүлүп берилгендиги. Кошумчалай кетчү нерсе, азыркы убакта соттолгондордун тамактануусу, кир жуумай, транспорт, соода-сатыктар, окутуп билим берүү, эмгектенүү уюштурулуп берилет. Өкүлдөнгөн башкаруу келишими 8 жылга түзүлөт [209, 196-б.].

Мындай өкүлдөнгөн башкаруу ишканаларга төмөнкүдөй мүмкүндүктөрдү берет: убактылуу же туруктуу негизде өндүрүштүк кубаттуулукту көбөйтүүнү; өндүрүштүк бөлмөлөрдү жана сактоолорду колдонуу менен байланышкан финансылык коромжуларды кыскартууну; уюштуруунун жана убактылуу графиктин ийкемдүүлүгүнүн негизинде өндүрүштүк планды кошумча төлөмдөрсүз оптималдаштырууну; өзүнүн көзөмөлдөөчү кызматкерлеринин жардамы менен башаруудагы өзүнүн ноу-хаусун жана ыкмаларын сактоого; чакан жана орточо пилоттук операцияларды ишке киргизүү үчүн инвестицияларды пайдаланууга [210].

Баалуу жана абдан керектүү чет элдик тажрыйбаларды Кыргыз Республикасынын турмуш чындыгында колдонуу максатын көздөп, КРнын жазык-аткаруу кодексинин 73-беренесинин 1-бөлүгүндөгү негизги тексттин аягына *“Түзөтүү мекемелери мамлекеттик же жеке болушу мүмкүн. Жеке түзөтүү мекемесин уюштуруу атайын мыйзам менен жөнгө салынат”* –

деген жобону кошумча киргизүү жолу менен жеке түрмөлөрдү түзүүнүн институттук пайдубалын түптөө керек деп эсептейбиз. Ушундай эле ченем 1999-жылдагы эски Жазык-аткаруу кодексинин [57] 46-статьясынын 2-бөлүгүндө бар болчу, жаңы кодексте ал кайсы бир себептерден улам алынып салыныптыр.

Тиешелүү мыйзамдык ченем кабыл алынгандан кийин түзөтүү мекемелерин курууга, кайра конструкциялоого жана тейлөөгө катыштыруу жолу менен жазык-аткаруу системасына жеке инвесторлорду тартуу жөнүндө маселени мыйзамдык деңгээлде кароого жана чечүүгө болот. Андан кийин төмөнкү иш-чараларды ишке ашырууну сунуш кылабыз: ЖАСтын эскирген объекттерин (имараттарды, жайларды) жеке компанияларга берүүнүн мүмкүнчүлүктөрүн изилдеп табуу; буга катышууну каалаган жеке уюмдарга берилүүчү ар кандай финансылык жеңилдиктерди – субсидиялоодон тартып салык жүктөмдөрүнөн бошотууну же жүктөмдөрдү жеңилдетүүлөрдү кароо; жазык-аткаруу мекемелеринин аймагында өндүрүштүк мастерскойлорду, уруксат берилген кызматтарды соттолгондорго көрсөтүүчү объекттерди жайгаштыруу жана ачуу, ошого жараша андан кошумча пайда табуу укуктарын аларга берүүнүн механизмдерин изилдеп табуу; 1-2 жазык-аткаруу мекемелеринин, же жатак абактарынын биринин базасында тажрыйбалык-эксперименттик уюмдун жана жеке түрмөнүн ишин пилоттук долбоор катары уюштурууну жүзөгө ашыруу.

Кызматкерлерди даярдоонун, аларды тандап алуунун жана жайгаштыруунун сапаттары жогорулатылбаса, ошондой эле системада кызмат кылуунун кадыр-баркы көтөрүлбөсө ЖАСта жакшы, олуттуу өзгөрүүлөр болбой турганын андап-сезүүнүн өзү принциптик чоң маанилерге ээ. Ошондуктан системадагы кадр саясатын түп-тамырынан бери кайра карап чыгууну объективдүү зарылдык талап кылууда, кызматкерлердин социалдык жактан корголушун камсыз кылуу маселесин да туура чечүүнү унутпоо керек. Кадрларды даярдоонун сапатын жогорулатуу, КРнын Жазык-аткаруу

системасын өркүндөтүү милдеттеринин аткарылышына түрткү, демөөр берүү максаттарын көздөп даярдоочу, билим берүүчү атайын мекемени (атайын адистешкен институтту, факультетти) түзүү жана ачуу зарылдыгы бышып жетилди. Мында кызматтык милдеттерди аткаруудагы кызматкерлердин кесипкөйлүгүнө гана эмес, алардын адеп-ахлактык келбетине да, моралдык-жан-дүйнөлүк сапаттарына да баа берген талаптар күчөтүлүүгө тийиш.

3.2. Кыргызстандын жазык-аткаруу системасын реформа кылуунун шарттарында Кыргыз Республикасынын мыйзамдары боюнча соттолгондордун укуктарын жана эркиндиктерин ишке ашыруунун укуктук кепилдиктери

Адамдын жана жарандын укуктарын жана эркиндиктерин жана мыйзамдуу кызыкчылыктарын коргоо азыркы цивилизациянын олуттуу милдеттеринин бири болуп саналат, аларды ишке ашыруунун деңгээлдери өлкөнүн тарыхый өнүгүшүнүн этаптарында болуп жаткан коомдук-саясий процесстерге жараша болот.

Ушул изилдөөнүн контекстинде өзгөчө белгилей кетчү нерсе, ар бир адам, анын ичинде соттолгондор да кандайдыр бир кылмыштарды жасоо үчүн соттолгондор, же жазага тартылуучу жосунду жасоого айыпталгандыгына байланыштуу камалган адам эл аралык стандарттардын принциптеринин негизинде жеке аброюн сыйлоо укугунан жана кыйноого жол бербөө кепилдиктеринен ажыратылбоого тийиш. Булардын ордуна мамлекет адамдын кепилдиктүү укуктарындагы мыйзам менен жаңжалда жүргөн адамдарга карата мамилелерде белгиленгендерге өзгөчө көңүл буруусу керек.

Анткени коом, анын ичинде укук бузуучулар менен тике иштеген укук коргоо түзүмдөрүнүн өкүлдөрү, укукка каршы жоруктарга берилген баалардын жек көрүүгө айланган күчү менен аларга терс мамилелерди

жасоолорду көрсөтүшү мүмкүн. Бирок, кылмыш үчүн соттолгондон кийин ар бир адам адамзатынын жалпы үй-бүлөсүнүн мүчөсү бойдон каларын унутпоо керек.

Ошол себептен, соттолгондордун укуктарын жана эркиндиктерин ишке ашыруунун укуктук кепилдиктери жазаларды аткаруу чөйрөсүндө абдан маанилүү, анткени ал жакта объективдүү себептерден улам өзүнүн укуктарын жана кызыкчылыктарын өз алдынча жана толук жүзөгө ашыра албаган соттолгондорго карата мамлекеттик мажбурлоо чаралары колдонулат.

Айтылган бул идеялар Кыргыз Республикасынын жазык-аткаруу ишин жөнгө салган бардык актыларында орун алганын айта кетүү керек.

Биринчиден, мамлекеттин эң негизгиси мыйзамы болгон Конституцияда [118] адам укуктарынын жана эркиндиктеринин бүтүмү бекитилген, ошодой эле жазык-аткаруу иши менен байланышкан дагы жана аларга чектөөлөрдү коюу мүмкүн эмес.

Экинчиден, бул жоболор ЖАКта [1] конкреттештирилип, соттолгондордун укуктарын коргоонун жогорулатылган кепилдиктери белгиленген.

Бул жерде белгилей кетчү нерсе, ушул ченемдер соттолгондордун инсандыгын коргоонун мыйзамдык кепилдиктерин белгилөө менен бирге, мыйзамды колдонуунун тажрыйбаларына ылайык соттолгондордун укуктарын кантип катуу сактоо керектигин аныктагандыгы менен да абдан маанилүү. Анткени кандай гана жакшы мыйзам болбосун аны ишке ашырууда анын бузула тургандыгы жалпыга белгилүү.

Ушуга байланыштуу жазык-аткаруу мыйзамын иш жүзүндө колдонуу жөнүндө каралып жаткан жобо, мыйзамдык жоболорду так аткаруунун кошумча кепилдиктерин белгилөөнүн негизи болуп саналат. КР Жазык-аткаруу кодексиндеги жазаларды аткаруучу мекемелердин жана органдардын иштерине контролду жана көзөмөлдү жүргүзүү жөнүндө ченемдер ушундай кепилдик катары кызмат кылат.

Айта кетчү нерсе, жазык-аткаруу мыйзамынын мурдагы редакциясынан олуттуу даражада айырмаланган жаңы Жазык-аткаруу кодексиндеги жаңы “новеллалардын” бири мамлекет тарабынан жазалардын жаңы максаттарынын аныкталышы болуп саналат. Алсак, жаңы кылмыштарды жасоонун алдын алуу менен бирге социалдык акыйкаттуулукту калыбына келтирүү, күнөөлүүнү түзөтүү жана кайра социалдаштыруу, ошондой эле бул үчүн керектүү шарттарды түзүү жазык-укуктук мыйзамдардагы жазалардын негизги максаттары катары белгиленген (ЖК 63-б.2-б.; ЖАК 3-б. 1, 2-б. [113]).

Мурда соттолгондорду түзөтүү гана мындай максаттар катары белгиленген, анда кайра социалдаштыруу максат катары белгиленген эмес (1997-жылдагы ЖК 41-б.2-б. [211]; 1999-жылдагы ЖАК 2-б. 1-б. [57]).

Максаттарды жаңылоо жана аларды кыйла так аныктоо өз кезегинде жазык-аткаруу кодексинин архитектурасына олуттуу таасирлерди тийгизген. Ушулар менен бирге жаңы Жазык-аткаруу кодексинде соттолгондорду түзөтүүлөргө жана кайра социалдаштырууга баа берүүнүн критерийлеринин да аныкталышы укуктардын үстөмдүгүнүн жана жазаларда андан ары аткаруунун жүрүшүнүн көз карашынан алганда абдан маанилүү болуп саналат. Жана бул маселе ЖАКтын [1] 6-беренесинде каралып, көрсөтүлгөн.

Кайра социалдаштыруунун маанилери абдан чоң экендиги эске алынып, тарбиялык таасир көрсөтүүнүн, соттолгондорду социалдык жактан көнүктүрүү боюнча иштердин тартиптери ЖАКтын өзүнчө главасында регламенттелет (ЖАК 17-гл. [1]).

КРнын жазык-аткаруу мыйзамдары эл аралык коомчулуктун мыкты иштеп чыгууларын өзүнө сиңирип алгандыктан жетиштүү түрдө заманбап болуп көрүнөт.

Бирок белгилей кетчү нерсе, айрым чегинүүлөр бар. Мисалы, азыркы учурда мамлекетибиз эл аралык келишимдерден келип чыккан бир катар милдттенмелерди өзүнө ала албай жатат. Анткени, дүйнөнүн алдыңкы

мамлекеттеринин мүмкүнчүлүктөрүн жана экономикалык шарттарын багыттама кылып, эл аралык деңгээлдеги сунуштардын жогорку деңгээлинде жазаларды аткарууну камсыз кылууга жете турган экономикалык мүмкүнчүлүктөр бизде жок. Ушундай жагдай соттолгондорду материалдык-турмуш-тиричилик жактан камсыз кылуу чөйрөсүндө кеңири орун алган. Мисалы, Европа комитети аныктаган санитардык аянттын ченемдеринин минимуму бир соттолгонго 7 чарчы метр өлчөмүндө болушу керек [212]. Жада калса, бул камералардын стандарттарын Адамдардын укуктары боюнча Европа соту да өзүнүн чечимдеринде жетекчиликке алып келет [213].

Бирок ушул ченемдин ишке ашышын камсыз кылуучу мүмкүндүк өлкөбүздө жок. Булар менен бирге эске ала турган нерсе, эл аралык документтердин жобосуна ылайык, соттолгондорду татыктуу кармоо үчүн ресурстардын жетишсиздиги алардын укуктарынын бузулушун актоочу себеп боло албайт.

Ушундай бир катар кемчиликтер жазаны өтөөдөн бошотулгандарды ишке орноштуруу, соттолгондорду медициналык-санитардык камсыз кылуу чөйрөлөрүндө бар.

Ушул көйгөйдү чечүү КР ЖАКтын 1-б. 2 жана 3-б. каралган, анда *“Кыргыз Республикасы катышуучусу болуп саналган, мыйзамда белгиленген тартипте күчүнө кирген эл аралык келишимдер, ошондой эле эл аралык укуктун жалпы таанылган принциптери жана ченемдери жазык-аткаруу мыйзамдарынын курамдык бөлүгү болуп саналат”* [1] - деген эреже бекитилген.

Турмуштук тажрыйбанын көз карашынан алганда ушул жобо, эл аралык укуктукуна караганда улуттук мыйзамдардын ченемдери артыгыраак дегенди, ошондой эле жазаларды аткаруучу мекемелердин жана органдардын администрациялары үчүн мындай учурларда эл аралык келишимдердин ченемдеринин негизинде жазаларды аткарууга тийиш дегенди билдирет.

Эң биринчи кезекте экономикалык себептерден улам эл аралык укуктук актылардын айрым жоболору азыркы учурда ишке ашырылбай калып жаткандыгы жогоруда белгиленгендигин эскертебиз.

Мына ушундан улам ЖАКтын 1-беренсинин 3-бөлүгүндө буга “эл аралык уюмдардын жазаларды аткаруу жана соттолгондорго мамиле кылуу маселелери боюнча сунуштамалары (декларациялары) зарыл социалдык-экономикалык мүмкүнчүлүктөр болгондо жазык-аткаруу мыйзамдарында ишке ашырылат” [1] - деген түшүндүрмө берилет.

Жазык-аткаруу системасын реформалоонун узакка созулуп жатышынын негизги себеби өлкөнүн экономикалык мүмкүнчүлүгүнүн жок болуп жатышы болуп саналат. Кыргыз Республикасынын пенитенциардык системасы ЖАКтын текстиндеги көз карашка жараша жана ушул кезге чейин жазаларды аткаруунун чыныгы жана өз алдынча системасындай көрүнгөн менен иш жүзүндөгү чындыкта андай эмес. Пенитенциардык системаны оптималдаштыруу боюнча жакшы жана келечектүү пландар, ошондой эле ченемдер керектүү шарттардын жоктугунан улам иш жүзүнө ашырылбай келатат. Ушундан улам алар “кагазга жазылган” бойдон калууга дуушар болууда. Колдонулуп жаткан ЖАКтагы көптөгөн жоболор, ведомствонун ишке ашырууну каалабагандыгынан эмес, матрериалдык базанын жоктугу себебинен улам, жөн гана декларация болуп калууда. Мисалы, жазалардын өтө катуусу болуп саналган, өз учурунда эл аралык стандарттарга толук ылайык келген, өлүм жазасын алмаштырууга чакырылган, өмүр бою эркинен ажыратуу түрүндөгү жазаларды аткарууда трагедиялуу кырдаал түзүлдү. Азыркы учурда жазанын ушул түрүн өтөө өкүмү 346 кишиге чыгарылган [214]. Өлкөдө иштеп жаткан өзгөчө режимдеги жалгыз абактын - №19 мекеменин инфратүзүмдөрүндө 100дөн анча-мынча ашкан соттолгон адамдарды кармоого болот. Ошон үчүн, азыркы учурда өмүр бою эркиндиктен ажыратылган соттолгондор 1-тергөө изоляторунда (Бишкектеги), 3-тергөө изоляторунда (Ош шаарындагы), №24-тергөө

изоляциярунда (Нарын ш.), ошондой эле №3, №16, №31 жана №47 түзөтүү мекемелеринин (абактардын) камера тибиндеги жайларында жазаларды өтөп жатышат [214, 14-б.]. Бийликтин мыйзамдарды формалдуу бузууларынын жыйынтыгында эл аралык стандарттарды алар тап-такыр тоготпой калышты. Буларды эң жакшы билип туруп абактар соттолгондордун ушул категориясын мыйзам тыюу салган коопсуз эмес жерлерде кармап турушат.

Эркиндиктен ажыратуунун жумшартылган түрү болуп саналган жатак абактарындагы кырдаал мындан кем эмес трагедиялуу болуп саналат. Азыр аларда 1400го жакын соттолгондор кармалып турат [89]. Алар формалдуу түрдө “качып кетүү” абалында турат деп айтсак эч жаңылбайбыз. Ушул адамдар иш жүзүндө жумуштар менен камсыз кылынбай калган, ошого жараша эмгек акы жана тамак-аш менен камсыз кылынбайт. Мунун кесепетинен тамак-аш табуу үчүн тентип кетишет, баарына белгилүү болгон ушул көрүнүштү абактын администрациясы билбегендей түр көрсөтүшүүдө.

Ушул бөлүктү жыйынтыктап жатып белгилей кетчү нерсе, соттук-укуктук реформа жүргүзүлүп жаткандыгына жана жазык-укуктук циклдеги жаңы мыйзамдардын, анын ичинде 2017-жылы кабыл алынган КР Жазык-аткаруу кодексинин колдонууга киргизилгендигине байланыштуу, ошондой эле 2018-2023-жылдарга Жазык-аткаруу (пенитенциардык) системасын өнүктүрүүнүн улуттук стратегиясы жүзөгө ашырылып жаткан азыркы учурда Кыргыз Республикасы өз тарыхындагы өнүгүүнүн маанилүү этабын баштан кечирип жатат. Аларды ийгиликтүү ишке ашыруу үчүн мезгилдин чындыктарына жооп берген жана ылайык келген, кризис абалынан системаны сууруп чыгууга жөндөмдүү, сапаттуу, кесипкөй менеджмент талап кылынып жатат.

Өлкөнүн мыйзамдарындагы ушундай түп-тамырынан бери өзгөрүүлөрдүн негизинде жазаларды аткаруунун жана соттолгондорду кайра социалдаштыруунун механизмдерин модернизациялоо жаатында башталган реформаны план ченемдүү өркүндөтүүнү жана тереңдетүүнү улантуу керек.

Кийинчерээк жазык-аткаруу системасынын ишинин улуттук стратегиясын кайра карап, “жазык сот-акыйкаттуулугунун реинвестициялары” [215, 7-б.] деп аталган жол менен ушул көйгөйлөрдү кыйла майнаптуу чечүүчү иш-чараларды иштеп чыгуу керек. Кылмыштуулуктун алгачкы себептерине өзгөчө көңүл бөлүүнүн эсебинен, кылмыштардын алдын алууга, соттолгондорду кайра социалдаштырууга негизги басымды жасоо аркылуу акырындап түрмөгө камоо түрүндөгү жазаларды колдонуу багытынан баш тартууга өтө баштоо керек.

Изилдөөнү жыйынтыктап жатып айта кетчү нерсе, дайыма эле реформаларды жүзөгө ашыра берүү аркылуу жазык-аткаруу системасын өнүктүрүүлөр жүзөгө ашырылбайт. ЖАС жандуу организм катары ооруларга каршы туруучу иммунитетке, жашоо-шартка ыңгайлануучу, өзүн өзү өнүктүрүүчү механизмдерге ээ болушу керек. Ошондо гана ал кимдир бирөөлөрдүн жардамысыз эле өнүгөт жана жашай алат. Ар бир реформанын башталышы, бүтүшү болууга тийиш, Жүргүзүлүп жаткан жаңы реформанын маңызы жана түпкү мазмуну “ташыркап баса албай калган, чарчап-чаалыккан, кажыган, дарманы кетип калган “тулпарга” - жазык-аткаруу системасына” колдонулуп жаткандардан башкача, жаңы, заманбап билим, технология, күч-кубат, адашып кетпеш үчүн так жол картасын, укуктук материяны жана укуктук турмушту уюштуруунун келечектүү түрлөрүн берүүдө турат. Анын жыйынтыгында позитивдүү укук таануу жеке жана кесиптик укуктук аң-сезимдердин туташуу точкин табууга тийиш жана эркиндиктин, чындыктын жана акыйкаттуулуктун сезилишин сезген сезимдерди адамдарга бериши керек. Реформаны жүргүзүп жаткандар, ага катышуучулар, биз мына ушуларга жетүүгө, реформа аркылуу көксөгөн жаңы деңгээл менен Кыргызстандын жазык-аткаруу системасын камсыз кылууга умтулушубуз керек.

ТЫЯНАКТАР

Жүргүзүлгөн изилдөөлөрдүн негизинде изденүүчүгө бир катар тыянактарды жана жоболорду түзүүгө мүмкүндүк берди.

1. Жазык-аткаруу системасын реформа жасоонун ийгиликтүү ишке ашышы көп жагынан анын теориялык негиздеринин иштелип чыгышына жараша болот. Ушул системаны реформалоо боюнча ар кандай чечимдердин кабыл алынышынын себептерин аныктоонун жыйынтыктыгын негизинде реформалоо жүргүзүлгөн мезгилдерде жүзөгө ашырылган иштердин майнаптуулуктарын, алардын өз ара байланыштарын аныктоого болот. Реформа өзүнүн логикалык жыйынтыгында кайсы бир сапаттуу өзгөрүүлөргө жана колдонулуп жаткан укуктук тартиптердин милдеттүү түрдө жакшырышына жана майнаптуулуктун жогорулашына, жазык-аткаруу системасын реформалоонун максаттарынын ишке ашырылышына алып келүүгө тийиш.

Изилдөөгө алынып жаткан системада жүргүзүлүп жаткан реформанын масштабын, биздин кыргыз коомубуздун азыркы чындыктарынын өзгөчөлүктөрүн, шарттарын эске алуу менен жазык-аткаруу системасын реформалоонун негизги принциптери катары төмөнкүлөрдү айтууга болот: 1) өлкөдө жана дүйнөлүк коомдо жүрүп жаткан өзгөрүүлөрдү эске алуу менен ЖАС реформасын жүзөгө ашыруу; 2) жазык, жазык-аткаруу жана жазык-процессуалдык саясаттарындагы өзгөрүүлөр менен ЖАС реформасынын өз ара тыкыс байланыштуулугу; 3) пенитенциардык системаны реформалоонун эл аралык тажрыйбаларын, ошондой эле ЖАС жаатындагы фундаменталдуу илимий изилдөөлөрдү эске алуу.

2. Калыптануунун жана өнүгүүнүн татаал жана узак жолун басып өткөн Кыргызстандын улуттук жазык-аткаруу системасы кыргыз элинин тарыхы менен чиеленишкен тыкыс байланышта турат. Тарыхтагы чукул бурулуштардын дагы бири болуп саналган көз каранды эместикти Кыргыз Республикасынын 1991-жылы алышына жана жаңы жазык саясатына ылайык

жазык-аткаруу системасын реформалоонун багыттары аныкталган, ал азыркы учурда реформа жасоонун төрт этабын басып өттү, ал дагы канча убакытка созулат, дагы канча этаптар алдыда турат, бул белгисиз.

3. Кыргыз Республикасынын жазык-аткаруу системасынын ишинин улуттук укуктук негиздери акыркы жылдарда дүркүрөп өнүгүүнү башынан кечирип жатат жана сот акыйкаттуулугун өркүндөтүү жана сот реформасынын багыттары боюнча мамлекет жүргүзүп жаткан иш-чараларга байланыштуу улуттук-укуктук негиздер дагы кайра каралууга (мүмкүн бир нече жолу) туш болот.

4. Өлкөдөгү саясий, укуктук жана социалдык-экономикалык мүнөздөгү факторлор Кыргыз Республикасынын жазык-аткаруу системасын реформа жасоонун келип чыгышынын негизги себептери болуп саналарын жазык-аткаруу системасынын ишинин учурдагы абалына жана көйгөйлөргө жүргүзүлгөн биздин талдоолор көрсөттү. Ушул факторлор ЖАС ты реформа кылуунун мындан аркы багыттарын да аныктайт.

5. Кыргыз Республикасынын жазык-аткаруу системасынын ишин уюштурууну камсыз кылган ченемдик-укуктук актылардын мазмундарына жүргүзүлгөн изилдөөлөр, анын баардык элементтери иерархия боюнча жайгашкандыгын жана бири бири менен мыйзам-ченемдүү тыкыс байланышкандыгын көрсөттү.

6. Ушул көрсөтүлгөн ченемдердин жоболоруна талдоолорду жүргүзүүнүн негизинде колдонуудагы айрым актылардын ортолорунда карама-каршылыктар жана ылайык келбегендиктер бар экендиги табылды.

7. Кыргыз Республикасынын Жазык-аткаруу системасын реформалоо мүмкүнчүлүктөргө жараша, соттолгондорго мамилелерди жасоонун жалпы таанылган эл аралык стандарттарына жана эл аралык тажрыйбаларга ылайык, улуттук бөтөнчөлүктөрдү эске алуу менен жүзөгө ашырылып жатат.

8. Гумандаштыруу жана демилитаризациялоо иштери жазык-аткаруу системасынын артыкчылыктуу багыттарына айланды, ал эми Кыргыз

Республикасынын Юстиция министрлигине караштуу пробация органдарын түзүү соттук-укуктук реформаны жүзөгө ашыруудагы олуттуу окуя болуп калды.

9. Коомдон ажыратпастан, эркиндиктен ажыратуунун альтернативдик түрү аркылуу жазаларды аткаруучу системаны өнүктүрүү түрмө калкынын сандарын кыскартууга, пенитенциардык мекемелерге камалгандардын жыштыгын төмөндөтүүгө жана эл аралык рейтингдеги өлкөнүн ээлеген ордун жакшыртууга тике түрткү берет.

10. Соттук-укуктук реформа жүргүзүлө баштагандыгына жана жазык-укуктук циклдеги жаңы мыйзамдар, анын ичинде Кыргыз Республикасынын Жазык-аткаруу кодекси 2017-жылы, ошондой эле 2018-2023-жылдарда Кыргыз Республикасынын жазык-аткаруу (пенитардык) системасын өнүктүрүү Стратегиясы колдонууга киргизилгендигине байланыштуу, Кыргыз Республикасы азыркы учурда өзүнүн тарыхындагы өнүгүүнүн маанилүү этабында турат. Аларды ийгиликтүү ишке ашыруу үчүн азыркы учурдун талаптарына толук жооп берген сапаттуу жана кесипкөй менеджменттин болушу талап кылынып жатат. Анын үстүнө өлкөнүн мыйзамдарына ушундай түп-тамырынан бери өзгөрүүлөрдү киргизүүнүн негизинде жазаларды аткаруунун механизмдерин модернизациялоо жана соттолгондорду кайра социалдаштыруу жаатында башталган реформаны план ченемдүү өркүндөтүүнү жана тереңдетүүнү улантуу керек.

11. Жүргүзүлгөн изилдөөлөр жазык-аткаруу системасынын ишинин майнаптуулугун жогорулатууга багытталган конкреттүү сунуштардын комплексин негиздөөгө мүмкүнчүлүк берди. Ошол сунуштар жаңы мыйзам актыларды иштеп чыгууга, башкаруу түзүмдөрүнө, түзөтүү мекемелеринин системасына, соттолгондор менен иштөөнүн түрлөрүнө жана усулдарына тиешелүү экендигин баса белгилей кетүү керек.

ПАЙДАЛАНЫЛГАН БУЛАКТАРДЫН ЖАНА АДАБИЯТТАРДЫН ТИЗМЕСИ:

1. Кыргыз Республикасынын Жазык-аткаруу кодекси [Электрондук ресурс]: Кырг.Респ. мыйзамы, 2017-жылдын 31-январы №17 (КР 2019-жылдын 15-майындагы №62 мыйз. ред. ылайык). // «Кыргыз Республикасынын укуктук маалыматтардын борборлоштурулган банкы» маалымат укуктук тутуму. – Кирүү режими: <http://cbd.minjust.gov.kg/act/view/ru-ru/111528/20?cl=ky-kg&mode=tekst> - /20/02/2021/ - Аталышы экрандан.
2. 2018-2023-жылдарга Кыргыз Республикасынын жазык-аткаруу (пенитенциардык) системасын өнүктүрүү стратегиясы [Электрондук ресурс]: Кырг.Респ. Өкмөтүнүн токтому, 2018-жылдын 15-октябры №478 // «Кыргыз Республикасынын укуктук маалыматтардын борборлоштурулган банкы» маалымат укуктук тутуму. – Кирүү режими: <http://cbd.minjust.gov.kg/act/view/ru-ru/12660/10?cl=ky-kg&mode=tekst> - /20/02/2021/ - Аталышы экрандан.
3. Наташев А.Е. Исправительно-трудовая система советского государства [Текст] / А.Е. Наташев // Организация исправления и перевоспитания осужденных. Методические материалы. - Москва, 1989.
4. Стручков И.Л. Основные черты советской исправительно-трудовой системы [Текст] / И.Л. Стручков. - Москва, 1980. -39 б.
5. Коржева Э.М. Краткий словарь по социологии [Текст] / Э. М. Коржева, Н.Ф. Наумова; [под общ. ред. Д.М. Гвишиани, Н.И. Лапина]. - Москва: Политиздат, 1989. – 477 б.
6. Курышев Е.Ю. Реформа как одна из форм инноваций в праве [Текст] / Е.Ю. Курышев // Вестник Саратовской государственной юридической академии. -2016. -№ 4 (111). -136-141-б.
7. Луков В.А. Реформы образования [Текст] / В.А. Луков // Энциклопедия гуманитарных наук. -2005. -№3. -217-219-б.

8. Мальцев Г.В. Развитие права: к единению с разумом и наукой [Текст] / Г.В. Мальцев. -Москва: Международный юридический институт при Минюсте России, 2005. -200 б.
9. Ильина Т.Н. Взаимодействие Российского государства и общества в правовой сфере: историко-правовой анализ [Электрондук ресурс] / Т.Н. Ильина, А.А. Дорская, А.Ю. Дорский // Вестник Санкт-Петербургского университета. -Право. -2018. -Т.9. -Вып. 4. Кируу режими: <https://lawjournal.spbu.ru/article/view/3411> - /20/02/2021/ - Аталышы экрандан.
10. Концепция реформирования пенитенциарной системы Кыргызской Республики на период до 2010 года [Электрондук ресурс]: [постановление](#) Правительства Кырг. Респ., от 9 дек. 2002 г. №833 // «Кыргыз Республикасынын укуктук маалыматтардын борборлоштурулган банкы» маалымат укуктук тутуму. – Кируу режими: <http://cbd.minjust.gov.kg/act/view/ru-ru/49500> - /20/02/2021/ - Аталышы экрандан.
11. Калинин Ю.И. Уголовно-исполнительная система России: стратегия реформы [Текст] / Ю.И. Калинин // Ведомости уголовно-исполнительной системы. -2003. -№ 1.
12. Зубарев С.М. Правовое обеспечение реформы уголовно-исполнительной системы [Текст]: дис. ... к-та юрид. наук: 12.00.08 / С.М. Зубарев. -Москва, 1999. -217 б.
13. Шагивалиев А.К. Формирование правовых основ контроля и надзора за местами лишения свободы Кыргызской Республики [Текст]: дис. ... к-та юрид. наук: 12.00.08 / А.К. Шагивалиев. -Бишкек, 2002. -189 б.
14. Ялунин В.У. Реформа уголовно-исполнительной системы современной России: Проблемы, тенденции, перспективы [Текст]: дис. ... к-та юрид. наук: 12.00.11 / В.У. Ялунин. -Москва, 2004. -248 б.

15. Лелюх В.Ф. Российская уголовно-исполнительная система: социальные проблемы реформирования [Текст]: дис. ... д-ра социолог. наук: 23.00.02 / В.Ф. Лелюх. - Кемерово, 2006. - 508 б.
16. Фойницкий И.Я. Учение о наказании в связи с тюрьмоведением [Текст] / И.Я. Фойницкий. - Москва: Городец, Добросвет, 2000. - 464 б.
17. Малиновский И.А. Кровная месть и смертные казни [Текст] / И.А. Малиновский. - Москва, 1915. - 220 б.
18. Упоров И. Пенитенциарная политика России в XVIII–XX вв. Историко-правовой анализ тенденций развития [Текст] / И. Упоров. - Санкт-Петербург: Юридический центр Пресс, 2004. - 608 б.
19. Есипов В.В. Очерк русского уголовного права: Преступление и преступники. Наказание и наказуемые. Часть Общая [Текст]: - 2-е изд., пересмотр. / В.В. Есипов. - Санкт-Петербург: тип. Н. В. Васильева, 1898. - 402 б.
20. Фасмер М. Этимологический словарь русского языка [Текст]: в 4-х т. - 2-е изд., стереотип. / М. Фасмер; [пер. с нем. и доп. О.Н. Трубачева]. - Т. IV (Т-Ящур). - Москва: Прогресс, 1987. - 864 б.
21. Аристотель. Афинская полития [Текст]: 2-е издание. / Аристотель; [пер. и примеч. С.И. Радцига]. - Москва: Государственное социально-экономическое издательство, 1937. - 255 б.
22. Арсеньев К.К. Энциклопедический словарь Брокгауза и Ефрона [Текст]: -Т.34 / К.К. Арсеньев, Е.Е. Петрушевский. - Санкт-Петербург, 1901. - 482 б.
23. Бузескул В.П. История Афинской демократии [Текст] / В.П. Бузескул; [Вступ. ст. Э.Д. Фролова]. - Санкт-Петербург: ИЦ «Гуманитарная Академия», 2003. - 480 б.
24. Thonissen J.-J. Le droit pénal de la république Athénienne précédé d'une étude sur le droit criminel de la grèce légendaire [Текст] / J.-J. Thonissen. - Bruxelles-Paris, 1875. - 490 б.

- 25.История греческой литературы [Текст]: Т.1 / [под ред. С.И. Соболевского, Б.В. Горнунга, З.Г. Гринберга и др.]. –Москва-Ленинград: издательство Академии наук СССР, 1946. -488 б.
- 26.Тит Ливий. История Рима от основания города [Текст]: Т.1. / [пер. В.М. Смирин, коммент. Н.Е. Боданской]. –Москва: издательство «Наука», 1989. -576 б.
- 27.Ювенал Д.Ю. Сатиры [Текст]: сатира III / [пер. Д.С. Недовича, Ф.А. Петровского, вступ. ст. и коммент. В.С. Дурова]. –Санкт-Петербург: издательство «Алетейя», 1994. -220 б.
- 28.Coarelli F. Rome and Environs: An Archaeological Guide [Текст] / F. Coarelli; [translated by J.J. Clauss, P.H. Daniel]. -Berkeley-Los Angeles-London: University of California Press, 2014.
- 29.Smith W. A Dictionary of Greek and Roman Antiquities [Электрондук ресурс] / W. Smith. –London: John Murray, 1875. – Кируу режим: http://penelope.uchicago.edu/Thayer/E/Roman/Texts/secondary/SMIGRA*Carcer.html - /20/02/2021/ - Аталышы экрандан.
- 30.Гай Саллюстий Крисп. Сочинения [Текст] / Г.С. Крисп; [пер., ст. и коммент. В.О. Горенштейна; отв. ред. Е.М. Штаерман]. –Москва: издательство «Наука», 1981. -224 с.
- 31.Буровский А.М. Древний Рим. 1000-летняя биография [Текст] / А.М. Буровский. –Москва: издательство «Эксмо». 2013. -400 б.
- 32.В Риме после трехлетней реставрации открывается для посетителей знаменитая Мамертинская тюрьма [Электрондук ресурс]: – Кируу режим: http://rublev.com/novosti/v-rime-posle-trekhletnei-restavratsii-otkryvaetsia-znamenitaia-mamertinskaia-tiurma#utmzi_1_1 - /20/02/2021/ - Аталышы экрандан.
- 33.Тит Ливий. История Рима от основания города [Текст]: Т.3 / [отв. ред. Е.С. Голубцова]. –Москва: издательство «Наука», 1993. -770 б.

34. Antonio Bombardino Patavino. De carcere, & antiquo ejus usu ad haec usque tempora deduct [Электрондук ресурс]: Tractatus in duas partes distributus, quarum altera historiam carceris, altera praxim complectitur. / A.B. Patavino – Кируу режими: https://play.google.com/books/reader?id=uGVgAAAAcAAJ&pg=GBS.PP1_0
35. Фукидид. История [Текст]: / [пер. и примеч. Г.А. Стратановского, отв. ред. Я.М. Боровский]. – Ленинград: издательство «Наука», 1981. -542 б.
36. Nippel Wilfried. Public order in ancient Rome [Текст] / N. Wilfried. –Great Britain: Cambridge University Press, 1995.
37. Казалет Э.А. О значении Джона Говарда в истории тюремной реформы [Текст] / Э.А. Казалет. -Москва: типография Общества распространения полезных книг, 1892. -100 б.
38. Цветков С.Э. Узники Бастилии [Текст] / С.Э. Цветков. -Москва: издательство «Армада-пресс», 2001. -320 б.
39. Алексеев А. Тюрьмы мира [Электрондук ресурс] / А. Алексеев, А.Васильева, О.Шкуратова // Газета «Коммерсантъ». – 2007. -23-июль. Кируу режими: <https://www.kommersant.ru/doc/786719> - /20/02/2021/ - Аталышы экрандан.
40. Ипполитова А.Г. Идеи совершенствования пенитенциарной системы в концепции Джереми Бентама [Текст] / А.Г. Ипполитова // Известия Самарского научного центра Российской академии наук. -2012. -№3. - Т.14. -183-186-б.
41. Детков М.Г. Тюрьмы, лагеря и колонии России [Текст] / М.Г. Детков; [Под ред. Я.В. Крашенинникова]. – Москва: "Вердикт-ИМ", 1999. -448 б.
42. Кожоналиев С.К. Суд и уголовное обычное право киргизов до Октябрьской революции [Текст] / С.К. Кожоналиев. -Фрунзе, 1963. -68 б.

- 43.Арандаренко Г.А. Между туземцами степного уезда. Досуги в Туркестане. 1874-1889 г.г. [Текст] / Г.А. Арандаренко. -Санкт-Петербург, 1889.
- 44.Борубашов Б.И. Государственно-правовое регулирование общественных отношений кыргызов в составе Российского государства (1855-1917 г.г.). (Историко-правовое исследование) [Текст]: дис. ... д-ра юрид. наук: 12.00.01 / Б.И. Борубашов. –Бишкек, 2009. -283 б.
- 45.Слесарев С.М. Государственная политика в отношении юрисдикции суда по нормам обычного права у кыргызов во второй половине XIX – начале 30-х г.г. XX в. [Текст] / С.М. Слесарев // Адвокат. -2014. -№6.
- 46.Бартольд В.В. История культурной жизни Туркестана [Текст]: Сочинения. Т.2. Ч.1. Общие работы по истории Средней Азии / В.В. Бартольд. -Ленинград: издательство Академии наук СССР, 1927.
- 47.Иванин М.И. Хива и река Аму-Дарья [Текст] / М.И. Иванин // Морской сборник. -1864. -№8-9.
- 48.Кокайсл П., Усманов А. История Кыргызстана глазами очевидцев (начало XX века) [Текст] / П. Кокайсл, А. Усманов. –Прага, 2012.
- 49.Шагивалиев А.К. Уголовно-исполнительное право Кыргызской Республики. Общая часть [Текст]: учебное пособие / А.К. Шагивалиев, А.К. Сманалиева, Р.А. Шагивалиев; [под общ. ред. Н.Н. Сулаймановой] - Бишкек: изд-во КРСУ, 2017. -203 с.
- 50.Правовой анализ Уголовного кодекса Кыргызской Республики [Текст]. - Бишкек: правовая клиника «Адилет», 2020. -119 б.
- 51.Кожоналиев С.К. Обычное право кыргызов [Текст] / С.К. Кожоналиев; [Вступ.ст. Т.К. Чоротегина]. – Бишкек, 2000.
- 52.Кыргыз Республикасынын жазык-аткаруу тутумунун тарыхы [Электрондук ресурс]: Кыргыз Республикасынын Юстиция министрлигине караштуу Жазаларды аткаруу мамлекеттик

- кызматынын расмий сайты. – Кируу режими:
<https://gsin.gov.kg/ppages/history> - /20/02/2021/ - Аталышы экрандан.
53. Зубков А.И. Пенитенциарные учреждения в системе Министерства юстиции России. История и современность [Текст] / А.И. Зубков, Ю.И. Калинин, В.Д. Сысоев. -Москва, 1998. 172 б.
54. Дятленко П.И. Правовое и социальное положение жертв политических репрессий в Киргизской Республике [Текст] / П.И. Дятленко. // Сборник статей: Реабилитация и память. Отношение к жертвам советских политических репрессий в странах бывшего СССР. -Москва, 2016.
55. Солженицын А.И. Архипелаг ГУЛАГ Собрание сочинений: в 7 томах [Текст]: Т.5 / А.И. Солженицын. - Москва, 1991.
56. Положение о порядке и условиях исполнения в РСФСР уголовных наказаний, не связанных с мерами исправительно-трудового воздействия на осужденных [Электрондук ресурс]: Президиум Верх. Сов. ССР, от 16 июля 1984 года (күчүн жоготкон, 1997-жылдын 8-январынан тартып, N 2-ФЗ). – Кируу режими:
<http://ips.pravo.gov.ru/?docbody=&prevDoc=102045132&backlink=1&&nd=102010185>
57. Кыргыз Республикасынын жазык-аткаруу кодекси [Электрондук ресурс]: күчүн жоготкон Кырг.Респ. мыйзамы, 2017-жылдын 24-январындагы №10 (кабыл алынган, 1999-жылдын 13-декабры №142). // «Кыргыз Республикасынын укуктук маалыматтардын борборлоштурулган банкы» маалымат укуктук тутуму. – Кируу режими:
<http://cbd.minjust.gov.kg/act/view/ru-ru/11/170?cl=ky-k&mode=tekst> - /20/02/2021/ - Аталышы экрандан.
58. Исправительно-трудовой кодекс Киргизской ССР [Электрондук ресурс]: утратил силу в соответствии с Законом Кырг.Респ., от 13 декабря 1999 года № 143 (введен в действие, от 25 декабря 1970 года).

- // Информационная система “Континент”. - – Кируу режими:
http://continent-online.com/Document/?doc_id=30211987#pos=0;0 -
/20/02/2021/ - Аталышы экрандан.
59. Кыргыз Республикасынын жазык аткаруу тутумунун түзүмү [Электрондук ресурс]: Кыргыз Республикасынын Юстиция министрлигине караштуу Жазаларды аткаруу мамлекеттик кызматынын расмий сайты. -Кируу режими:. // <http://www.gsin.gov.kg/ru/gsin/sistema-uis-kr.html> - /20/02/2021/ - Аталышы экрандан.
60. О мерах по дальнейшему совершенствованию уголовно-исполнительной системы Кыргызской Республики [Электрондук ресурс]: указ Президента КР, от 24 октября 2001 года УП № 305. // Информационно-правовая система «Централизованный банк данных правовой информации Кыргызской Республики». – Кируу режими: <http://cbd.minjust.gov.kg/act/view/ru-ru/3549?cl=ru-ru> - /20/02/2021/ - Аталышы экрандан.
61. О порядке и условиях выполнения охраны исправительных учреждений и конвоирования осужденных и лиц, заключенных под стражу [Электрондук ресурс]: постановление Правительства Кырг.Респ., от 17 мая 2002 года № 310 (в ред. Постановл. КР от 9 июня 2008 года №278). // Информационно-правовая система «Централизованный банк данных правовой информации Кыргызской Республики». – Кируу режими: <http://cbd.minjust.gov.kg/act/view/ru-ru/53467?cl=ru-ru> - /20/02/2021/ - Аталышы экрандан.
62. О передаче уголовно-исполнительной системы Министерства внутренних дел Кыргызской Республики в ведение Министерства юстиции Кыргызской Республики [Электрондук ресурс]: утрат. силу постановление Правительства Кырг.Респ., от 18 декабря 2009 года № 775 (принят, от 20 июня 2002 года № 391). // «Кыргыз

- Республикасынын укуктук маалыматтардын борборлоштурулган банкы» маалымат укуктук тутуму. – Кирүү режими: <http://cbd.minjust.gov.kg/act/view/ru-ru/53559> - /20/02/2021/ - Аталышы экрандан.
63. О внесении изменений и дополнений в некоторые законодательные акты Кыргызской Республики [Электрондук ресурс]: утрат. Силу закон Кырг. Респ. от от 24 января 2017 года № 10 с 1 января 2019 года (принят, от 20 марта 2002 года №41. // Информационно-правовая система «Централизованный банк данных правовой информации Кыргызской Республики». – Кирүү режими: <http://cbd.minjust.gov.kg/act/view/ru-ru/996?cl=ru-ru>
64. Об органах и учреждениях уголовно-исполнительной (пенитенциарной) системы [Электрондук ресурс]: закон Кырг. Респ., от 12 августа 2003 года № 197 (в ред. Зак. КР от 25 июля 2019 года № 102) // Информационно-правовая система «Централизованный банк данных правовой информации Кыргызской Республики». – Кирүү режими: <http://cbd.minjust.gov.kg/act/view/ru-ru/1323> - /20/02/2021/ - Аталышы экрандан.
65. Концепция реформирования пенитенциарной системы Кыргызской Республики на период до 2010 года [Электрондук ресурс]: постановление Правительства Кырг. Респ., от 9 декабря 2002 года № 833. // Информационно-правовая система «Централизованный банк данных правовой информации Кыргызской Республики». – Кирүү режими: <http://cbd.minjust.gov.kg/act/view/ru-ru/49500?cl=ru-ru> - /20/02/2021/ - Аталышы экрандан.
66. 2010-жылга чейин Кыргыз Республикасынын пенитенциардык тутумун реформалоонун "ҮМҮТ" улуттук программасы [Электрондук ресурс]: күчүн жоготкон Кырг. Респ. Өкмөтүнүн токтому, 2012-жылдын 15-майындагы №297 (бекитилген, 2006-жылдын 10-мартындагы №

149). // «Кыргыз Республикасынын укуктук маалыматтардын борборлоштурулган банкы» маалымат укуктук тутуму. – Кирүү режими: <http://cbd.minjust.gov.kg/act/view/ru-ru/57224/20?cl=ky-k&mode=tekst> - /20/02/2021/ - Аталышы экрандан.

67. Кыргыз Республикасынын Кылмыш-жаза кодексине, Кыргыз Республикасынын Жазык-процесстик кодексине, Кыргыз Республикасынын администрациялык жоопкерчилик жөнүндө Кодексине, Кыргыз Республикасынын Жазык-аткаруу кодексине, "Кыргыз Республикасынын Жогорку соту жана жергиликтүү соттор жөнүндө", "Кыргыз Республикасынын прокуратурасы жөнүндө", "Кылмыштарды жасоо жагынан шек туудурган жана айыпталып кармалган адамдарды камакта кармоонун тартиби жана шарттары жөнүндө", "Мунапыс берүүнүн жана ырайым кылуунун жалпы принциптери жөнүндө", "Кыргыз Республикасынын Жазык-аткаруу кодексин колдонууга киргизүү жөнүндө" жана "Кыргыз Республикасынын Кылмыш-жаза кодексин колдонууга киргизүү жөнүндө" Кыргыз Республикасынын Мыйзамдарына өзгөртүүлөр жана толуктоолор киргизүү тууралуу программасы [Электрондук ресурс]: Кырг.Респ. мыйзамы, 2007-жылдын 25-июну № 91 (КР 2017-жылдын 24-январындагы №10 мыйз. ред. ылайык). // «Кыргыз Республикасынын укуктук маалыматтардын борборлоштурулган банкы» маалымат укуктук тутуму. – Кирүү режими: <http://cbd.minjust.gov.kg/act/view/ru-ru/202124/50?cl=ky-k&mode=tekst> - /20/02/2021/ - Аталышы экрандан.

68. Жазык-аткаруу инспекциясын Кыргыз Республикасынын Ички иштер министрлигинин карамагынан Кыргыз Республикасынын Юстиция министрлигинин Жазаларды аткаруу башкы башкармалыгынын карамагына өткөрүп берүү жөнүндө [Электрондук ресурс]: күчүн жоготкон Кырг.Респ. Өкмөтүнүн токтому, 2018-жылдын 31-

- декабрындагы №666 токтому, 2020-жылдын 1-январынан тартып (бекитилген, 2008-жылдын 14-майындагы №22). // «Кыргыз Республикасынын укуктук маалыматтардын борборлоштурулган банкы» маалымат укуктук тутуму. – Кирүү режими: <http://cbd.minjust.gov.kg/act/view/ru-ru/59085/20?cl=ky-kg&mode=tekst> - /20/02/2021/ - Аталышы экрандан.
69. Кыргыз Республикасынын Өкмөтүнүн түзүмүн бекитүү жөнүндө [Электрондук ресурс]: күчүн жоготкон Кырг.Респ. мыйзамы, 2011-жылдын 25-мартындагы №7 (кабыл алынган, 2009-жылдын 22-октябрындагы №283 Мыйзамы) // «Кыргыз Республикасынын укуктук маалыматтардын борборлоштурулган банкы» маалымат укуктук тутуму. – Кирүү режими: <http://cbd.minjust.gov.kg/act/view/ru-ru/202653/20?cl=ky-kg&mode=tekst> - /20/02/2021/ - Аталышы экрандан.
70. Кыргыз Республикасынын Өкмөтүнө караштуу Жазаларды аткаруу мамлекеттик кызматы жөнүндө [Электрондук ресурс]: Кырг. Респ. Өкмөтүнүн токтому, 2009-жылдын 18-декабрындагы №775 (КР Өкмөтүнүн 25 декабря 2019 года № 706 токтом. ред. ылайык) // «Кыргыз Республикасынын укуктук маалыматтардын борборлоштурулган банкы» маалымат укуктук тутуму. – Кирүү режими: <http://cbd.minjust.gov.kg/act/view/ru-ru/90422/60?cl=ky-kg&mode=tekst> - /20/02/2021/ - Аталышы экрандан.
71. Кыргыз Республикасынын 2012-2016-жылдарга Жазык-аткаруу (пенитенциардык) тутумун өнүктүрүүнүн улуттук стратегиясын бекитүү жөнүндө [Электрондук ресурс]: күчүн жоготкон, Кырг. Респ. Өкмөтүнүн токтому, 2018-жылдын 22-январындагы №49 токтомуна ылайык (бекитилген, 2012-жылдын 15-майындагы № 297) // «Кыргыз Республикасынын укуктук маалыматтардын борборлоштурулган банкы» маалымат укуктук тутуму. – Кирүү режими:

<http://cbd.minjust.gov.kg/act/view/ru-ru/93585/20?cl=ky-kg&mode=tekst> - /20/02/2021/ - Аталышы экрандан.

72. Кыргыз Республикасынын сот адилеттигин өркүндөтүү боюнча чаралар жөнүндө [Электрондук ресурс]: Кырг.Респ. Президентинин жарлыгы, 2012-жылдын 8-августу ПЖ № 147 // «Кыргыз Республикасынын укуктук маалыматтардын борборлоштурулган банкы» маалымат укуктук тутуму. – Кирүү режими: <http://cbd.minjust.gov.kg/act/view/ru-ru/61388/10?cl=ky-kg&mode=tekst> - /20/02/2021/ - Аталышы экрандан.

73. Кыргыз Республикасынын Жазык кодексин, Кыргыз Республикасынын Жоруктар жөнүндө кодексин, Кыргыз Республикасынын Жазык-процесстик кодексин, Кыргыз Республикасынын Жазык-аткаруу кодексин, "Мунапыс берүү негиздери жана аны колдонуу тартиби жөнүндө" Кыргыз Республикасынын Мыйзамын колдонууга киргизүү тууралуу [Электрондук ресурс]: Кырг.Респ. мыйзамы, 2017-жылдын 24-январы № 10 (КР 2019-жылдын 26-декабрындагы № 146 мыйз. ред. ылайык). // «Кыргыз Республикасынын укуктук маалыматтардын борборлоштурулган банкы» маалымат укуктук тутуму. – Кирүү режими: <http://cbd.minjust.gov.kg/act/view/ru-ru/111703/20?cl=ky-kg&mode=tekst> - /20/02/2021/ - Аталышы экрандан.

74. Пробация жөнүндө [Электрондук ресурс]: Кырг.Респ. мыйзамы, 2017-жылдын 24-февралындагы №34. // «Кыргыз Республикасынын укуктук маалыматтардын борборлоштурулган банкы» маалымат укуктук тутуму. – Кирүү режими: <http://cbd.minjust.gov.kg/act/view/ru-ru/111517/10?cl=ky-kg&mode=tekst> - /20/02/2021/ - Аталышы экрандан.

75. Кыргыз Республикасында пробация органын түзүү маселелери жөнүндө [Электрондук ресурс]: Кырг.Респ. Өкмөтүнүн токтому, 2018-жылдын 31-декабрындагы №666. // «Кыргыз Республикасынын укуктук маалыматтардын борборлоштурулган банкы» маалымат укуктук

- тутуму. – Кирүү режими: <http://cbd.minjust.gov.kg/act/view/ru-ru/12887/30?cl=ky-kg&mode=tekst> - /20/02/2021/ - Аталышы экрандан.
76. Кыргыз Республикасынын Юстиция министрлигинин алдындагы Пробация департаменти жөнүндө жобо [Электрондук ресурс]: Кырг.Респ. Өкмөтүнүн токтому, 2018-жылдын 31-декабрындагы №666 (КР 2019-жылдын 30-декабрындагы № 722 токтом. ред. ылайык). // «Кыргыз Республикасынын укуктук маалыматтардын борборлоштурулган банкы» маалымат укуктук тутуму. – Кирүү режими: <http://cbd.minjust.gov.kg/act/view/ru-ru/12888/30?cl=ky-kg&mode=tekst> - /20/02/2021/ - Аталышы экрандан.
77. Ожегов С.И., Шведова Н.Ю. Толковый словарь русского языка [Текст]: 80 000 слов и фразеологических выражений. -4-е изд. / С.И. Ожегов, Н.Ю. Шведова. -Москва, 1997. -944 с.
78. Воронцов А.В. Некоторые теоретические аспекты демографии [Текст] / А.В. Воронцов. // Здоровье - основа человеческого потенциала: проблемы и пути их решения. -2011. -№ 1. -Т.6. -11-17-б.
79. Байдаков Г.П. Основные предпосылки уточнения концепции процесса исправления и перевоспитания осужденных [Текст] / Г.П. Байдаков // Реализация гуманистических начал решений XXVII съезда КПСС и XIX Всесоюзной партийной конференции по совершенствованию правовой системы в сфере исполнения уголовно-правовых мер воздействия и исправления осужденных: Материалы Всесоюзной научно-практической конференции. - Рязань: РВИШ МВД СССР, 1989.
80. Актуальные меры борьбы с коррупцией в судебных, правоохранительных и надзорных органах Кыргызстана [Электрондук ресурс]: Решения Совета обороны Кырг.Респ., от 8 февраля 2018 года. // – Кирүү режими: <https://ru.sputnik.kg/politics/20180208/1037654596/antikorrupcionnye->

organy-sami-pogryazli-v-korrupcii-hehehnbekov.html - /20/02/2021/ -

Аталышы экрандан.

81. О неотложных мерах по обеспечению функционирования уголовно-исполнительной системы Кыргызской Республики [Электрондук ресурс]: Решения Совета обороны Кырг.Респ., от 30 апреля 2016 года. // – Кируу режими: http://www.president.kg/ru/news/7718_reshenie_soveta_oboronyi_o_neotlojnyih_merakh_po_obespecheniyu_funktsionirovaniya_ugolovno-ispolnitelnoy_sistemyi_kyrgyzskoy_respubliki/ - /20/02/2021/ - Аталышы экрандан.
82. Петров А. Тюрьма без внимания [Электрондук ресурс] / А. Петров // - Российская газета. -Неделя. -Киргизия. -№6810 (239). – Кируу режими: <https://rg.ru/2015/10/22/turma.html> - /20/02/2021/ - Аталышы экрандан.
83. Кыргыз Республикасынын Өкмөтүнө караштуу Жазаларды аткаруу мамлекеттик кызматы жөнүндө жобо [Электрондук ресурс]: Кырг.Респ. Өкмөтүнүн токтому, 2009-жылдын 18-декабрындагы №7754 (КР 2019-жылдын 9-октябрындагы №534 токтом. ред. ылайык). // «Кыргыз Республикасынын укуктук маалыматтардын борборлоштурулган банкы» маалымат укуктук тутуму. – Кируу режими: <http://cbd.minjust.gov.kg/act/view/ru-ru/93969/60?cl=ky-kg&mode=tekst> - /20/02/2021/ - Аталышы экрандан.
84. О порядке и условиях содержания под стражей лиц, задержанных по подозрению и обвинению в совершении преступлений [Электрондук ресурс]: закон Кырг. Респ. от 31 октября 2002 года № 150 (в ред. Зак. КР от 25 июля 2019 года № 102) // Информационно-правовая система «Централизованный банк данных правовой информации Кыргызской Республики». – Кируу режими: <http://cbd.minjust.gov.kg/act/view/ru-ru/1107> - /20/02/2021/ - Аталышы экрандан.

85. Кыргыз Республикасынын Юстиция министрилигине караштуу Жазаларды аткаруу мамлекеттик кызматынын маалыматтарын жана ишине мониторинг жүргүзүүнүн негизинде алынды.
86. Об амнистии в связи с 16-летием независимости Кыргызской Республики и принятием новой редакции Конституции Кыргызской Республики [Электрондук ресурс]: закон Кырг. Респ., от 22 февраля 2007 года № 19 (в ред. Зак. КР от 25 июля 2007 года №99) // Информационная система «Континент». - Кирүү режими: http://continent-online.com/Document/?doc_id=30328517&show_di=1 - /20/02/2021/ - Аталышы экрандан.
87. Эсенбекова А.Т. Надзор за исполнением законов в пенитенциарных учреждениях Кыргызской Республики и пути его совершенствования [Электрондук ресурс] / А.Т. Эсенбекова // - Кирүү режими: <http://arch.kyrlibnet.kg/uploads/UAESENBEKOVA2009-2.pdf>. - /20/02/2021/ - Аталышы экрандан.
88. Түрмөлөрдү изилдөөнүн эл аралык борборунун маалыматы (ICPS) [Электрондук ресурс]: - Кирүү режими: <http://www.prisonstudies.org/country/kyrgyzstan> - /20/02/2021/
89. Кыргызская Республика: гуманизация уголовной политики и дальнейшее развитие законодательства [Текст]: Аналитический обзор. Проект Управления ООН по наркотикам и преступности «Поддержка реформы пенитенциарной системы в КР» (KGZ/T90) август 2010. - Бишкек, 2010. – 49 с.
90. Кыргыз Республикасынын Улуттук статистика комитетинин маалыматы [Электрондук ресурс]: форма 5.06.00.04 - Жазанын негизги ченемдери боюнча жазага тартылгандардын саны. - Кирүү режими: <http://www.stat.kg/kg/statistics/prestupnost/> - /20/02/2021/ - Аталышы экрандан.

91. Кыргыз Республикасынын Башкы прокуратурасынын маалыматтары [Электрондук ресурс]: - Кирүү режими: <http://kabar.kg/news/v-kr-predlagaiut-rasshirit-primeneniie-mery-presecheniia-v-vide-zaloga/> - /20/02/2021/
92. Соблюдение прав человека при избрании меры пресечения в виде заключения под стражу и продлении сроков содержания под стражей [Электрондук ресурс]: Специальный доклад Акыйкатчы (Омбудсмена) КР. –Бишкек, 2016. - Кирүү режими: <http://ombudsman.kg/old/special-reports/327> - /20/02/2021/ - Аталышы экрандан.
93. Результаты мониторинга судебных заседаний по проверке законности и обоснованности задержания при избрании меры пресечения [Текст]: Отчет по проекту “Продвижение комплексного подхода к верховенству права, администрирование правосудия, предотвращения пыток и наращивание потенциала”. -Бишкек: Центр ОБСЕ, 2016. -75 б.
94. О соблюдении прав и свобод человека и гражданина в Кыргызской Республике, за 2000 - 2016 г.г. [Электрондук ресурс]: Доклад Акыйкатчы (Омбудсмена) КР. –Бишкек, 2001-2017. - Кирүү режими: <http://ombudsman.kg/old/archive/45-doklad-akyukatchy-ombudsmena-kr> - /20/02/2021/ - Аталышы экрандан.
95. Уголовно-исполнительная система Кыргызской Республики в цифрах. По данным Государственной службы исполнения наказаний при Правительстве Кыргызской Республики за 2014-2019 [Текст]: Статистический отчет. -Бишкек, 2019. -С. 2.
96. Esenbekova A.T., Baigubatova N.R. Some questions of countering the distribution of religious extremism in the penitentiary system of the Kyrgyz Republic [Текст] / A.T. Esenbekova, N.R. Baigubatova // Modern science. - 2018. -№7. 115-119-б.
97. ГКНБ: спецоперация в центре Бишкека завершена, 4 боевика ликвидированы [Электрондук ресурс]: -Бишкек: ИА «Sputnik», 2015, 16

- июля. - Кирүү режими:
<https://ru.sputnik.kg/incidents/20150716/1016775302.html> - /20/02/2021/ -
Аталышы экрандан.
98. Побег из СИЗО-50: хроника событий (фото, видео) [Электрондук ресурс]: -Бишкек: ИА «КирТаг». -2015, 23 октября. - Кирүү режими:
<https://kyrtag.kg/Incidents/pobeg-iz-sizo-50-khronika-sobytiy-foto-video> -
/20/02/2021/ - Аталышы экрандан.
99. Зими́на К.Ю. Проблемы религиозного экстремизма в УИС: теоретические аспекты совершенствования [Электрондук ресурс] / К.Ю. Зими́на. - Кирүү режими: <https://cyberleninka.ru/article/n/problemy-religioznogo-ekstremizma-v-uis-teoreticheskie-aspekty-sovershenstvovaniya> - /20/02/2021/ - Аталышы экрандан.
100. Ирискулбеков Э. Насколько эффективна политика государства по содержанию наркопотребителей в местах лишения свободы [Текст] / Э. Ирискулбеков. -Бишкек, 2020.
101. Кыргыз Республикасынын Ички иштер министрлигинин маалыматы [Электрондук ресурс]: - Кирүү режими: <https://kyrtag.kg/society/v-tyurmakh-i-kolonyakh-kyrgyzstana-v-god-potrebyaetsya-okolo-200-kg-geroina-smi> - /20/02/2021/
102. Кыргыз Республикасынын Ички иштер министрлигинин маалыматы [Электрондук ресурс]: - Кирүү режими: <http://kabarlar.org/news/38021-gubop-mvd-telefonnye-moshenniki-iz-chisla-zaklyuchennyh-i-sotrudnikov-gsin-s-nachala-goda-prichinili-uscherb-naseleniyu-na-15-mln-somov.html> - /20/02/2021/
103. Смертельно больной Азиз Батукаев женился на молодой [Электрондук ресурс]: -Бишкек: республиканская газета «Дело№». -2013, 3 октября. - Кирүү режими: <http://delo.kg/index.php/2011-08-04-18-06-33/6258-smertelno-bolnoj> - /20/02/2021/ - Аталышы экрандан.

104. Байгубатова Н.Р., Сарманова Б.О. К вопросу о коррупциогенных факторах в деятельности уголовно-исполнительной системы Кыргызской Республики [Текст] / Н.Р. Байгубатова, Б.О. Сарманова. // Журнал зарубежного законодательства и сравнительного правоведения. -2018. -№4. 146-153-б.
105. В Кыргызстане для сотрудников ГСИН построят триста квартир [Электрондук ресурс]: ИА «24KG», 5 января 2017. - Кирүү режим: https://24.kg/obschestvo/42729_v_kyrgyzystane_dlya_sotrudnikov_gsin_postr_oayat_trista_kvartir/ - /20/02/2021/ - Аталышы экрандан.
106. В Бишкеке началось возведение второго дома для сотрудников ГСИН на 36 семей [Электрондук ресурс]: ИА «Кактус медиа», 5 января 2017. - Кирүү режим: https://kaktus.media/doc/350378_v_bishkeke_nachalos_vozvedenie_vtorogo_d_oma_dlia_sotrydnikov_gsin_na_36_semey.html - /20/02/2021/ - Аталышы экрандан.
107. Огородников А.В. Особенности деятельности сотрудников уголовно-исполнительной системы России [Текст] / А.В. Огородников. // Вестник СамГУ. -2010. -№ 5 (79). 119-223-б.
108. О соблюдении прав и свобод человека и гражданина в Кыргызской Республике в 2016 году [Текст]: Доклад Акыйкатчы (Омбудсмена) КР. - Бишкек, 2017.
109. Эсенбекова А.Т. Надзор за исполнением законов в пенитенциарных учреждениях Кыргызской Республики и пути его совершенствования [Электрондук ресурс] / А.Т. Эсенбекова. - Кирүү режим: <http://docplayer.ru/32647956-Esenbekova-a-t-zaveduyushchaya-kafedroy-ugolovnogo-prava-kgyua-k-yu-n-i-o-docenta.html> - /20/02/2021/ - Аталышы экрандан.
110. Кыргыз Республикасынын Коопсуздук кеңешинин катчысынын орун басарынын маеги [Электрондук ресурс]: Акипресс маалымат

агентствосу, -2017, 28 март. – Кирүү режими:
<http://kg.akipress.org/news:1372712?from=portal&place=last> - /20/02/2021/ -
Аталышы экрандан.

111. Алексеев А.И., Ануфриева Л.П. Юридический энциклопедический словарь [Текст] / А.И. Алексеев, Л.П. Ануфриева; [под ред. В.Е. Крутских]. -Москва: ИНФРА-М, 2000. -450 б.
112. Абдулаев М.И. Теория государства и права [Текст] / М.И. Абдулаев. – Москва, 2004. -410 б.
113. Кыргыз Республикасынын Жазык кодекси [Электрондук ресурс]: Кырг.Респ. мыйзамы, 2017-жылдын 2-февралы № 19 (КР 2021-жылдын 10-мартындагы № 29 мыйз. ред. ылайык). // «Кыргыз Республикасынын укуктук маалыматтардын борборлоштурулган банкы» маалымат укуктук тутуму. – Кирүү режими: <http://cbd.minjust.gov.kg/act/view/ru-ru/111527/60?cl=ky-kg&mode=tekst> /20/03/2021/ - Аталышы экрандан.
114. Кыргыз Республикасынын Жоруктар жөнүндө кодекси [Электрондук ресурс]: Кырг.Респ. мыйзамы, 2017-жылдын 1-февралы № 18 (КР 2021-жылдын 10-мартындагы № 29 мыйз. ред. ылайык). // «Кыргыз Республикасынын укуктук маалыматтардын борборлоштурулган банкы» маалымат укуктук тутуму. – Кирүү режими: <http://cbd.minjust.gov.kg/act/view/ru-ru/111529/50?cl=ky-kg&mode=tekst> - /20/03/2021/ - Аталышы экрандан.
115. Кыргыз Республикасынын Бузуулар жөнүндө кодекси [Электрондук ресурс]: Кырг.Респ. мыйзамы, 2017-жылдын 13-апрели № 58 (КР 2021-жылдын 15-январындагы №5 мыйз. ред. ылайык). // «Кыргыз Республикасынын укуктук маалыматтардын борборлоштурулган банкы» маалымат укуктук тутуму. – Кирүү режими: <http://cbd.minjust.gov.kg/act/view/ru-ru/111565/160?cl=ky-kg&mode=tekst> - /20/02/2021/ - Аталышы экрандан.

116. Кыргыз Республикасынын Жазык-процессуалдык кодекси [Электрондук ресурс]: Кырг.Респ. мыйзамы, 2017-жылдын 2-февралы №17 (КР 2020-жылдын 31-декабрындагы №20 мыйз. ред. ылайык). // «Кыргыз Республикасынын укуктук маалыматтардын борборлоштурулган банкы» маалымат укуктук тутуму. – Кирүү режими: <http://cbd.minjust.gov.kg/act/view/ru-ru/111530/40?cl=ky-kg&mode=tekst> - /20/02/2021/ - Аталышы экрандан.
117. Мунапыстын негиздери жана аны колдонуунун тартиби жөнүндө [Электрондук ресурс]: Кырг.Респ. мыйзамы, 2017-жылдын 20-январындагы № 7. // «Кыргыз Республикасынын укуктук маалыматтардын борборлоштурулган банкы» маалымат укуктук тутуму. – Кирүү режими: <http://cbd.minjust.gov.kg/act/view/ky-kg/111514?cl=ky-kg> /20/02/2021/ - Аталышы экрандан.
118. Конституция [Электрондук ресурс]: Кырг.Респ. мыйзамы, 2010-жылдын 27-июнунда Референдумда (бүткүл элдик добуш берүүдө) кабыл алынды (КР 2016-жылдын 28-декабрындагы № 218 Мыйзамынын ред. ылайык). // «Кыргыз Республикасынын укуктук маалыматтардын борборлоштурулган банкы» маалымат укуктук тутуму. – Кирүү режими: <http://cbd.minjust.gov.kg/act/view/ru-ru/202913/20?cl=ky-kg&mode=tekst> - /20/02/2021/ - Аталышы экрандан.
119. Миняева Т.Ф. Личные конституционные права и свободы осужденных [Текст] / Т.Ф. Миняева. // Вестник Российского университета дружбы народов. Серия: Юридические науки. -2004. -№1. –38-45-б.
120. Кыргыз Республикасынын Конституциясына өзгөртүүлөрдү киргизүү жөнүндө [Электрондук ресурс]: Кырг.Респ. мыйзамы, 2016-жылдын 28-декабры № 218. // «Кыргыз Республикасынын укуктук маалыматтардын борборлоштурулган банкы» маалымат укуктук тутуму. – Кирүү режими: <http://cbd.minjust.gov.kg/act/view/ru-ru/111484/10?cl=ky-kg&mode=tekst> - /20/02/2021/ - Аталышы экрандан.

121. Индекс восприятия коррупции-2020 [Электрондук ресурс]: Трансперенси интернешнл эл аралык уюмунун маалыматтары. – Кирүү режими: <https://www.transparency.kg/news/2/45.html> - /20/02/2021/ - Аталышы экрандан.
122. В Кыргызстане после беспорядков отменены результаты выборов, сменился премьер [Электрондук ресурс]: Би-би-си маалымат агентствосу. – Кирүү режими: <https://www.bbc.com/russian/news-54433271> - /20/02/2021/ - Аталышы экрандан.
123. Октябрьский переворот. Кто кого свергает в Киргизии [Электрондук ресурс]: Карнеги изилдөө борбору. – Кирүү режими: <https://carnegie.ru/commentary/82889> - /20/02/2021/ - Аталышы экрандан.
124. Беспорядки после выборов: События 6 октября в Бишкеке. Что происходит сейчас [Электрондук ресурс]: 24KG маалымат агентствосу. – Кирүү режими: https://24.kg/obschestvo/167785_sobyitiya_6oktyabrya_vbishkeke_chno_proishodit_seychas/ - /20/02/2021/ - Аталышы экрандан.
125. Кыргыз Республикасынын Конституциясы жөнүндө» Кыргыз Республикасынын мыйзам долбоору боюнча референдумду (бүткүл элдик добуш берүүнү) дайындоо тууралуу» Кыргыз Республикасынын мыйзам долбоору 2020-жылдын 17-ноябрынан тарта коомдук талкууга коюлат [Электрондук ресурс]: Кыргыз Республикасынын Жогорку Кеңештин расмий сайты. – Кирүү режими: <http://www.kenesh.kg/ky/article/show/7324/na-obshtestvennoe-obsuzhdenie-s-17-noyabrya-2020-goda-vinositsya-proekt-zakona-kirgizskoy-respubliki-oznachenii-referenduma-vsena-rodno-go-golosovaniya-po-proektu-zakona-kirgizskoy-respubliki-o-konstitutsii-kirgizskoy-respubliki> - /20/02/2021/ - Аталышы экрандан.
126. Конституциялык кеңешмени түзүү жөнүндө [Электрондук ресурс]: Кырг.Респ. Президентинин жарлыгы, 2020-жылдын 20-ноябрындагы ПЖ

№45 (КР Президентинин 2020-жылдын 25-ноябрындагы ПЖ № 48 Жарлыгынын ред.ылайык). // «Кыргыз Республикасынын укуктук маалыматтардын борборлоштурулган банкы» маалымат укуктук тутуму. – Кирүү режими: <http://cbd.minjust.gov.kg/act/view/ru-ru/430248/20?cl=ky-kg&mode=tekst> - /20/02/2021/ - Аталышы экрандан.

127. Кыргыз Республикасынын өткөөл мезгилинин экс-президенти Роза Отунбаеванын маеги [Электрондук ресурс]: KloopKG маалымат агентствосу. – Кирүү режими: <https://kloop.kg/blog/2020/11/20/parlament-bessovestno-vedyot-sebya-pered-narodom-roza-otunbaeva-raskritikovalapopravki-v-konstitutsiyu-predlozhennye-deputatami/> - /20/02/2021/ - Аталышы экрандан.

128. Кыргыз Республикасынын Жогорку Кеңешинин депутаты Дастан Бекешевтин маеги [Электрондук ресурс]: Kaktus.media маалымат агентствосу. – Кирүү режими: https://kaktus.media/doc/426111_dastan_bekeshev:_strana_na_poroge_vozvrata_bakievskih_vremen._nado_borotsia.html - /20/02/2021/ - Аталышы экрандан.

129. Кыргызстандагы Конституциялык реформа жөнүндө билдирүү [Электрондук ресурс]: Хьюман Райтс Вотч уюмунун расмий сайты. – Кирүү режими: <https://www.hrw.org/ru/news/2020/11/24/377093> - /20/02/2021/ - Аталышы экрандан.

130. Кыргыз Республикасынын укук коргоо органдарында кызмат өтөө жөнүндө [Электрондук ресурс]: Кырг.Респ. мыйзамы, 2019-жылдын 25-июлундагы №102. // «Кыргыз Республикасынын укуктук маалыматтардын борборлоштурулган банкы» маалымат укуктук тутуму. – Кирүү режими: <http://cbd.minjust.gov.kg/act/view/ru-ru/111956/10?cl=ky-kg&mode=tekst> - /20/02/2021/ - Аталышы экрандан.

131. Кыргыз Республикасынын жазык-аткаруу тутумунун органдарынын жана мекемелеринин катардагы жана жетекчи курамынын кызмат

өтөөсү жөнүндө [Электрондук ресурс]: күчүн жоготкон Кырг.Респ. мыйзамы, 2019-жылдын 25-июлундагы №102 (кабыл алынган, 2006-жылдын 9-январындагы №3). // «Кыргыз Республикасынын укуктук маалыматтардын борборлоштурулган банкы» маалымат укуктук тутуму. – Кирүү режими: <http://cbd.minjust.gov.kg/act/view/ru-ru/1791/70?cl=ky-kg&mode=tekst> - /20/02/2021/ - Аталышы экрандан.

132. Курал жөнүндө [Электрондук ресурс]: Кырг.Респ. мыйзамы, 1999-жылдын 9-июнундагы №49 (КР 2019-жылдын 24-апрелдеги №54 мыйз. ред. ылайык). // «Кыргыз Республикасынын укуктук маалыматтардын борборлоштурулган банкы» маалымат укуктук тутуму. – Кирүү режими: <http://cbd.minjust.gov.kg/act/view/ru-ru/214> - /20/02/2021/ - Аталышы экрандан.

133. Кыргыз Республикасынын жарандарынын жалпыга бирдей аскердик милдети жөнүндө, аскердик жана альтернативдик кызматтар жөнүндө [Электрондук ресурс]: Кырг.Респ. мыйзамы, 2009-жылдын 9-февралындагы №43. // «Кыргыз Республикасынын укуктук маалыматтардын борборлоштурулган банкы» маалымат укуктук тутуму. – Кирүү режими: <http://cbd.minjust.gov.kg/act/view/ru-ru/202536/170?cl=ky-kg&mode=tekst> - /20/02/2021/ - Аталышы экрандан.

134. Сот аткаруучуларынын статусу жөнүндө жана аткаруу өндүрүшү тууралуу [Электрондук ресурс]: Кырг.Респ. мыйзамы, 2017-жылдын 28-январындагы № 15 мыйзамы (КР 2020-жылдын 17-августундагы № 135 мыйз. ред. ылайык). // «Кыргыз Республикасынын укуктук маалыматтардын борборлоштурулган банкы» маалымат укуктук тутуму. – Кирүү режими: <http://cbd.minjust.gov.kg/act/view/ru-ru/111522/30?cl=ky-kg&mode=tekst> - /20/02/2021/ - Аталышы экрандан.

135. Об установлении воинских званий, классных чинов, специальных классных чинов и специальных званий [Электрондук ресурс]: закон Кырг. Респ. от 6 апреля 1999 года № 35 (в ред. Зак. КР от 8 августа 2019

года N 113). // Информационно-правовая система «Централизованный банк данных правовой информации Кыргызской Республики». – Кирүү режими: <http://cbd.minjust.gov.kg/act/view/ru-ru/202> - /20/02/2021/ - Аталышы экрандан.

136. Об оперативно-розыскной деятельности [Электрондук ресурс]: закон Кырг. Респ. от 16 октября 1998 года №131 (в ред. Зак. КР от 28 марта 2004 года № 52). // Информационно-правовая система «Централизованный банк данных правовой информации Кыргызской Республики». – Кирүү режими: <http://cbd.minjust.gov.kg/act/view/ru-ru/138/60?cl=ru-ru> - /20/02/2021/ - Аталышы экрандан.
137. Дисциплинарный устав Вооруженных Сил Кыргызской Республики [Электрондук ресурс]: закон Кырг. Респ. от 7 августа 1998 года № 116 (в ред. Зак. КР от 15 января 2021 года № 6). // Информационно-правовая система «Централизованный банк данных правовой информации Кыргызской Республики». – Кирүү режими: <http://cbd.minjust.gov.kg/act/view/ru-ru/124?cl=ru-ru> - /20/02/2021/ - Аталышы экрандан.
138. Мамлекеттик сатып алуудар жөнүндө [Электрондук ресурс]: Кырг.Респ. мыйзамы, 2015-жылдын 3-апрелиндеги №72 (КР 2020-жылдын 18-декабрындагы №8 мыйз. ред. ылайык). // «Кыргыз Республикасынын укуктук маалыматтардын борборлоштурулган банкы» маалымат укуктук тутуму. – Кирүү режими: <http://cbd.minjust.gov.kg/act/view/ru-ru/111125/90?cl=ky-kg&mode=tekst> - /20/02/2021/ - Аталышы экрандан.
139. «Кыргыз Республикасынын Өкмөтүнүн түзүмү жөнүндө» Кыргыз Республикасынын Мыйзамын жүзөгө ашырууну камсыз кылуу боюнча иш-чаралар тууралу [Электрондук ресурс]: Кырг.Респ. Президентинин жарлыгы, 2009-жылдын 26-октябрындагы ПЖ № 425. // «Кыргыз Республикасынын укуктук маалыматтардын борборлоштурулган банкы» маалымат укуктук тутуму. – Кирүү режими:

<http://cbd.minjust.gov.kg/act/view/ru-ru/60314/10?cl=ky-kg&mode=tekst> - /20/02/2021/ - Аталышы экрандан.

140. Кыргыз Республикасынын жазык-аткаруу тутумунун тергөө изоляторлорунун ички тартибинин эрежелерин бекитүү жөнүндө [Электрондук ресурс]: Кырг.Респ. Өкмөтүнүн токтому, 2006-жылдын 30-августу № 631 (КР 2012-жылдын 2-майындагы №272 токтом. ред. ылайык). // «Кыргыз Республикасынын укуктук маалыматтардын борборлоштурулган банкы» маалымат укуктук тутуму. – Кирүү режими: <http://cbd.minjust.gov.kg/act/view/ru-ru/57755/20?cl=ky-kg&mode=tekst> - /20/02/2021/ - Аталышы экрандан.
141. Кыргыз Республикасынын укук коргоо органдарынын тартиптик уставын бекитүү жөнүндө [Электрондук ресурс]: Кырг.Респ. Өкмөтүнүн токтому, 2020-жылдын 3-февралындагы №52 (КР 2021-жылдын 5-мартындагы №71 токтом. ред. ылайык). // «Кыргыз Республикасынын укуктук маалыматтардын борборлоштурулган банкы» маалымат укуктук тутуму. – Кирүү режими: <http://cbd.minjust.gov.kg/act/view/ru-ru/157467/20?cl=ky-kg&mode=tekst> - /10/03/2021/ - Аталышы экрандан.
142. Анисимков В.М. Тюрма и ее законы [Текст] / В.М. Анисимков. – Москва, 1998. -104 б.
143. Александров Ю.К. Очерки криминальной субкультуры [Текст] / - Москва, 2002. -152 б.
144. Курганов С.И., Кравенко А.И. Социология для юристов [Текст] / С.И. Курганов, А.И. Кравенко А.И. - Москва, 1999. -250 б.
145. Уткин В.А. Международные стандарты уголовно-исполнительной деятельности и стереотипы их восприятия [Текст] / В.А. Уткин // Russian Journal of Criminal Law. - № 2(8). -2016. -89-96-б.
146. Минимальные стандартные правила Организации Объединенных Наций в отношении обращения с заключенными (Правила Нельсона Манделы) [Электрондук ресурс]: Резолюция A/RES/70/175 Генеральной Ассамблеи

ООН, от 17 декабря 2015 года. – Кируу режим:
<https://undocs.org/ru/A/RES/70/175> - /20/02/2021/ - Аталышы экрандан.

147. Минимальные стандартные правила Организации Объединенных Наций в отношении мер, не связанных с тюремным заключением (Токийские правила) [Электрондук ресурс]: Резолюция 45/110 Генеральной Ассамблеи ООН, от 14 декабря 1990 года. – Кируу режим:
http://www.un.org/ru/documents/decl_conv/conventions/tokyo_rules.shtml - /20/02/2021/ - Аталышы экрандан.
148. Свод принципов защиты всех лиц, подвергаемых задержанию или заключению в какой-бы то, ни было форме [Электрондук ресурс]: Резолюция 43/173 Генеральной Ассамблеи ООН, 9 декабря 1988 года. – Кируу режим:
http://www.un.org/ru/documents/decl_conv/conventions/detent.shtml - /20/02/2021/ - Аталышы экрандан.
149. Пересмотренные Европейские пенитенциарные правила [Электрондук ресурс]: Комитет министров Совета Европы, Res (2006) 2. - Кируу режим:
<http://docs.cntd.ru/document/420361984> - /20/02/2021/ - Аталышы экрандан.
150. Шмаров И.В. Принципы и общие положения международных правовых актов в сфере защиты прав человека и борьбы с преступностью и проблемы их реализации в советском исправительно-трудовом законодательстве [Текст] / И.В. Шмаров. // Правовые и организационные основы исполнения уголовных наказаний. Труды Академии. - Москва, 1991.
151. Всеобщая декларация прав человека [Электрондук ресурс]: Резолюция 217 А (III) Генеральной Ассамблеи ООН, от 10 декабря 1948 года. – Кируу режим:
https://www.un.org/ru/documents/decl_conv/declarations/declhr.shtml - /20/02/2021/ - Аталышы экрандан.

152. Международный пакт о гражданских и политических правах [Электрондук ресурс]: Резолюция 2200 А (XXI) Генеральной Ассамблеи ООН, от 16 декабря 1966 года. - Кируу режим: https://www.un.org/ru/documents/decl_conv/conventions/pactpol.shtml - /20/02/2021/ - Аталышы экрандан.
153. Минимальные стандартные правила Организации Объединенных Наций в отношении обращения с заключенными [Электрондук ресурс]: Резолюции Экономического и Социального Совета ООН, [663 С \(XXIV\)](#) от 31 июля 1957 года, и [2076 \(LXII\)](#) от 13 мая 1977 года (прин. на первом Конгрессе ООН по предупреждению преступности и обращению с правонарушителями, состоявшемся в Женеве в 1955 году). - Кируу режим: https://www.un.org/ru/documents/decl_conv/conventions/prison.shtml - /20/02/2021/ - Аталышы экрандан.
154. Кодекс поведения должностных лиц по поддержанию правопорядка [Электрондук ресурс]: Резолюция 34/169 Генеральной Ассамблеи ООН, от 17 декабря 1979. - Кируу режим: https://www.un.org/ru/documents/decl_conv/conventions/code_of_conduct.shtml - /20/02/2021/ - Аталышы экрандан.
155. Конвенция против пыток и других жестоких, бесчеловечных или унижающих достоинство видов обращения и наказания [Электрондук ресурс]: Резолюция 39/46 Генеральной Ассамблеи ООН, от 10 декабря 1984 года. - Кируу режим: https://www.un.org/ru/documents/decl_conv/conventions/torture.shtml - /20/02/2021/ - Аталышы экрандан.
156. Меры, гарантирующие защиту прав тех, кто приговорен к смертной казни [Электрондук ресурс]: Резолюция 1984/50 Экономического и Социального Совета ООН, от 25 мая 1984 года. - Кируу режим:

https://www.un.org/ru/documents/decl_conv/conventions/capital.shtml -

/20/02/2021/ - Аталышы экрандан.

157. Стандартные минимальные правила ООН, касающиеся отправления правосудия в отношении несовершеннолетних (Пекинские правила) [Электрондук ресурс]: Резолюция 40/33 Генеральной Ассамблеи ООН, от 29 ноября 1985 года. - Кируу режими:

https://www.un.org/ru/documents/decl_conv/conventions/beijing_rules.shtml

- /20/02/2021/ - Аталышы экрандан.

158. Правила Организации Объединенных Наций, касающиеся защиты несовершеннолетних, лишенных свободы [Электрондук ресурс]: Резолюция 45/113 Генеральной Ассамблеи ООН, от 14 декабря 1990 года. - Кируу режими:

[https://www.un.org/ru/documents/decl_conv/conventions/juveniles_liberty.sh](https://www.un.org/ru/documents/decl_conv/conventions/juveniles_liberty.shtml)

[tml](https://www.un.org/ru/documents/decl_conv/conventions/juveniles_liberty.shtml) - /20/02/2021/ - Аталышы экрандан.

159. Правила Организации Объединенных Наций, касающихся обращения с женщинами-заключенными и мер наказания для женщин-правонарушителей, не связанных с лишением свободы [Электрондук ресурс]: Резолюция №A/RES/65/229 Генеральной Ассамблеи ООН, от 21 декабря 2010 года. - Кируу режими:

http://www.un.org/ru/documents/decl_conv/conventions/bangkok_rules.shtml

- /20/02/2021/ - Аталышы экрандан.

160. Европейская конвенция о надзоре за условно осужденными или условно освобожденными правонарушителями [Электрондук ресурс]: от 22 августа 1975 года, ETS №051. - Кируу режими:

<http://docs.cntd.ru/document/8318979> - /20/02/2021/ - Аталышы экрандан.

161. Европейская конвенция по предупреждению пыток и бесчеловечного или унижающего достоинство обращения или наказания [Электрондук ресурс]: 26 ноября 1987 года, ETS №126 (с изм. от 4 ноября 1993 года).

- Кируу режими: <http://docs.cntd.ru/document/1900550> - /20/02/2021/ - Аталышы экрандан.
162. Европейские пенитенциарные правила [Электрондук ресурс]: Комитет министров Совета Европы, от 12 февраля 1987 года, № R (87) 3. - Кируу режими: <http://docs.cntd.ru/document/901732870> - /20/02/2021/ - Аталышы экрандан.
163. Об образовании в тюрьмах [Электрондук ресурс]: Рекомендация Комитет министров Совета Европы, от 13 октября 1989 года. - Кируу режими: <http://docs.cntd.ru/document/901756601> - /20/02/2021/ - Аталышы экрандан.
164. Байгубатова Н.Р. К вопросу о проблемах организации исполнения наказания и ресоциализации женщин, осужденных к лишению свободы [Электрондук ресурс] / Н.Р. Байгубатова // Сборник статей двадцатой международной научной конференции «Свобода и право». - Кемерово: научный журнал «Юридический факт», 2017. - Кируу режими: <https://urfakt.ru/wp-content/uploads/k20.pdf> - /20/02/2021/ - Аталышы экрандан.
165. Альтернативы лишению свободы в законодательстве Кыргызстана [Текст]: Информационный бюллетень проекта Международной тюремной реформы «Поддержка усилий государства и гражданского общества в борьбе с пытками и другими жестокими, бесчеловечными или унижающими достоинство видами обращения и наказания в Кыргызстане. - Бишкек, 2019. -19 б.
166. Наумов А.В. Российское уголовное право [Текст]: Т.1. Общая часть. / А.В. Наумов. -Москва, 2004.
167. Хромых Е.В. Альтернативные лишению свободы уголовные наказания: теория и практика назначения и исполнения [Текст]: дис. ... к-та юрид. наук: 12.00.08 / Е.В. Хромых. -Ростов-на-Дону, 2005. -228 б.

168. Сулайманова Н.Н. Правовая природа института пробации в Кыргызской Республике [Текст] / Н.Н. Сулайманова, Ж.М. Айдаралиева // Вестник КРСУ. -2020. -Т.20. -№ 3. -136-140-б.
169. Пробацияны колдонуу жана кардарларды эсепке алуу тартиби [Электрондук ресурс]: Кырг.Респ. Өкмөтүнүн токтому, 2018-жылдын 31-декабрындагы №666 // «Кыргыз Республикасынын укуктук маалыматтардын борборлоштурулган банкы» маалымат укуктук тутуму. – Кирүү режими: <http://cbd.minjust.gov.kg/act/view/ru-ru/12889/10?cl=ky-kg&mode=tekst> - /20/02/2021/ - Аталышы экрандан.
170. Пробация департаментинин түзүү тарыхы [Электрондук ресурс]: Пробация департаментинин расмий сайты. – Кирүү режими: <https://probation.minjust.gov.kg/kg/o-departamente/istoriya-sozdaniya-probaci.html> - /20/02/2021/ - Аталышы экрандан.
171. Вместо наказания шанс на исправление. Как работает институт пробации в Кыргызстане [Электрондук ресурс]: министрдин орун басарынын маеги. // -Бишкек: Барометр маалымат агентствосу. – Кирүү режими: <https://barometr.kg/probaciya-vmesto-nakazaniya-shans-na-ispravlenie> - /20/02/2021/ - Аталышы экрандан.
172. Сотрудники Департамента пробации перенимают опыт развития института пробации других стран [Электрондук ресурс]: КР Юстиция министирлигинин расмий сайты. – Кирүү режими: <http://minjust.gov.kg/ru/news/view/id/2589/> - /20/02/2021/ - Аталышы экрандан.
173. Результат исследования по определению нужд клиентов пробации и клиентов ювенальной пробации [Текст] / -Бишкек: Департамент пробации при Министерстве юстиции КР - Общественный Благотворительный Фонд «Оэйсис», 2020. -23 б.

174. Кыргыз Республикасынын Юстиция министрилигине караштуу Пробация департаментинин маалыматтарына жана райондук пробация органдарынын ишине мониторинг жүргүзүүнүн негизинде алынды.
175. ГСИН контролирует поведение клиентов пробации [Электрондук ресурс] // -Бишкек: Барометр маалымат агентствосу. – Кирүү режими: <https://barometr.kg/gsin-kontroliruet-povedenie-klientov-probicii> - /20/02/2021/ - Аталышы экрандан.
176. Меры, связанные и не связанные с лишением свободы. Альтернативы тюремному заключению [Электрондук ресурс]: Пособие по оценке систем уголовного правосудия. -Нью-Йорк: ООН, 2010. – Кирүү режими: https://www.unodc.org/pdf/criminal_justice/10-52547_3_Custodial_3_ebook.pdf - /20/02/2021/ - Аталышы экрандан.
177. О Европейских правилах исполнения наказаний и иных мер без изоляции правонарушителей от общества [Электрондук ресурс]: Рекомендации №R(92)16 Комитета министров Совета Европы, от 19 октября 1992 года. // Сборник документов Совета Европы по предотвращению перенаселенности тюрем. -Страсбург, 2015. – Кирүү режими: <https://rm.coe.int/e-compendium-in-azeri/16806ab9ac> - 20/02/2021/ - Аталышы экрандан.
178. Дубровина Е.С. Гуманизация уголовного права как тенденция общественного развития [Текст] / Е.С. Дубровина. // Вестник Московского государственного областного университета. -Серия Юриспруденция. -2018. -№ 4. -161–172-б.
179. Ефремова Т.Ф. Новый словарь русского языка [Электрондук ресурс]: Толково-словообразовательный. / –Москва: Русский язык, 2000. – Кирүү режими: <https://www.efremova.info/search/?cx=partner-pub-9930840937960329%3A6051420664&cof=FORID%3A10&ie=UTF-8&q=%D0%B3%D1%83%D0%BC%D0%B0%D0%BD%D0%B8%D0%B7%D0%B0%D1%86%D0%B8%D1%8F> - 20/02/2021/ - Аталышы экрандан.

180. Чудинов А.Н. Словарь иностранных слов, вошедших в состав русского языка [Электрондук ресурс] / А.Н. Чудинов. -Санкт-Петербург, 1910. - 676 б. – Кирүү режими: <http://rus-yaz.niv.ru/doc/foreign-words-chudinov/fc/slovar-195-6.htm#zag-8204> - 20/02/2021/ - Аталышы экрандан.
181. Кыргыз Республикасынын сот системасын андан ары реформалоо боюнча макулдашылган сунуштарды иштеп чыгуу боюнча Комиссияны түзүү жөнүндө [Электрондук ресурс]: күчүн жоготкон Кырг.Респ. Президентинин жарлыгы, 2012-жылдын 21-сентябрындагы ПЖ № 202 (кабыл алынган, 2012-жылдын 17-январы ПЖ № 6). // «Кыргыз Республикасынын укуктук маалыматтардын борборлоштурулган банкы» маалымат укуктук тутуму. – Кирүү режими: <http://cbd.minjust.gov.kg/act/view/ru-ru/61255/20?cl=ky-kg&mode=tekst> - /20/02/2021/ - Аталышы экрандан.
182. Реформирование судебной системы [Электрондук ресурс]: КР Президентинин расмий сайты. - Кирүү режими: http://www.president.kg/ru/apparat_prezidenta/sovety_pri_prezidente/reformirovanie_sudebnoy_sistemy - /20/02/2021/ - Аталышы экрандан.
183. 2014-2017-жылдарда Кыргыз Республикасынын сот тутумун өнүктүрүү мамлекеттик максаттуу программасы [Электрондук ресурс]: КР Өкмөтүнүн токтому, 2014-жылдын 19-мартындагы № 174. // «Кыргыз Республикасынын укуктук маалыматтардын борборлоштурулган банкы» маалымат укуктук тутуму. – Кирүү режими: <http://cbd.minjust.gov.kg/act/view/ru-ru/96404/10?cl=ky-kg#p1> - /20/02/2021/ - Аталышы экрандан.
184. О Национальной стратегии устойчивого развития Кыргызской Республики на период 2013-2017 годы [Электрондук ресурс]: Указ Президента КР, от 21 января 2013 года УП №11. // «Кыргыз Республикасынын укуктук маалыматтардын борборлоштурулган банкы» маалымат укуктук тутуму. – Кирүү режими:

<http://cbd.minjust.gov.kg/act/view/ru-ru/61526?cl=ru-ru> - /20/02/2021/ -
Аталышы экрандан.

185. Распоряжение Руководителя Аппарата Президента Кыргызской Республики [Электрондук ресурс]: от 01 февраля 2013 года №24. –
Кирүү
режими:
http://www.president.kg/files/docs/7_rapkr_po_erg_24_ot_1_fevralya_2013_goda.pdf - /20/02/2021/ - Аталышы экрандан.
186. Кыргыз Республикасынын Жарандык процесстик кодекси [Электрондук ресурс]: Кырг.Респ. мыйзамы, 2017-жылдын 25-январы № 14 (КР 2020-жылдын 11-апрелиндеги № 39 мыйз. ред. ылайык). // «Кыргыз Республикасынын укуктук маалыматтардын борборлоштурулган банкы» маалымат укуктук тутуму. – Кирүү режими:
<http://cbd.minjust.gov.kg/act/view/ru-ru/111521/35?cl=ky-kg&mode=tekst> - /20/02/2021/ - Аталышы экрандан.
187. Кыргыз Республикасынын Административдик-процесстик кодекси [Электрондук ресурс]: Кырг.Респ. мыйзамы, 2017-жылдын 25-январы № 13 (КР 2020-жылдын 24-июлундагы № 88 мыйз. ред. ылайык). // «Кыргыз Республикасынын укуктук маалыматтардын борборлоштурулган банкы» маалымат укуктук тутуму. – Кирүү режими:
<http://cbd.minjust.gov.kg/act/view/ru-ru/111520/40?cl=ky-kg&mode=tekst>- /20/02/2021/ - Аталышы экрандан.
188. Кыргызская Республика: концептуальные основы судебной-правовой реформы 2012-2019 годов [Электрондук ресурс]: – Бишкек, 2019. –115 б.
–
Кирүү
режими:
https://www.kg.undp.org/content/kyrgyzstan/ru/home/library/democratic_governance/publication-on-judicial-legal-reform-in-kyrgyzstan.html - /20/02/2021/ - Аталышы экрандан.
189. Информационный сервис Комитет по правовой статистике и специальным учетам Генеральной прокуратуры Республики Казахстан

[Электрондук ресурс]: – Кирүү режими:
[https://qamqor.gov.kz/portal/page/portal/POPageGroup/Services/Pravstat?_piref36_258157_36_223082_223082._ora_navigState=eventSubmit_doSearch%3D%25D0%259F%25D0%25BE%25D0%25B8%25D1%2581%25D0%25BA%26p_YEAR%3D2010%26p_MONTH%3D01%26p_AREA%3D190000%26p_REG%3D1900_%26p_DEP%3D078%26page%3Dmode_report%26currPage%3D1&_piref36_258157_36_223082_223082._ora_navigValue_](https://qamqor.gov.kz/portal/page/portal/POPageGroup/Services/Pravstat?_piref36_258157_36_223082_223082._ora_navigState=eventSubmit_doSearch%3D%25D0%259F%25D0%25BE%25D0%25B8%25D1%2581%25D0%25BA%26p_YEAR%3D2010%26p_MONTH%3D01%26p_AREA%3D190000%26p_REG%3D1900_%26p_DEP%3D078%26page%3Dmode_report%26currPage%3D1&_piref36_258157_36_223082_223082._ora_navigValue_/20/02/2021/) - /20/02/2021/ - Аталышы экрандан.

190. Альтернативы лишению свободы в законодательстве Казахстана, Кыргызстана и Таджикистана [Текст]: Информационный бюллетень проекта Международной тюремной реформы, 2019.
191. Гета М.Р. Пробация в уголовном праве зарубежных стран [Текст]: учеб. пособие. / М.Р. Гета. - Усть-Каменогорск: Медиа-Альянс, 2004.
192. «Кыргыз Республикасынын 2014-жылга республикалык бюджети жана 2015-2016-жылдарга болжолу жөнүндө» Кыргыз Республикасынын Мыйзам долбоору тууралуу [Электрондук ресурс]: Кырг.Респ. Өкмөтүнүн токтому, 2013-жылдын 29-августундагы № 475 // «Кыргыз Республикасынын укуктук маалыматтардын борборлоштурулган банкы» маалымат укуктук тутуму. – Кирүү режими: <http://cbd.minjust.gov.kg/act/view/ru-ru/96021/10?cl=ky-kg&mode=tekst> - /20/02/2021/ - Аталышы экрандан.
193. О проекте Закона Кыргызской Республики "О республиканском бюджете Кыргызской Республики на 2016 год и прогнозе на 2017-2018 годы" [Электрондук ресурс]: постановление Правительства Кырг.Респ., от 9 декабря 2015 года № 847 // Кыргыз Республикасынын Президентинин жана Өкмөтүнүн иш башкармасынын расмий сайты. – Кирүү режими: <http://ud.gov.kg/index.php/ru/news/2-uncategorised/133-respublikanskij-byudzhet-kr-na-2016-god> - /20/02/2021/ - Аталышы экрандан.

194. Пояснительная записка к проекту республиканского бюджета Кыргызской Республики на 2018 год и прогноза на 2019-2020 годы [Электрондук ресурс]: – Кируу режим: <https://www.gov.kg/wp-content/uploads/2018/01/Poyasnitelnaya-zapiska-k-proektu-zakona.pdf> - /20/02/2021/ - Аталышы экрандан.
195. На внедрение института пробации в Кыргызстане понадобится более 300 млн сомов [Электрондук ресурс]: Газета КГ маалымат агентствосу. – Кируу режим: <https://www.gazeta.kg/news/kyrgyzstan/60949-na-vnedrenie-institutaprobacii-v-kyrgyzstane-ponadobitsya-bolee-300-mln-somov.html> - /20/02/2021/ - Аталышы экрандан.
196. Концептуальные вопросы реформирования уголовного судопроизводства Кыргызской Республики. Анализ и рекомендации [Текст]: стенограмма экспертного форума от 22 апреля 2013 года. - Бишкек, 2013. – 96 б.
197. О правилах Совета Европы о пробации [Электронный ресурс]: Рекомендация CM/Rec(2010)1 Комитета Министров Совета Европы, от 20 января 2010 года. // Сборник документов Совета Европы по предотвращению перенаселенности тюрем. -Страсбург, 2015. – Кируу режим: <https://rm.coe.int/e-compendium-in-azeri/16806ab9ac> - 20/02/2021/ - Аталышы экрандан.
198. Уткин В.А. Экспертный анализ норм проекта новой редакции уголовно-исполнительного кодекса Кыргызской Республики в контексте международных стандартов обращения с осужденными [Электронный ресурс] / В.А. Уткин. – Кируу режим: https://www.unodc.org/documents/centralasia/prodocs/Ekspertnyy_analiz_UI_K.pdf - 20/02/2021/ - Аталышы экрандан.
199. Койл Э. Подход к управлению тюрьмой с позиций прав человека [Текст]: Пособие для тюремного персонала. / Э. Койл. - Международный центр тюремных исследований, 2002. -160 б.

200. Койл Э. Управление тюрьмами в период изменений [Текст] / Э. Койл. - Международный центр тюремных исследований, 2002.
201. Кыргыз Республикасынын жазык-аткаруу тутумунун түзөтүү мекемелеринин ички тартибинин эрежелери [Электрондук ресурс]: Кырг.Респ. Өкмөтүнүн токтому, 2018-жылдын 22-августундагы № 379. // «Кыргыз Республикасынын укуктук маалыматтардын борборлоштурулган банкы» маалымат укуктук тутуму. – Кирүү режими: <http://cbd.minjust.gov.kg/act/view/ru-ru/12302/10?cl=ky-kg&mode=tekst> - /20/02/2021/ - Аталышы экрандан.
202. Кыргыз Республикасынын жазык-аткаруу тутумунун мекемелеринде кармалган адамдарга медициналык жардам көрсөтүүнүн эрежелери [Электрондук ресурс]: Кырг.Респ. Өкмөтүнүн токтому, 2015-жылдын 9-октябрындагы № 696 (КР 2018-жылдын 25-декабрындагы № 617 токтом. ред. ылайык). // «Кыргыз Республикасынын укуктук маалыматтардын борборлоштурулган банкы» маалымат укуктук тутуму. – Кирүү режими: <http://cbd.minjust.gov.kg/act/view/ru-ru/98090/20?cl=ky-kg&mode=tekst> - /20/02/2021/ - Аталышы экрандан.
203. Кыргыз Республикасынын жазык-аткаруу системасынын мамлекеттик органынын атайын комиссиясы жөнүндө жобо [Электрондук ресурс]: Кырг.Респ. Өкмөтүнүн токтому, 2018-жылдын 27-августу № 399. // «Кыргыз Республикасынын укуктук маалыматтардын борборлоштурулган банкы» маалымат укуктук тутуму. – Кирүү режими: <http://cbd.minjust.gov.kg/act/view/ru-ru/12306/10?cl=ky-kg&mode=tekst> - /20/02/2021/ - Аталышы экрандан.
204. Информация по деятельности Специальной комиссии ГСИН за 2019 год [Электрондук ресурс]: Кыргыз Республикасынын Юстиция министрлигине караштуу Жазаларды аткаруу мамлекеттик кызматынын расмий сайты. – Кирүү режими: <http://www.gsin.gov.kg/certainnews/11> - /20/02/2021/ - Аталышы экрандан.

205. Лузгин С.А. Зарубежный опыт функционирования частных исправительных учреждений [Текст] / С.А. Лузгин // Ведомости уголовно-исполнительной системы. -2014. -№ 10 (149). -13-17-б.
206. Тимофеева Е.А. Частные тюрьмы за рубежом: историко-правовые и экономические аспекты функционирования (США, Франция, Великобритания, Япония) [Текст] / Е.А. Тимофеева // Вестник Нижегородской академии МВД России. – 2018. -№ 2 (42). -267-271-б.
207. Тимофеева Е.А. Частные тюрьмы: возможности интеграции зарубежного опыта в деятельность УИС России [Текст] / Е.А. Тимофеева // III Международный пенитенциарный форум «Преступление, наказание, исправление» (к 20-летию вступления в силу Уголовно-исполнительного кодекса Российской Федерации): сборник тезисов выступлений и докладов участников (г. Рязань, 21-23 ноября 2017 г.): в 8 т. -Рязань, 2017. -Т.2. -102-107-б.
208. Шамсунов С.Х. Частные тюрьмы в мире: нужны ли они современной России? [Текст] / С.Х. Шамсунов // Уголовно-исполнительная система: право, экономика, управление. -2016. -№ 3. -С. 25-28.
209. Тимофеева Е.А. Особенности функционирования пенитенциарной системы Франции на современном этапе [Текст] / Е.А. Тимофеева // Вестник Владимирского юридического института. -2016. -№ 4 (41).
210. Тимофеева Е.А., Белоносов В.О. Частные тюрьмы Французской республики: история становления и особенности функционирования [Текст] / Е.А. Тимофеева, В.О. Белоносов // Вестник Владимирского института ФСИН России. -2017. -№ 4 (45). -183–188 б.
211. Кыргыз Республикасынын кылмыш-жаза кодекси [Электрондук ресурс]: күчүн жоготкон Кырг.Респ. мыйзамы, 2017-жылдын 24-январындагы №10 (кабыл алынган, 1997-жылдын 1-октябры № 68). // «Кыргыз Республикасынын укуктук маалыматтардын борборлоштурулган банкы» маалымат укуктук тутуму. – Кируу режими:

<http://cbd.minjust.gov.kg/act/view/ru-ru/568/1200?cl=ky-kg&mode=tekst> -
/20/02/2021/ - Аталышы экрандан.

212. Размер личного пространства на одного заключенного в пенитенциарных учреждениях: стандарты ЕКПП [Электрондук ресурс]: Страсбург, 15 декабря 2015 года. – Кируу режимы: <https://rm.coe.int/168073450f> - /20/02/2021/ - Аталышы экрандан.

213. Дело “Ананьев и другие против России” [Ananyev and Others v. Russia] [Электрондук ресурс]: Постановление Европейского Суда по правам человека, от 10 января 2012 года (жалобы NN 42525/07 и 60800/08) (I Секция). – Кируу режимы: <https://www.garant.ru/products/ipo/prime/doc/70114844/> - /20/02/2021/ - Аталышы экрандан.

214. Отчет по результатам мониторинга соблюдения прав и свобод осужденных к пожизненному лишению свободы [Электрондук ресурс]: - Бишкек: Коалиция против пыток в Кыргызстане - Акыйкатчы (Омбудсмен) Кыргызской Республики, 2019. -37 б. – Кируу режимы: https://notorture.kg/wp-content/uploads/2020/01/otchet_pls_2019.pdf - /20/02/2021/ - Аталышы экрандан.

215. Лион Ж. Новые тюрьмы – не панацея [Электрондук ресурс]: / Ж. Лион; [перев. Т. Бокаревой] // Ведомости уголовно-исполнительной системы. - 2010. -№ 3. -6-7-б..